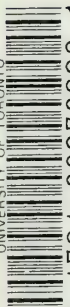

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00670693 1

Yaśomitra
Sphutārthā

B

162

Y38

v. 1

BIBLIOTHECA BUDDHICA. XXI.

SPHUṬĀRTHĀ

ABHIDHARMAKOṢAVYĀKHYĀ

THE WORK OF

YAÇOMITRA.

FIRST KOṢASTHĀNA.

EDITED BY

Prof. S. Lévi and Prof. Th. Stcherbatsky.

ПЕТРОГРАДЪ, 1918.

ПРОДАЕТСЯ ВЪ КНИЖНОМЪ СКЛАДѢ РОССІЙСКОЙ АКАДЕМИ НАУКЪ И У ЕЯ КОМИССІОНЕРОВЪ:

И. И. Глазунова и К. Л. Риккера въ Петроградѣ; Н. П. Карбасникова въ
Петроградѣ, Москвѣ; Н. Я. Оглоблина въ Петроградѣ и Кіевѣ; Люзакъ и
Комп. въ Лондонѣ.

Цена: 3 р. = 3 rubl.

Напечатано по распоряженію Россійской Академіи Наукъ.

Апрѣль 1918 г.

Непремѣнный Секретарь академикъ *С. Ольденбургъ*.

B

162

738

v.1

1127238

Introduction.

The plan of undertaking this edition as part of a series connected with the elucidation of the *Abhidharmakośa* was conceived in 1912 at Paris on my return from a visit to India. During my stay at Calcutta and Darjeeling after the rains of 1911 I had the good luck of meeting Dr. Denison Ross, at that time director of the Medresse College at Calcutta and enjoyed the pleasure of his company and the honour of becoming friend to this energetic promotor in many a field of oriental research. Dr. Denison Ross was busy in deciphering new bits of Uighur Mss. sent over to Calcutta from Chinese Turkestan when the news reached him that Sir Aurel Stein had discovered in Turkestan and brought over to London an Uighur Ms. containing a complete work of considerable extent which, after examination, proved to be Uighur version of the *Abhidharmakośa*. The fact of this most abstruse and difficult work, which till then had resisted all endeavours of European elucidation at the hands of the greatest scholars beginning with E. Burnouf and others, — the fact of this work having been translated into Uighur could not but make an impression. It called for attention on the part of those scholars who devoted their labours to the discoveries in Turkestan, as well as on the part of those who were interested in the scientific literature of the Northern Buddhists. The Uighur Ms. in question was made over by Sir Aurel Stein to Prof. S. Lévi at Paris. On being informed of Dr. Denison Ross's

interest in Uighur litterature Prof. S. Lévi made the following proposal: namely that Dr. D. Ross during his forthcoming leave should visit Paris where conjointly with other indianists then and there present a plan of combined work should be settled not only for the edition of the Uighur part, but likewise for the edition of the *Abhidharmakoṣa* itself, as it was quite clear that the Uighur translation would resist every attempt at comprehension as long as the work of Vasubandhu itself remained immersed in the greatest obscurity. So it happened that the Mss. discovered in Chinese Turkestan, having no great intrinsic value but being the scientific fashion of the day and gratifying the historical taste of European scholarship, had an unexpected result in promoting a serious attempt to analyse and translate an Indian *ṣāstra*, to study a scientific work for its own sake, leaving the historical point of view cherished by European science *préalablement* untouched. For Vasubandhu's *Koṣa* is a *ṣāstra*, and what a *ṣāstra* is, when it is constructed by a great Indian thinker, and how it is developed by his followers is well known and for an instance we have only to call to mind Pāṇini's, Kātyāyana's and Patañjali's grammatical *ṣāstra*.

The proposal was gladly accepted and it was immediately resolved to secure the participation of Prof. L. de la Vallée Poussin and Prof. U. Wogihara who both were known to have devoted much time and labour to the *Abhidharmakoṣa*.

Prof. S. Lévi confessed that the study of the Paris Ms. of the *Abhidharmakoṣavyākhyā* had been for a long while his favourite pursuit and that he had some time ago already prepared a romanised transcript of the first *koṣasthāna* along with a literal French translation of it. But being at that period wholly taken up by other work he did not attempt the second chapter. However the work thus interrupted had been carried on by Prof. L. de la Vallée Poussin, who continued the study of Yaçomitra's Sanscrit text together with the Tibetan translation of Vasubandhu's *kārikās* and his *bhāṣya*. Prof. U. Wogihara had in pre-

paration a critical edition of the Sanscrit text of the vyākhyā, which he studied at the light of the Chinese translation of kārikā and bhāṣya as well as of the exegetic Chinese and Japanese literature.

Dr. Denison Ross and myself began preparatory work devoting to it as much time as was then possible. A copy of the Nepalese Ms. of Yaçomitra's vyākhyā was obtained by Dr. Denison Ross, this we began reading together. He also began the study of Vasubandhu's work, the Koça itself, at the hand of both the Chinese translations of Paramārtha and Hiouen-Thsang. We derived great help from Mr. S. Yamakami, a Buddhist priest of the Zen sect, at that time lecturer at the Calcutta University. The acquaintance with Mr. S. Yamakami allowed us to see that some fixed tradition was living among the Buddhists of Japan regarding the system of philosophy embodied in Vasubandhu's çāstra. This tradition seemed to be in general trustworthy and enabled men like Mr. S. Yamakami to answer with precision many a question which appeared to European scholars veiled in hopeless intricacy.

I accordingly informed my pupil and friend, Mr. O. Rosenberg, at present lecturer at the University of Petrograd, of these facts, entreating him to direct his studies towards the exploration of the Buddhist litterature of Japan and highly recommending him to get into close contact with the traditional teaching prevailing in its Buddhist monasteries. From the field of research that opened before him Mr. O. Rosenberg has gathered valuable information. The result of Mr. O. Rosenberg's four years work in Japan is at present laid before us*). It consists in 1) a lexi-

*) *Introduction to the Study of Buddhism* according to Material preserved in Japan and China, by O. Rosenberg. — Part I. *Vocabulary*. A survey of Buddhist Terms and Names arranged according to Radicals with Japanese Readings and Sanskrit Equivalents. Supplemented by addition of Terms and Names relating to Shintō and Japanese History 1917. — Part II. *Problems of Buddhist Philosophy* 1918 (in Russian). («Oriental Series published by the Faculty of Oriental Languages of the University of Petrograd № 45»).

cographical register giving the concordance of Buddhist technical terms as found in the special Buddhist lexicographical literature of China and Japan, 2) a work bearing the title: «Problems of Buddhist Philosophy» being an analysis of the fundamental principles of Vasubandhu's and, as a matter of fact, of all Buddhist philosophy. These two volumes are the first of a series appearing under the general title of an «Introduction to the Study of Buddhism, according to Material preserved in Japan and China».

It appeared that Japan preserves an immense literature — written in Chinese explicatory of the *Abhidharmakośa*. This literature, the outcome of the activity of Hiouen-Tsang and his school, seems to be lost in China. It remained unknown to the late Prof. Vassiljev as indeed it did to all other European sinologists. Not only were the works of Hiouen-Tsang's school carefully preserved and studied in Japan but moreover a considerable literary activity was produced, the whole presenting a large bulk of trustworthy information, utterly unknown to European scholars and only partly touched even by Japanese writers in some works carried out according to the lines of European scholarship.

In conformity with the proposal of Prof. S. Lévi we met at Paris in December 1912. Prof. L. de la Vallée Poussin was prevented by his official duties from arriving at Paris and Dr. D. Ross went to Brussels and there secured his approval of the plan and promise of collaboration. Prof. U. Wogihara likewise informed us that he gladly adhered to the enterprise.

The plan which was provisionally settled at Paris — later alterations of course admitted as possible — is the following:

1) an edition of the Tibetan text of the *Abhidharmakośa*, *kārikās* and *bhāṣya*, 1^t and 2^d part by Prof. Th. Stecherbatsky, the remaining parts by Prof. L. de la Vallée Poussin¹⁾.

1) Of this the first part has already appeared in the *Bibliotheca Buddhica* series, № XX.

2) an edition of the Sanscrit text of Yaçomitra's vyākhyā, 1st part by Prof. S. Lévi, the second and following parts by Prof. U. Wogihara.

3) an edition of the Uighur version by Dr. Denison Ross.

4) an edition of both Chinese translations of Hiouen-Tsang and Paramārtha by Prof. U. Wogihara.

5) a French translation of the kārīkās and bhāṣya by Prof. L. de la Vallée Poussin¹⁾.

6) a Russian translation of the same by Prof. Th. Stcherbatsky and priv.-doc. O. Rosenberg.

7) a French translation of the vyākhyā, 1st part by Prof. S. Lévi, the remaining by Prof. L. de la Vallée Poussin.

8) a systematical review of the philosophy embodied in Vasubandhu's work by priv.-doc. O. Rosenberg²⁾.

9) an English translation of the kārīkās and bhāṣya by Prof. Th. Stcherbatsky and priv.-doc. O. Rosenberg.

During summer 1913 Prof. S. Lévi visited Petrograd and brought his Ms. containing 1) the text of the 1-st chapter of Yaçomitra's vyākhyā retranscribed in Devanagari, 2) a partial reconstruction of Vasubandhu's Sanscrit text of the kārīkās and bhāṣya, 3) a literal French translation of the first chapter of the vyākhyā. This Ms. represented his contribution in that stage which it had reached some time ago. Prof. S. Lévi entrusted the Bibliotheca Buddhica to make in it any alteration as would seem convenient.

My task has been chiefly to compare the Sanscrit text with the Tibetan translation, as embodied in the Tanjour. The result of this comparison will be given in critical notes which will appear at the end independently from the text, as the system of foot notes seemed cumbrous and presented some difficulties for

1) Of this the translation of the third koçasthāna in the publications the Academy of Brussels was already completed before the war, and the translation of the forth koçasthāna (karma) was at that time begun printing in the Muséon.

2) Of this two volumes as stated above have already appeared.

the printer. Not enough praise can be bestowed on the splendid work of the Committee of translators that achieved the Tibetan translation. It is a most accurate mirror of the original text; the cutting clearness of Tibetan style, its division of sentences makes its help invaluable, especially when a difficult work is preserved in a single Ms. and that in an almost hopelessly deteriorated state.

Proof sheets of the Sanscrit text were reiteratedly sent to Prof. S. Lévi at Paris, but postal intercourse between Petrograd and Paris proved to be impossible, no answer was obtained, neither could it be ascertained whether the proofs did at all reach Paris. In the mean while the issue could not be postponed, the printer was pressing: so it came that the present part appears without a revision by Prof. S. Lévi, under the sole responsibility of the joint editor for the many alterations introduced chiefly on the authority of the Tibetan translation. It must be hoped that a change in the political situation will allow Prof. S. Lévi to embody his observations at the end of the volume along with our critical notes.

This edition could be carried through press not without serious difficulties owing to the present state of war. It seems almost wonderful that it should have been brought to term at this time of public distress, when the very existence of the realm is at stake. It is a consolation if any that ever in times of the greatest calamities, external and civil war, during the reign of treachery, and looting, wholesale destruction of wealth accumulated through centuries, even now as in former ages, there still remains a body of men devoted to higher aims, working in the spirit that soars above the ocean of devastation threatening to flood the earth.

Amid these we must remember in the first ranks the Academy of Sciences of Petrograd and its Perpetual Secretary and Member S. d'Oldenburg, towards whom we here acknowledge a debt of gratitude for his never failing readiness to assist and promote every effort, every scheme that holds a promise of widening the scope

of scientific research. To his undefatigable good will and unrelenting energy we owe the appearance of the present edition in these difficult times.

The figures in margin refer to my edition of the Tibetan text of the bhāṣya in this series. Those in brackets to the Chinese translation of Hiouen-Tsang. The three figures at the top of the page refer 1) to the Chinese division of the koṣa in 30 fasciculi (chüan), 2) to the old division of Vasubandhu's work in eight chapters (koṣasthāna) a 3) to Hiouen-Tsang's subdivision of each koṣasthāna. Thus 1.1.1 means: first chüan, first koṣasthāna, first subdivision. The first large figure is connected with the figures in brackets. Thus 1 and (2a—4) means: first chüan, fol. 2a, line 4.

These references to the Chinese are the contribution of Mr. O. Rosenberg; to him also as well as to S. d'Oldenburg I am indebted for assistance in reading the proofs. Some missprints have nevertheless found there way — I am sorry to say — in the Sanscrit text of the vyākhyā as well as in the Tibetan text of the kārikās and bhāṣya. A list of them is attached to this fasciculus. A strict appliance of the rules of sandhi has not been the aim of the editors, and the small stroke has been made the widest use of, even when it does not interrupt sandhi, for in the opinion of the editors no effort should be spared, which is likely to facilitate the reading of difficult ṣāstra texts.

Prof. Th. Steherbatsky.

स्फुटार्थाभिधर्मकोशव्याख्या ॥

नमो मार्चलप्रमथनाय । नमो रत्नत्रयाय ॥

महात्रलो ज्ञानसमाधिदत्तो यः पञ्जरं जन्ममयं विदार्य ।
विवेश निर्वृत्त्यटवो प्रज्ञातां तं शास्त्रनागं शिरसा नमामि ॥ १ ॥
परमार्थशास्त्रकृत्या कुर्वाणं शास्त्रकृत्यमिव लोके ।
यं बुद्धिमतामग्न्यं द्वितोयमिव बुद्धमित्याहुः ॥ २ ॥
तेन वसुबन्धुनाम्ना भविष्यपरमार्थबन्धुना जगतः ।
अभिधर्मप्रत्यानः कृतो ऽयमभिधर्मकोशाख्यः ॥ ३ ॥
अभिधर्मभाष्यसागरसमुद्धृतस्यास्य शास्त्ररत्नस्य ।
व्याख्या मया कृतेयं यथार्थनामा स्फुटार्थेति ॥ ४ ॥
गुणमतिवसुमित्राद्यैर्व्याख्याकारैः पदार्थविवृतिर्या ।
सुकृता साभिमता मे लिखिता च तत्रायमर्थ इति ॥ ५ ॥
सिद्धान्तार्थापसृता क्वचित्क्वचिद्या तु तैः कृता व्याख्या ।
तामुद्भाव्य यथावद्विहितेह नयान्यथा व्याख्या ॥ ६ ॥

अभिधर्मविभाषायां कृतश्रमा ये ऽभिधर्मकोशे च ।

प्रविचार्यतामियं तैर्व्याख्या युक्ता न वा युक्ता ॥ ७ ॥

युक्ता चेद्वाक्येयं न चेदतो ह्यन्यथा विधातव्या ।

न हि विषये ऽर्थे स्खलितुं न संभवेन्मादृशां बुद्धिः ॥ ८ ॥

3.1 (1a-5)

यः सर्वथा सर्वकृतान्धकारः संसारपङ्कजगडुज्जहार ।

5

तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशान्ते शान्तिं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥

3.5 (1a-7)

इत्यस्य श्लोकस्यार्थं विवृण्वान आचार्य आह । शान्तिं प्रणेतुकामः स्वस्य शा-
 र्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गुणाढ्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभत इति । शा-
 स्त्रमभिधर्मकोशम् । प्रणेतुकामः कर्तुकामः । स्वस्य शास्तुरात्मोपस्य शास्तुः । स हि
 भगवानाचार्यस्यात्मोपः शास्ता । तच्छासनप्रतिपन्नत्वात् । तेन वा शास्त्रा महाकरुणाप- 10
 रतत्वेण सकलो लोकः स्वत्वेन परिगृह्यते । तस्मादाचार्यस्यापि स्वत्वेन गृहीतस्य स
 भगवान्स्वः शास्ता भवति । माहात्म्यज्ञापनार्थमिति माहात्म्यं माहात्म्यं स्वपरा-
 र्थप्रतिपत्तिसम्पत् । तज्ज्ञापनार्थं तद्वचोदार्थम् । गुणाढ्यानपूर्वकं गुणश्रयणपूर्वकम् ।
 तस्मै नमस्कारमारभते तस्मै प्रणामं करोतीत्यर्थः । अतीतकालत्वादार्ब्धवानिति
 वक्तव्ये वर्तमानकाले पदप्रयोगः । अद्यापि नमस्कारारम्भाभिप्रायात् । शिष्यपरंपरया वा 15
 नमस्कारारम्भाविरामात् । शब्दशास्त्रे ऽपीदृश एव शब्दप्रयोगो दृश्यते । अथ शब्दानु-
 शासनं । अथेत्ययं शब्दो ऽधिकारार्थः प्रयुज्यते इति । गुणाढ्यानमात्रेण माहात्म्यावचो-
 धो न नमस्कारेणेति चेत् । न । तस्य तत्सूचकत्वात् । नमस्कारेण हि माहात्म्यं सूच्यते ।
 अथवा गुणाढ्यानेनैव माहात्म्यं ज्ञाप्यते न नमस्कारेण । नमस्कारारम्भस्तु स्वपुण्य-
 प्रसवार्थम् । सदाचारानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं वा । कृताभिमतदेवतापूजास्तुतिनमस्कारा हि 20
 सत्तः क्रियामारभन्त इति सतामाचारात् । तत्र माहात्म्यज्ञापनं किमर्थमिति । आचक्षते ।
 तद्गौरवोत्पादनार्थम् । गौरवोत्पादनं पुनस्तत्प्रवचनं सत्कृत्य श्रवणार्थम् । सत्कृत्य श्रवणं
 क्रमेण श्रुनचिन्ताभावनामयप्रज्ञोत्पादनार्थम् । तदुत्पादनं क्लेशप्रहाणार्थम् । तत्पुनः
 सर्वदुःखोपशमलक्षणनिर्वाणप्रापणार्थमिति प्रयोजननिष्ठा । माहात्म्यज्ञापनं त्वेकमाचार्येण

- प्रयोजनमुक्तं । साक्षात्प्रयोजनत्वात् । तदितराणि त्वभ्यूक्तितुं शक्यानीति नोक्तानि ।
य इति बुद्धं भगवत्तमधिकृत्याहेति । मामान्यशब्दो ऽपि पच्छब्दो विहितविशेषः ३.७ (1a-8)
णात्वाद्द्विशेषवृत्तिर्भवति । तद्यथा । य एषां ब्राह्मणानां गौरः शुक्लवासाः स देवर्षेर्मेति ।
तद्वदिकृषि । यः सर्वथा सर्वकृतान्धकारः संसारपङ्काजगडुज्जहार तस्मै नमस्कृत्येति
5 बुद्ध एव भगवति पच्छब्दो वर्तते । न हि बुद्धादन्य एवं गुणविशिष्टः संभवतोत्पत्तो
व्याचष्टे । य इति बुद्धं भगवत्तमधिकृत्याहेति ॥ बुद्ध इति कर्तारि क्तविधानम् । बुद्धेर्वि-
कसनाद्बुद्धः । विबुद्ध इत्यर्थः । विबुद्धं पद्ममिति यथा । अथवाविद्यानिशादयापगमाद्बुद्धः
प्रबुद्ध इत्यर्थः । प्रबुद्धपुरुष इति यथा । कर्मकर्तारि क्तविधानमित्यपरे । स्वयं बुध्यत
इति बुद्ध इत्यर्थः । कर्मण्यपि क्तविधानमप्यदोषं पश्यामः । सर्वगुणसम्पत्संपन्नतया
10 सर्वदोषविनिर्मुक्ततया च बुद्धैरन्यैर्वा बुद्धो ज्ञात इत्यर्थः ॥ भगवत्तमिति द्वितोपपदोपा-
दानमनादरसंभावनानिवृत्त्यर्थम् । निरुपपदानामभिधानानां हि लोके ऽनादरो दृश्यते ।
देवर्षे इति । विनयविभाषाकारास्तु चतुःश्लोके कुर्वन्ति । अस्ति बुद्धो न भग-
वान् । प्रत्येकबुद्धः स्वयंभूत्वाद्बुद्ध इति शक्यते वक्तुं । न तु भगवानपरिपूर्णदानादिसेभा-
रत्वात् । यो हि माहात्म्यवान्स भगवानुच्यते । अस्ति भगवान् बुद्धश्चरमभक्तो बो-
15 धिसत्त्वः परिपूर्णदानादिपरमितत्वाद् । अनभिसंबुद्धत्वाच्च । अस्त्युभयथा बुद्धो भगवान् ।
अस्ति नोभयथा । एतानाकारान्स्थापयित्वेति । अतो बुद्धं भगवत्तमित्युभयविशेषणम् ॥
कृतमस्यान्धकारमनेन वेति कृतान्धकारः । पञ्चोत्रब्रह्मब्रीहौ मार्गेण कृतमिति ३.८ (1a-8)
कर्तृभूतो मार्गो ऽध्याहार्यः । तृतीयात्रब्रह्मब्रीहौ तु मार्गेणेति करणमध्याहार्यम् । अपर
ग्राह । विप्रकृद्दयप्रदर्शनं हन हिंसागत्योरिति कृत्यर्थद्वयपरिग्रहार्थम् । यदा कृतम-
20 स्यान्धकारमिति विप्रकृष्टतदा गत्यर्थो ह्यसिर्गृह्यते । गतमस्यान्धकारमित्यर्थः । यदा
पुनस्तृतीयात्रब्रह्मब्रीहिस्तदा हिंसार्थो ह्यसिर्गृह्यते । हिंसितमनेनान्धकारमित्यर्थः ।
एवमुत्तरयोः पदपेरैकपद्यं कृत्वा पञ्चात्सप्तमीतत्पुरुषं करोति । सर्वस्मिन्कृतान्ध- ३.९ (1a-9)
कारः सर्वकृतान्धकार इति । तथा च सति कृतशब्दो ऽत्र न पूर्वं निपतति । सप्त-
मीसप्तमस्त्विक केन लक्षणो न भवतीति चिन्त्यम् । सप्तमी शौण्डेयि रिति समाप्तः । कृता-

न्धकारशब्दः शौण्डादिषु पद्ये ' शौण्डादीनामाकृतीकृतत्वात्त्रास्यानुपवेशो ऽवगतव्यः ।
 सप्तमोति योगविभागाद्वा । उत्सर्गेण वा समासः । सकृ मुपेति मुप इति वर्तमाने सुबत्ते
 सुबत्तेन सकृ समस्यते । पत्रेष्टमित्यकृतलक्षणो वा तत्पुरुषो मपूरव्यसकादिषु द्रष्टव्य
 इति । अनेन वा ' कथमुपमर्जनीभूतमन्धकारं सर्वस्मिन्नित्यनेनाभिसंबध्यते । सत्यम् । ना-
 न्धकारमेनाभिसंबध्यते । अन्धकारघातस्त्वेनाभिसंबध्यते । येन कृन्धकारघातेन यो- 5
 गाद्गवान्कृतान्धकारः स तस्यान्धकारघातः सर्वाधारो ऽवगतव्यः । पद्यान्तेषु धूर्त
 इति । येन धौर्त्यलक्षणेन गुणेन योगादसौ धूर्तः सो ऽज्ञाधारः । एवमिहाप्यवगतव्यम् ।
 अन्यथापि चेह संभवत्तं समासं पश्यामः । सर्वस्मिन्कृतं सर्वकृतं ' सर्वेण प्रकारेण
 सर्वकृतं सर्वथा सर्वकृतं ' सर्वथा सर्वकृतमस्यान्धकारं ' अनेन वेति सर्वथा सर्वकृता-
 न्धकारः । एवं कृतशब्दस्यान्धकारेण सामानाधिकरण्यं ' न च पूर्वनिपात इति ॥ 10
 सर्वेण प्रकारेणेति क्लिष्टाक्लिष्टान्धकारविगततः । सर्वस्मिं ज्ञेये द्वादशायतनलक्षणे '
 सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण याचदेव द्वादशायतनानीति सूत्रे वचनात् ॥ किमत्र शर्वरं तमो

3.10 (1a-10) अन्धकारशब्देनोच्यते । नेत्याह ' अज्ञानं हि भूतार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारमित्य-
 वगतव्यम् । अन्धकारशब्दो हि नैशे तमसि प्रसिद्धः । अन्धमिव जनं करोतीत्यन्धकारम् ।
 सद्रूपतयादिद्वयदर्शनप्रतिबन्धात्तत्साधन्यदिज्ञानमप्यन्धकाराख्यां लभते ' भूतार्थदुःखा- 15
 दिसत्यदर्शनप्रतिबन्धात् । तच्चेति तदज्ञानम् । प्रतिपक्षलाभेनेत्याप्यमार्गलाभेन । विप-
 क्षः क्लेशः ' विपक्षप्रतिघाताय पक्षः प्रतिपक्ष इति कृत्वा । अथवा ज्ञानमनास्रवमज्ञानप्र-
 तिपक्षः ' तस्य लाभेन । अत्यन्तं नर्वया ' सर्वत्र ज्ञेये ' पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्गतमसमुदा-

4.1 (1b-1) चारप्रकाणोक्तमित्यर्थः । अतो ऽनादिति भगवान् । प्रत्येकबुद्धश्रावका अपि ।
 अन्यर्हितत्वात्प्रत्येकबुद्धशब्दपूर्वनिपातः । काममित्यनुज्ञापान् । न तु नर्वयेत्यक्लि- 20
 ष्टसंमोहानत्यक्षविगमात् । ननु च सर्वं सास्रववस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि बुद्धव-
 त्प्रकाणम् । किमिदमुच्यते ' क्लिष्टसंमोहस्य तेषामत्यक्षविगम इति । तथा क्लृप्तं '
 नार्हमेकधर्ममप्यनभिज्ञायापरिज्ञाय दुःखस्यात्तत्क्रियां वदामीति ' तथा नार्हमेकधर्म-
 प्यपरिज्ञायाप्रकाय दुःखस्यात्तत्क्रियां वदामीति । तस्माच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि तद-

क्लिष्टमज्ञानं चतुरादिवच्छन्दरागप्रकाणात्प्रकीर्णमेव । अन्यथा हि आवश्यकप्रत्येकबु-
 द्धानां दुःखान्तक्रिया न भवेत् । सत्यम् । अस्त्येतदेवम् । प्रकीर्णमेव तेषां क्लिष्टवद्-
 क्लिष्टमप्यज्ञानम् । ननु तेषां चतुरादिवत्प्रकीर्णमपि समुदाचरति । बुद्धस्य तु प्रकीर्णं
 सन्न समुदाचरति । अत एव च विशेषितं । पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्वतमिति । अन्यथा त-
 5 त्सर्वथा सर्वत्र ज्ञेये प्रकीर्णमित्येवावश्यम् । ये तु व्याचरन्ते आवश्यकप्रत्येकबुद्धानां क्लि-
 ष्टसंमोहमात्रविगमात्संक्लेशविनिवृत्तिरिति तदपध्याख्यानमेषां यथोक्तमिति प्रत्याच-
 ह्यते । तथा ह्येषामिति विस्तरः । तथा ह्येति यस्मादित्यर्थः । अथवा तथेति यथा 4.4 (1b-3)
 न सर्वथा तथेति । किञ्चिद्दे हेतौ । एषामिति आवश्यकप्रत्येकबुद्धानाम् । बुद्धधर्मेष्वा-
 वेणिकादिषु । अतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चोर्ध्वेषु । अतिविप्रकृष्टदेशेष्वतिविप्रकृष्टका-
 10 लेषु च । अनन्तप्रदेशेषु चाबुद्धधर्मस्वभावेष्वापि रूपदिध्वेषु । भवत्येवाक्लिष्टमज्ञानं
 समुदाचरत्येव तदित्यर्थः । तत्र ये बुद्धधर्मा अवेणिकादयस्तेषु स्वभावपरमसूक्ष्मगम्भी-
 रत्वादुद्धान्येषामज्ञानम् । यथोक्तम् । जानाये त्वं शारिपुत्र तथागतस्य शीलस्कन्धं
 समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्तिस्कन्धं विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धमिति भगवता पट्टेन
 स्वविरशारुढतापुत्रेणोक्तं । नो ह्येदं भगवन्निति । ये त्वन्ये ऽर्था रूपिणः परमाणुसंचिनास्ते
 15 ऽतिविप्रकृष्टदेशा यदि भवन्ति । ये ऽप्यविज्ञस्यरूपिणस्ते ऽपि यद्यतिविप्रकृष्टदेशाधा-
 रत्वादतिविप्रकृष्टदेशा भवन्ति । तेष्वपि तेषामज्ञानं । अनेकलोकधातुत्तरितदेशत्वात् ।
 श्रूयते हि स्वविरमौहल्यायनस्यातिविप्रकृष्टदेशमरीचिलोकधातुज्ञातस्वमात्देशापरिज्ञा-
 नम् । अतिविप्रकृष्टकालेष्वप्यतिविघ्नागतेषु वा तेष्वर्थेष्वतिविकृतकल्पात्तरितवि-
 नाशप्रादुर्भावत्वात्तेषां भवत्येवाज्ञानम् । श्रूयते हि स्वविरशारिपुत्रेण मोक्षभागीयकुशल-
 20 मूलादर्शनात्प्रब्रज्यापित्पुरुषप्रत्याख्यानम् । भगवता तु तस्य मोक्षभागीयं दृष्टमुक्तं च ।
 मोक्षबीजमहं ह्यस्य सुसूक्ष्ममुपलक्षये ।
 धातुपाषाणविवरे निलोननिव काञ्चनम् ॥ इति ॥
 स च पुरुषः प्रब्रजित इति । अनन्तप्रभेदेष्विति धातुगतिज्ञातयुपपत्त्यादिप्रभेदे दुर्वो-
 धेष्वर्थेषु । तेषामज्ञानं भवत्येव । तथा ह्यारु ।

सर्वाकारं कारणमेकस्य मयूरचन्द्रकस्यापि ।

नासर्वज्ञैर्ज्ञेयं सर्वज्ञज्ञानबलं हि तत् ॥

ज्ञानमिति । तान्येतानि चत्वार्यज्ञानकारणानि भवन्ति । तेषां क्वचिदेकं क्वचिद्वै क्वांच-

4.6 (1b-4) त्रोंणि क्वचिच्चात्वाहोति संभवतो योऽयानि ॥ इत्यात्मकृतप्रतिपत्तिमंपदिति वि-
स्तरः । आत्मकृताप प्रतिपत्तिरात्मकृतप्रतिपत्तिः । आत्मकृतप्रतिपत्तेः संपदात्मक- 5
तप्रतिपत्तिसंपत् । फलनिष्पत्तिरित्यर्थः । सा चेयं संपदज्ञानप्रकाणसंपत्स्वभावा बोद्-
तव्या । परकृतप्रतिपत्तिमंपदपि तथैव चर्चनीया । अग्रे व्याचक्षते । आत्मकृत-
प्रतिपत्तिरात्मकृतप्रतिपादनमात्मकृतोपग्रह इत्यर्थः । तस्याः संपदात्मकृतप्रतिप-
त्तिसंपत् । एवं परकृतप्रतिपत्तिसंपदपि व्याख्येया । सा पुनः सर्वदुःखोपशमनिर्वा-

4.9 (1b-5) णपरिप्रापणस्वभावा । संसारपङ्काजगडुज्जहारेति वचनात् । संसरणं संसार 10
आश्रयवञ्जनीभावो जन्ममरणपरंपरेत्यर्थः । अथवा संसरत्यस्मिन्नन्वा इति संसार-
स्त्रैधातुकम् । संसारः पङ्क इव संसारपङ्कः पङ्कसाधर्म्यात् । अत आह । संसारो
हि जगदामङ्गस्थानत्वादुत्तरत्वाच्च पङ्कभूत इति । पङ्को हि लोके अस्मादात्म-
कत्वादासङ्गस्य स्थानम् । अत एव च डुरुत्तरः । चञ्चलत्वाद्वा पराश्रयोत्तरणीयत्वाद्वा
डुरुत्तरः । संसारो ऽपि हि तृष्णाभिष्यन्दितत्वादासङ्गस्थानं ' डुरुत्तरश्च तस्मादेव दृष्टि- 15
विचिकित्साविष्यन्दितेन वा । वृद्धापाश्रयोत्तरणीयत्वेन वा डुरुत्तरः । तत्रावनशं ता-
दात्म्यानुप्रवेशतः समुदायावपत्रव्रपतो वा । जगत्सत्त्वलोकाः । अत्राणमनाक्रन्दम् । अनुक्र-

1.13 (1b-6) म्पमानः करुणायमानो भगवान् । सद्धर्मदेशनाकृष्टप्रदानैः । सद्धर्मदेशनैव कृस्ताः ।
तेषां प्रदानानि । उत्तरणीयबहुत्वाद्बहुवचनम् । तैर्यथाभव्यमत्युद्धृतवान् । यथाभव्य-
मित्यनुगम्यमानमपि गम्यते । लोके तथादृष्टत्वात् । तद्यथा ब्राह्मणानानीय भोजयामा- 20
सेत्युक्ते । ये तत्र भोजयितुं शक्ता ग्रामे नगरे वा संनिहितास्तानेव भोजयामासेति
गम्यते । सर्वलोकब्राह्मणानां भोजयितुमशक्यत्वात् । एवमिहापि यो जनो शक्नो
4.19 (1b-8) ऽत्युद्धर्तुं तमेवात्युद्धृतवानिति । अतो यथाभव्यमिति व्याचष्टे ॥ तस्मै नमस्कृत्येति
शिरसा प्रणिपत्य । क्रियास्पदीभूतत्वान्नमःशब्दस्य प्रणिपत्यर्थो नमस्कृत्यशब्दो

भवति । प्रणिपातश्च लेके शिरसा प्रतीत इति शिरसेत्याह । वाङ्मनोनमस्कारो ऽप्य-
 त्रानुक्तनिद्धो गुणाख्यानपूर्वकत्वान् । नमस्कर्मपूर्वकत्वाच्च कायकर्मणः । तस्मादिति किं-
 लक्षणं चतुर्थी । अत्र वक्तव्यो व्याख्यानकारा मुच्यन्ति । आचार्यगुणमतिस्तच्छिष्यशा-
 चार्यवसुमित्र आहृतुः । नमःशब्दयोगे चतुर्थी । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबपञ्चोमाच्चे-
 5 ति । तदेतदप्युक्तम् । स्वतन्त्रस्य नमःशब्दस्य योगे सा चतुर्थी भवति । अस्वतन्त्रश्चायं
 नमःशब्दः क्रियास्पदीभूतत्वात् । अत एव चानेनैवाचार्येण व्याख्यायुक्तौ । नमस्कृत्य मुनिं
 मूर्ध्नेति कर्मलक्षणा द्वितीया प्रयुक्ता । तस्मान्न नमःशब्दयोगे चतुर्थीति । द्वितीयायाः
 स्थाने चतुर्थी प्रयुक्तेत्यपरे । तदिदमेवामिच्छामात्रम् । न हि लक्षणमस्यास्तीति । केन
 तर्क्यं चतुर्थी । संप्रदानलक्षणं चतुर्थीति व्याचक्ष्महे । कथं संप्रदानसंज्ञा । कर्मणा
 10 यमभिप्रैति स संप्रदानमिति । चूर्णिकारेण कर्मशब्द उभयथा वर्ण्यते । परिभाषिकं
 कर्म लौकिकं चेति । तत्र यदा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति परिभाषिकं कर्माश्रोयते तदा
 कर्तुरीप्सिततमेन यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञा भवति । ब्राह्मणाय गां प्रयच्छतीत्ये-
 तत्सिद्धं भवति । यदा तु कर्म क्रियेति लौकिकं कर्माश्रोयते तदा क्रियया यमभिप्रैति
 स संप्रदानसंज्ञा भवतीति । तदेतत्सिद्धं भवति । युद्धाय संनह्यति । पत्ये शेते इति ।
 15 संनहनक्रियया युद्धमभिप्रैति कर्ता । शयनक्रियया पतिमिति युद्धादीनां संप्रदानसंज्ञा
 निद्धा भवति । तथेहापि नमस्कारक्रियया शास्तारमभिप्रैत्याचार्यः । तस्माच्छास्तरि
 संप्रदानसंज्ञा । संप्रदानसंज्ञायां मत्स्यां संप्रदाने चतुर्थीति चतुर्थी भवति । एवं च क्त्वा ।

पूर्वं प्रणम्य वृत्तां प्रवराय शास्त्रे ॥

प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे

20

प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तापिने ॥ इति ॥

एवमादीनि काव्यशास्त्रारोक्तानि शब्दरूपाणि सुनीतानि भवन्ति । यदि तर्हि संप्र-
 दानसंज्ञैवेष्ट्यते । नमस्कृत्य मुनिं मूर्ध्नेत्यत्र द्वितीया न प्रप्नोति । नैव दोषः । विव-
 तातः कारकानि भवन्ति । यदा कर्मविवता तदा द्वितीया । यदा संप्रदानविवता
 तदा चतुर्थीत्युभयमपि सिद्धं भवति ॥ यथार्थशान्त्र इति शास्त्रित्यौणादिकः शब्दः 4.16 (1b-8)

तृत्तचौ शंसिन्नदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन्प्रत्ययात्तो ऽनिट् शास्तेति भवति । ननु च संज्ञायां शास्तेति भवति । न चेयं संज्ञा । संज्ञैवेयम् । द्विविधा हि संज्ञा । विशेष-
संज्ञा सामान्यसंज्ञा च । विशेषसंज्ञा देवदत्तो यज्ञदत्त इति । सामान्यसंज्ञा माता पितेत्ये-
वमादिका । मात्रादयो ऽपि हि तत्र संज्ञायामिव निपात्यन्ते । नमूनेष्टवष्टुहोतृपोतृधा-
तज्ञामातृमातृपितृडुहिति । तेन यथा सर्वानां मातृणामपि संज्ञा मातेति सर्वेषां 5
च पितृणां पितेति । एवं सर्वेषां च शास्त्राणामपि संज्ञा शास्तेति ॥ न तु शास्ता
द्विविधो भवति । अथार्थो यथार्थश्च । अथार्थश्च पूर्णादिः । यथार्थश्च तद्योगत इति ।

4.14 (1b-10) अतो विशिनष्टि । यथार्थमविपरितं शास्तीति यथार्थशास्ता । एतच्च विशेषणं
परहितप्रतिपत्त्युपायसूचनार्थम् । अत एवाह । परहितप्रतिपत्त्युपायनस्याविष्क-
4.17 (2a-1) रतेत्येवमादि । न तृद्विवरप्रदानप्रभावेनेति । प्रभावशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । 10

सृष्टिप्रभावेन वरप्रदानप्रभावेनेति । सृष्टिप्रभावस्तद्यथा । विष्णोर्विश्चरूपसंदर्शनम् । वर-
प्रदानप्रभावस्तद्यथा । महेश्वरो वरं प्रवच्छेतीति प्रवादः । अथवा त्रिपदो द्वन्द्वः । सृष्टिश्च
वरप्रदानं च प्रभावश्चेति । प्रभावः शक्तिविशेषः । ननु च बुद्ध्या अपि कदाचिदृष्टिप्रातिहर्ष्ये
विनयानामुपदर्शयति । अस्त्येतदेवं । अपि तावर्जनमात्रं तु तेषाम् । अनुशामनीप्रातिहर्ष्येण

5.1 (2a-2) तु रागादिप्रतिपक्षभावनाक्रमेण संमारेत्तरणं भवति ॥ किं कारिष्यतीति प्रश्नः । नम- 15
स्कृत्येति क्वाविधेः क्रियात्तरापेक्षत्वात् । समानकर्तृकयोर्हि पूर्वकाले क्वाविधिर्भवति ।

5.2 (2a-3) ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति । अर्थविशेषाभिद्योतको नामनमूहः शास्त्रम् । तणिक्रवात्मनमूहानु-
पपत्तिरिति चेत् । न । तद्वाक्यबुद्धिद्वयममूहकल्पनात् । शिष्यज्ञाननाह्वास्त्रमिति ।
किं शास्त्रमिति । किं नामधेयमित्यभिप्रायः । अभिधर्मकोशमित्यस्य निर्वचनं वक्ष्यते ।
शास्तां तावदेतत् ॥ १ ॥

20

5.9 (2a-4) — अथयथार्थावबोधपूर्वकः समुदायार्थावबोध इत्यवयवार्थं तावत्पृच्छति । कोऽयमभि-
धर्मो नामेति । प्रज्ञानला मानुचराभिधर्म इति । धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा प्रधानमिति

5.11 (2a-5) मुष्यवृत्त्या प्रज्ञाग्रहणम् । अनन्तेत्यनामन्त्रा । मलानामास्रवपर्यायत्वात् । मानुचरेति
नगरिवार । राज्ञा समं चरन्नापि भृत्यो राजानुचर इत्युच्यते । तदनुवृत्तिकारित्वात् । तथे-

- क्वापि समकालं चरन्तो ऽपि तत्सद्विभुवो धर्मा अनुचरा एवोच्यन्ते । के पुनस्ते । चित्त-
चैता अनास्रवसंवरं ज्ञात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ता इति । ननु च चित्तं चैतन्यः प्रधानम् ।
तथा हि । चित्तस्येमे चित्ते वा भवाश्चैता इति । तेन प्रसैव चित्तस्य परिवारो ऽर्हति ।
न तु चित्तं प्रज्ञायाः । चैतन्यिकत्वात् । अस्त्येतत् । अपि तु धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा चैतस्यापि
5 सर्वस्य कलापस्य राजायते । क्वचित्कश्चिद्धर्मः प्राधान्यमास्कन्दति । तद्यथा । अभिसंप्रत्य-
यकाले अद्वैत्येवमादि ॥ अनास्रवः पञ्चस्कन्धक इति । अनास्रवसंवरस्तस्मिन्कलापे 5.12 (2a-6)
रूपस्कन्धः । वा वेदना स वेदनास्कन्धः । वा संज्ञा स संज्ञास्कन्धः । चेतनादि ज्ञा-
त्यादयः संस्कारस्कन्धः । विज्ञानं चात्र विज्ञानस्कन्धः ॥ एष तावदिति । तावच्छब्दः 5.13 (2a-6)
क्रमाद्यः । पारमार्थिक इति परमार्थ एव पारमार्थिकः । परमार्थे वा भवः पारमार्थिकः ।
10 परमार्थेन वा दीव्यति चरतीति वा पारमार्थिकः । सांकेतिकवस्तु सांख्यव्यवहारिकः । 5.14 (2a-7)
तत्प्राप्तये यापि चेति । प्रज्ञा सानुचरा सोऽभिधर्मः । इति चात्राधिकृतम् । तस्या अनास्र-
वायाः प्रज्ञायाः प्राप्त्यर्थं साक्षात्पारंपर्येण वा या श्रुतमयी चिन्तामयी च भावना- 5.15 (2a-8)
मया च प्रज्ञा सास्रवा या चोपपत्तिप्रतिलम्बिका सानुचरा सापि सांकेतिको
ऽभिधर्मः । तत्र श्रुतप्रयोगज्ञा श्रुतमयी । पुक्तिनिध्यानप्रयोगज्ञा चिन्तामयी । भावनाप्रयोगज्ञा
15 भावनामयी । उपपत्तिलम्बोपपत्तिप्रतिलम्बिका । उपपत्तिप्रतिलम्बो ऽस्यास्तीति ।
अत इतिठनाविति ठन्विधानान्न वृद्धिः । श्रुतचिन्तामयी उपपत्तिप्रतिलम्बिका भावनामयी
चाद्व्यावचरी चतुःस्कन्धको ऽभिधर्मो । अनुपरिवर्तकत्वाभावात् । व्यावचरी तु ध्या-
नसंवरसद्भावात्पञ्चस्कन्धको ऽभिधर्मः ॥ यच्च ज्ञान्त्रमित्यभिधर्मशास्त्रमभिप्रेतम् । 5.17 (2a-8)
तत्तु सानुचरं । न सानुचरमिति व्याख्याभिदः । केचित्तावदचित्तचैतन्यिककलापरूपत्वा-
20 त्सानुचरमिति नानुवर्तयन्ति । ज्ञात्यादिसंभवात्केचिदनुवर्तयन्ति । एकस्कन्धको क्लृप्ता-
वभिधर्मः । द्विस्कन्धको वा । तस्य च ज्ञात्यादयः सन्तीति । अन्ये तु व्याचक्षते । शा-
स्त्रानमिति ज्ञानप्रस्थानम् । तस्य शरीरभूतस्य षट्पादाः । प्रकरणपादो विज्ञानकायो
धर्मकायः प्रज्ञप्तिशास्त्रं धातुकायः संगीतिपर्याय इति । अतस्तदपि शास्त्रं सानुचरमेव । पा-
रंपर्येण पारमार्थिकाभिधर्मप्राप्तये सांकेतिको ऽभिधर्म इत्युच्यते । उपपत्तिप्रतिलम्बिका

- हि प्रज्ञा शास्त्रश्रवणात्तदर्थमनुसरति । तस्याः श्रुतमयी । श्रुतमव्याश्रित्तमयी । चित्ता-
 6.2 (2a-10) मय्याः सास्त्रवा भावनामयी । तस्या घनान्नवा प्रज्ञा जायत इत्यनुक्रमः ॥ तदयमिति-
 ति । तदिति वाक्योपन्यासः । अयमिति स्वलक्षणधारणत्वेन निरुक्तः पारमार्थिकसांके-
 तिकाभिधर्मः । परमार्थधर्ममिति परमस्य ज्ञानस्यार्थः परमार्थः । अथवा सर्वधर्माग्र-
 6.3 (2a-10) तात्पर्यमार्थः । परमार्थज्ञासौ धर्मश्च परमार्थधर्मः । धर्मलक्षणं वेति स्वसामान्यलक्षणं । 5
 खल्वलक्षणः पृथिवीधातुरनित्यं दुःखमित्येवमादि । तत्प्रत्यभिमुखः । प्रतिलम्भाय
 प्रतिवेधायावबोधाय प्रतिबोधाय वाभिमुखो धर्मो ऽभिधर्मः । कुगतिप्रादय इति तत्पुरु-
 षसमासः । ननु च लक्षणेनाभिप्रतो वाभिमुख्य इत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । यदा क्लृप्तलक्षणेन
 सह समस्यते तदाव्ययीभावः । तद्यथा ' अत्यग्निं शलभाः पतन्ति । शलभपतनमग्निना
 लक्ष्यते । सो ऽग्निरस्य लक्षणम् । न त्वयं धर्मो ऽन्यस्य लक्षणं । किं तर्हि लक्ष्यः ' स्व- 10
 यमेवाभिमुख्यात् । शास्त्राख्यो ऽपि सांकेतिको ऽभिधर्मः प्रापणायाभिद्योतनाय वा नि-
 र्वाणं धर्मलक्षणं वा प्रत्युपनिर्दिष्टवेनाभिमुखः । किमङ्ग पारमार्थिक इत्यतस्तत्पुरुष-
 6.4 (2b-1) समासेनाभिधर्म इति सिद्धं भवति ॥ उक्तो ह्याभिधर्म इति स्वभावप्रभेदनिर्वचनतो
 ऽवयवार्थो ऽवबुद्धः । समुदायार्थस्तु न तावदित्यतः समुदायार्थं पृच्छति । इदं तु शास्त्रं
 कथनभिधर्मकोशमिति । तस्यार्थतो ऽस्मन्निति । तस्याभिधर्मसंज्ञाकस्य शास्त्र- 15
 स्यान्तरोक्तत्वाद्ग्रहणम् । अर्थत इति न व्यञ्जनत इति । अर्थतो ऽयमनुपवेशो न सा-
 6.7 (2b-4) कल्पेन । तस्माद्यथाप्रधानमित्यव्ययीभावः । अन्तर्गताः प्रविष्ट इत्येतच्छास्त्रं मदीयं
 तस्यार्थस्य कोशस्थानीयं भवति कोशसदृशम् । एतस्मिन्नर्थे षष्ठोतत्पुरुषसमासः ।
 6.9 (2b-4) अभिधर्मस्य कोशो ऽभिधर्मकोश इति । यत्र क्लृप्तिः प्रविशति स तस्य कोशः । अथवा
 सो ऽभिधर्मो ज्ञानप्रस्थानादित्यस्य मदीयस्य शास्त्रस्याश्रयभूतः । ततो ह्यार्षादिभि- 20
 धर्मादितन्मदीयं शास्त्रं निराकृष्टम् । अर्थत इत्यधिकृतम् । अतः स एवास्याभिधर्मकोश
 इत्येतस्मिन्नर्थे बहुव्रीहिसमासः । अभिधर्मः कोशो ऽस्येत्यभिधर्मकोशः । पतो क्लृप्तिर्नि-
 राकृष्यते स तस्य कोश इत्येतच्छास्त्रमभिधर्मकोशमिति । समुदायार्थो ऽप्यस्यावगमित
 6.13 (2b-6) इति सूचयति ॥ किमर्थं पुनरभिधर्मोपदिष्टः । किं प्रयोजनमित्यर्थः । सप्रयोजनस्य

हि शास्त्रस्य प्रत्यासः सार्धुर्भवति । न निःप्रयोजनस्य । केन चायं प्रयतत उप-
दिष्टः । केन वायमभिधर्म आदितो देशितः । आतोपदिष्टस्य हि शास्त्रस्य प्रत्यासो
ऽर्कद्वयः स्यादित्यभिप्रायः । प्रथमत इति विशेषणम् । भद्रकृत्यायनीपुत्रादीनां पिण्डी-
करणेन पञ्चाङ्गपदेशस्य सिद्धत्वात् । प्रथमत उपदेशे हि विवादः । यत इति विस्तरः । 6.14 (2b-8)

5 यतः कारणात् । आचार्यः शास्त्रकारः । अभिधर्मकोशं प्रत्यासशास्त्रम् । वक्तुं
प्रणेतुम् । आद्रियते आदरं करोतीत्यर्थः । एवं कृते प्रपन्नद्वये ऽभिधर्मशास्त्रस्य सप्र-
योजनतामातोपदेशतां च प्रदर्शयन्नाह ॥ २ ॥

धर्माणां प्रविचय इति विस्तरः । यतो विना धर्मप्रविचयेन । द्वयं वेदनानित्यं 7.4 (2b-8)

दुःखमित्येवमाकारेण । नास्ति क्लेशोपशमनानुपायः । अन्य इति वाक्यशेषः । स एव

10 तु क्लेशोपशमनानुपाय इत्यर्थादापन्नं भवति । तद्यथा । नाहारेण विना प्राणसंधारणोपाय
इत्युक्ते स एवाहारः प्राणसंधारणोपाय इत्यर्थादापन्नं भवति । तद्वदेतत् । यदि क्लेशो-
पशमो न स्यात्तिकं स्यादित्यत आह । क्लेशैश्च भ्रनति भवार्णवे ऽत्र लोक 7.6 (2b-9)
इति । अनेन क्लेशोपशमस्यावश्यं कर्तव्यतां दर्शयति । भवः संसार इत्येको ऽर्थः । भव
एवार्णवो भवार्णवः । मज्जनस्थानसाधर्म्यात्तत्तमुद्रककल्पो भवः । एतस्मिन्भवार्णवे ऽत्र ।

15 प्रत्यक्षोक्तपक्षोपादानस्कन्धलक्षणव्यतिरिक्तभवप्रतिषेधार्थमत्र कृणुम् । अत्र लोको
ध्रमति तादात्म्यावस्थानात् । तादात्म्यावस्थानतो ऽपि ह्यधिकरणनिर्देशो दृश्यते ।
तद्यथा । अन्यपादानुपयोगेन पलाशेष्वारामः स्थित इति । वृत्तै तु केवर्थतां तृतीयायाः
सूचयता हेतुमणिचा केवर्थ उक्तः । क्लेशाश्च लोकं भ्रनयन्तीति । अत इत्युद्दिष्टहेतु- 7.7 (2b-10)
प्रत्याभायः । यत एवमत उद्दिष्टो ऽभिधर्म इत्यर्थः । धर्मप्रविचयः क्लेशोपशमोपायो ना-

20 न्यो धर्म इत्यभिधर्मोपदेशकः संबन्ध इति । अत उक्तं तद्वेतोरिति । स एव हेतुस्तद्धेतुः ।
तस्य तस्माद्वा तद्वेतोरिति । तस्य धर्मप्रविचयस्यार्थे हि धर्मोपदेशहेतुको धर्मप्रविचयः ।
कथं नाम धर्मप्रविचयः स्यादित्यभिधर्म उपदिष्टः ज्ञात्वा बुद्धेनात एव । न हि वि- 7.9 (3a-2)
नाभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान्प्रविचयितुमिति । उदित इति वेदेर्निष्ठायां
कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । न विण उत्पूर्वस्य । अर्थायोगात् । उदित इत्युक्त उपदिष्ट

7.9 (3a-2) इत्येको ऽर्थः । किलेति किलशब्दः पराभिप्रायं द्योतयति । आभिधर्मिकाणामेतन्म-
 तं । न तस्माकं सौत्रात्तिकानामिति भावः । श्रूयते ह्यभिधर्मशास्त्राणां कर्तारः । तद्य-
 था । ज्ञानप्रस्थानस्य आर्यकात्यायनीपुत्रः कर्ता । प्रकरणपादस्य स्थविरवमुनिः ।
 विज्ञानकायस्य स्थविरदेवशर्मा । धर्मस्कन्धस्य आर्यशारिपुत्रः । प्रज्ञप्तिशास्त्रस्य आर्य-
 मौद्गल्यायनः । धातुकायस्य पूर्णाः । संगोतिपर्यायस्य महाकौष्ठिलः ॥ कः सौत्रात्ति- 5
 कार्यः । ये सूत्रप्रामाणिका न तु शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रात्तिकाः । यदि न शास्त्र-
 प्रामाणिकाः कथं तेषां पिटकत्रयव्यवस्था । सूत्रपिटको विनयपिटको ऽभिधर्मपिटक
 इति । सूत्रे ऽपि ह्यभिधर्मपिटकः पठ्यते । त्रैपिटको भितुरिति । नैष दोषः । सूत्र-
 विशेषा एव ह्यर्थविनिश्चयादयो ऽभिधर्मसंज्ञा । येषु धर्मलक्षणं वर्ण्यते । एतदशङ्का-

7.11 (3a-3) निवृत्त्यर्थमाहुः । स तु प्रकीर्ण उक्तो भगवतेति विस्तरः । यथा स्थविर- 10
 धर्मत्रातेन उदाना । अनित्या वत संस्कारा इत्येवमादिका विनयेवर्णोक्तत्र तत्र सूत्र
 उक्ता वर्गीकृता एकस्थीकृताः । एवमभिधर्मो ऽपि धर्मलक्षणोपदेशस्वरूपो विनयेवर्ण-
 तत्र तत्र भगवतोक्तः । स्थविरकात्यायनीपुत्रप्रभृतिभिर्ज्ञानप्रस्थानादिषु पिण्डीकृत्य
 स्थापित इत्याहुर्वैभाषिकाः । विभाषया दोष्यति चरति वा वैभाषिकाः । विभाषां वा
 विदति वैभाषिकाः । उक्त्यादिप्रज्ञेपाठक् ॥ ३ ॥ 15

S.1 (3a-7) सास्त्रवानास्त्रवा धर्मा इति । सहास्त्रवैः सास्त्रवाः । न सत्यास्त्रवा एष्वित्यना-
 स्त्रवाः । सास्त्रवाश्चानस्त्रवश्चेति समासः । स्वसानान्यलक्षणधारणाद्धर्माः । एवं सर्वधर्मा-
 णां समासनिर्देश इति । एतावन्तो धर्मा यदुत सास्त्रवाश्चानस्त्रवाश्च । नैतद्व्यतिरिक्ता
 धर्माः सन्ति । तस्मादाहुः सर्वधर्माणामिति । समासनिर्देश इति संज्ञेपनिर्देशः । विस्तर-
 निर्देशस्तु पश्चादा शास्त्रपरिसमाप्तेर्भविष्यति । अन्ये ऽपि समासनिर्देशाः सन्ति । संस्कृ- 20
 तासंस्कृता द्व्यप्यपिणः सनिर्देशनानिर्देशना इत्येवमादयः । किमर्थमयमेव समासनिर्देश
 उक्तः । यस्मिन्नुक्ते न पर्यनुयोगः । अथवा सांक्षिपिकव्यावदानिकपक्षप्रदर्शनार्थं । तदर्थ-
 वाच्छास्त्रस्य । तत्पक्षद्वयावबोधे हि संक्षेपपक्षमपह्नाय व्यवदानपक्षमेवनाम्निःश्रेय-

S.4 (3a-7) सावाप्तिर्भवेत् । संस्कृता नागवर्जिताः सास्त्रवा इति संस्कृता एव । नासंस्कृताः ।

- हेतुप्रत्ययजनिता वृषादयः संस्कृताः । किं सर्वे । नेत्याह । मार्गवर्जिताः । मार्गमत्येन
वर्जिताः । मार्गसत्यस्य संस्कृतत्वात्प्रमङ्ग इत्यत एव विशिनष्टि । एतदुक्तं भवति ।
मार्गसत्यं वर्जयित्वा सर्वे संस्कृताः सास्त्रवा इति ॥ कथं पुनस्ते सास्त्रवाः । यथास्त्रवसंप्रयो-
गात् । क्लिष्टा एव चित्तचैताः सास्त्रवा स्युर्नान्ये । अथास्त्रवसहोत्पादात् । एकस्यां
5 संततौ समुदाचरत्क्लेशस्य सत्त्वस्य यथानभवं पञ्चोपादानस्कन्धाः सास्त्रवाः स्युः । ना-
समुदाचरत्क्लेशस्य । नापि ब्राह्मण धर्माः । अथास्त्रवाणां य आश्रयस्ते सास्त्रवा इति ।
पठेवायतनान्यध्यात्मिकानि सास्त्रवाणि स्युः । अथास्त्रवाणामालम्बनानि सास्त्रवा-
णि । निरोधमार्गसत्यमपि सास्त्रवं प्राप्नोति । ऊर्ध्वं च भूमिर्बुध्भूम्यालम्बनैरास्त्रवैः
सास्त्रवा स्यादिति । अत आह । आस्त्रवास्तेषु यस्मात्तन्मनुशेरेत इति । तस्मात्सास्त्रवा 8.5 (3b-2)
10 इति पूर्वमेवाध्याह्वयस्तस्माच्छब्दः । अनुशेरेत इति पुष्टिं लभत इत्यर्थः । प्रतिष्ठां
लभत इत्यर्थो वा । पुष्टिलभे प्रतिष्ठालभे वा ते रागादयः संताप्येते । अपरे व्या-
चक्षते । यथानुशेते ममायमाहार इति पठ्यो अनुगुणभिवर्तीत्यर्थः । तथा रागादयो ऽपि
तेषु धर्मेष्वनुशेते अनुगुणभिवर्तीत्यर्थः । रागाद्यभिप्रेत्यन्दिक्तकर्मनिर्वर्तिता हि सा-
स्त्रवा धर्माः । कर्मज्ञं लोकवैचित्र्यमिति वचनात् । प्रत्ययानुगुण्येनानुशेरेते पुष्टिं लभत
15 इत्यनुशयाः । अनुशेरेते अनुगुणा वर्तन्ते प्रत्यया दृष्ट्विति वानुशयाः । अनुशयनं चैरा-
मालम्बनतः संप्रयोगतो वा द्रष्टव्यम् । गुणमतिस्वाचार्य इह व्याचष्टे । किं कारणं
यत्सर्वधर्मेष्वालम्बनानामालम्बनभवेषु संस्कृता एव मार्गवर्जिताः सास्त्रवा उच्यन्ते इति
सर्वे धर्मा आस्त्रवाणामालम्बनमिति । अनाभिधर्मिकीयमेतत् । आकाशाप्रतिसंख्यानिरोधयो-
रास्त्रवानालम्बनत्वात् । यदेव ह्यनुशया ऽनास्त्रवालम्बनाः पठ्यन्ते । ते च निरोधमार्गा-

20 लम्बना एव ।

मिथ्यादग्निमतो तान्भ्यां युक्ताविद्याय केवला ।

निरोधमार्गदग्धेयाः पठनास्त्रवगोचराः ॥

इति वचनात् । तस्मान्न सुलिखितमेतदिति पश्यामः । कानमिति पश्यतीत्यर्थः । अथ-
वा कानमिति निपातो ऽभ्युपगमार्थः । अभ्युपगम्यत एव निरोधमार्गसत्यालम्बना अपि

8.10 (3b-4) सास्रवा उपज्ञापत्त इत्यर्थः । तत्र निरोधमार्गसत्ययोः ॥ अनुशयनिर्देश एव त्रार्पाय-
प्यान इति ।

नानास्रवोर्धविषया अस्वीकाराद्विपत्ततः ।

इत्यत्र । यद्धि वस्त्वात्मदृष्टितृष्णाभ्यां स्वीकृतं भवति तत्रान्ये ऽप्यनुशया अनुशयि-
तुमुत्सहते । आर्द्र इव पटे रज्ञांसि संस्थातुम् । न चैवमनास्रवम् । नाप्यूर्ध्वभूमिः । अतो 5
न तदालम्बनास्तेष्वनुशरेते । विपत्तभूतौ च निर्वाणमार्गौ तदालम्बनानां क्लेशानां । ऊर्ध्वा
च भूमिरधराणाम् । अतो ऽपि न तेषु प्रतिष्ठां लभते । तत इवोपले तलानि पादाना-
मिति ॥ 8 ॥

8.17 (3b-4) अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतमित्यर्थापत्तिसिद्धत्वान्न सूत्रपि-
तव्यमेतदित्येवं चोच्ये । आचार्यगुणमतिस्तावदाह । वक्तव्यमेवेदम् । किं कारणम् । 10
द्विविधो हि मार्गो लौकिको लोकोत्तरश्च । अतो विशेषार्थं पुनरभिधीयते । अत एव
चात्र मार्गसत्यग्रहणम् । प्रसिद्धं चार्थपत्त्या गम्यते नाप्रसिद्धम् । अप्रसिद्धं चासंस्कृत-
मिति । अपरे व्याचक्षते । तृतीयापराश्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमर्थापत्तिसिद्धमप्येतत्पुनरुच्यते ।
यथा हि तिस्रो वेदना भवन्ति सुखा दुःखा अदुःखसुखा वेति । एवं धर्मा अपि संभा-
व्येरन् । सास्रवा अनास्रवाः सास्रवानास्रवाश्चेति । अथवा नैव सास्रवा नानास्रवाश्चेति । 15
तेन ये ऽर्थापत्त्या निरस्ताः किं ते ऽनास्रवा एव । उताहो सास्रवानास्रवा एव । अहो-
स्विन्नोभयवेति संदिक्ष्येत । अस्ति हि सास्रवानास्रववच्चविकल्पावकाशः । कथमिति ।
वैभाषिकप्रक्रियया तावत् ।

द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशयकैः ।

इति वचनात् । ये चतुरादयो बाह्या वा रूपादयो ऽक्लिष्टास्ते ऽनुशयानैरेवास्रवैः सास्र- 20
वाः । नाननुशयानैः । प्रकीर्णैस्तैरननुशयानैरास्रवैर्न सास्रवाः । अप्रकीर्णैस्त्वत्ततः परमं-
तानगतैरपि सास्रवा एवेति । दार्ष्टान्तिकप्रक्रिययापि च । चतुरादयो ऽर्हत्संतानगता
बाह्याश्च रूपादयो ऽनास्रवाः । आस्रवाणामनास्रवत्वात् । सास्रवाश्च ते । आस्रवाणा-
मप्रतिपत्तत्वादिति पार्यायिकं सास्रवानास्रवत्वं चतुरादीनां कल्प्यत इति संदेहः ।

- तत्संदेहविनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यमंस्कृतमिति निष्पर्यायमनास्रवा एवामी । न सास्रवा यथोक्तमिति पुनर्वचनम् । ते तर्ह्यह-
 च्छनुरादयो वैभाषिकैः क्व पक्षे निक्षेपव्याः । किं सास्रवपक्षे । अथानास्रवपक्ष इति । सा-
 स्रवपक्ष इति त आहुः । कथं प्रह्णैरास्रवैस्ते सास्रवा व्यवस्थाप्यन्ते । येष्वनास्रवा
 5 अनुशेरते अनुशयितवन्तो अनुशयिष्यन्ते वा ते सास्रवाः । त्रैकालिकार्थविवक्षयापि हि
 लोके वर्तमानकालप्रयोगो दृश्यते । यः प्रज्ञा रक्षति स रक्षेति । यो अपि रक्षितवान्यो
 अपि रक्षिष्यति स चापि रक्षेति गम्यन् एवेति । अत एव व्याख्यायते । अथवा यद्यपि
 ते प्रह्णैरास्रवैर्न सास्रवा अप्रह्णैस्त्वपरिमितैरास्रवैरक्षतः परसंतानगतैरपि सास्रवा
 एव भवन्ति । ननु च समासनिर्देशदेव सास्रवानास्रवा धर्मा इति तृतीयपराध्यप्रसङ्गः । न ।
 10 तत्रैकशेषनिर्देशसंभवात् । सास्रवाश्चानास्रवाश्च सास्रवानास्रवाश्चेति सास्रवानास्रवा
 इत्येकशेषः । अस्रवपाणामप्येकशेष इष्यते । गुणो यङ्लुकोरिति यथा । अपरे पुनराहुः ।
 अर्थापत्त्या सिद्धमेवैत् । स्पष्टीकरणार्थं तु प्रपञ्च उच्यते । तद्यथा । विशेषणं विशेष्येण
 बहुलमित्यनेनैव सर्वं सिद्धम् । पूर्वकालैकसर्वज्ञरत्नपुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने-
 त्येवमादिप्रपञ्च उच्यते । तद्वदेतत् ॥ कतमस्त्रिविधममंस्कृतमित्यप्रतीतितात्पृच्छति । 8.18 (3b-5)
- 15 त्रिविधप्रह्णमिपत्तावधारणार्थम् । सति हि केचिदेकमेवासंस्कृतं निर्वाणमित्याहुर्धया
 वात्सीपुत्रीयाः । परमाणवादयो बहुवो अंस्कृता इति वैशेषिकाः । तन्मतप्रतिषेधार्थ-
 मिपत्तावधारणम् । कतमौ द्वाविति प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावेव पृच्छति ।
 नाकाशं । आकाशस्य लोके प्रसिद्धत्वात् । तत्राकाशमनावृत्तिरिति । तत्रेति निर्धारणे 9.6 (3b-7)
 वाक्योपन्यासे वा । अत्रकाशं ददातीत्याकाशमिति निर्वचनम् । भृशमस्यातःकाशस्ते भावा
 20 इत्याकाशमित्यपरे । अनावृत्तिरनावरणम् । कर्मसाधनं कर्मसाधनं वा । यो धर्मो ज्या-
 न्धर्माव्नावृणोति । अन्यैर्वा नात्रियते । तदनावरणस्वभावमाकाशम् । तदप्रत्यक्षविषयत्वा-
 दन्यधर्मानावृत्यानुमीयते । न त्वावरणाभावमात्रम् । अत एव च व्याख्यायते । यत्र रूपस्य
 गतिरिति । यदि यत्रावृणोति नात्रियते वा तदाकाशं । अप्रतिघा अपि चिदाद्यः संस्कारा-
 स्तथैवेत्याकाशं प्राप्नुवन्ति । न प्राप्नुवन्ति । परेषामावरणभावात् । सद्धिमन्तो हि चित्त-

चैतन्यत्वेन परेषां गतिं चित्तादीन्वा विवर्धन्ति । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ तर्कवि-
 बन्धकत्वादाकाशं प्राप्तुः । न । तयोः संयोगद्रव्यानुत्पत्तिधर्माणां संयोगप्राप्तिनियतरोधभू-
 तत्वेनोत्पत्तिविघ्नरोधभूतत्वेन वावरणभूतत्वात् । अथवा यस्यानावरणेन लक्षणं नान्य-
 छल्लक्षणं तदाकाशम् । तयोश्चान्यलक्षणमस्तीति न तौ निरोधावाकाशं प्राप्तुः । असर्वगतं
 तर्क्याकाशमनित्यं वा प्राप्नोति । आवरणाभावे भावात्तद्भावे चाभावात् । कुड्यादिषु हान्य- 5
 स्वेन्द्रपस्यावरणं भवतीति । अत्राकाशलक्षणभावप्रसङ्गः । कुड्याद्यपगमे च पुनस्तद्भव-
 तोत्पन्नित्यं प्राप्नोति । नानित्यं प्राप्नोति । तत्रापि कुड्याद्यवकाशदानादाकाशम-
 स्त्येव । यदि हि तत्राकाशं न स्यात् । तस्यैव कुड्यादेरनवकाशत्वादवस्थानं न स्यात् ।
 यत्तु तत्र त्रयाक्षरस्यानवस्थानं तत्कुड्याद्यावरणाद् । नाकाशभावात् । उक्तं हि भगवता ।
 पृथिवी भो गौतम कुत्र प्रतिष्ठिता । पृथिवी ब्राह्मण अचमण्डले प्रतिष्ठिता । अचमण्डलं 10
 भो गौतम क्व प्रतिष्ठितम् । वायुप्रतिष्ठितम् । वायुर्भो गौतम क्व प्रतिष्ठितः । आकाशे
 प्रतिष्ठितः । आकाशं भो गौतम कुत्र प्रतिष्ठितम् । अतिसरसि महाब्राह्मण । अतिसर-
 नि महाब्राह्मण । आकाशं ब्राह्मण अप्रतिष्ठितं । अनालम्बनमिति विस्तरः । तस्माद-
 स्त्याकाशमिति वैभाषिकाः ॥ ५ ॥

9.12 (3b-9)

यो विसंयोग इति विशेषणेनानित्यतानिरोधो ऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च व्युद्स्तौ 15

भवतः । न हि विसंयोगलक्षणौ तौ निरोधौ । विनयुक्तिर्विसंयोगः क्लेशविसंयुक्ति-

9.14 (3b-10)

लक्षणः । संयोगप्राप्तिनियतरोधभूतो वा यो धर्मः स प्रतिसंख्यानिरोधः ॥ दुःखादीना-
 नार्यस्त्यानामिति विशेषणपरिग्रहात्प्रतिसंख्यानमनास्रवैव प्रज्ञा गृह्यते । न हि

9.15 (3b-10)

लौकिकी प्रज्ञा दुःखस्त्याद्याकारा । किं तर्क्युत्तराधरभूमिशान्ताद्युदाराद्याकारा । प्रज्ञा-
 विशेष इति विशेषग्रहणं क्लेशप्रक्षानान्तर्गमार्गप्रज्ञाग्रहणार्थम् । तेन प्रज्ञाविशेषेण 20
 प्राप्यो निरोध इति प्रतिसंख्यानिरोधः । मध्यपदलोपं कृतेति । शाकपार्थिवादीनामुपसं-
 ख्यानं । शाकप्रियाः पार्थिवाः शाकपार्थिवा इतोऽष्टा मध्यपदलोपः । यदि प्रतिसंख्य-
 यानास्रवैव प्रज्ञा गृह्यते लौकिकमार्गप्राप्यो निरोधो न गृह्येत इत्यव्यापि लक्षणं प्राप्नो-
 ति । नाव्यापि । सर्वो हि त्रैधातुकसास्रववस्तुनिरोधो ज्ञानस्रवया प्रज्ञया प्राप्यते । न

- स निरोधो ऽस्ति यो लौकिकैव प्रज्ञया प्राप्यते नानात्रयेति किं लौकिक्या प्रज्ञया प्रयोजनम् । यो हि लौकिकेन मार्गेण कश्चिन्निरोधः प्राप्यते स एव पुनर्लोकोत्तरेण प्राप्यत एवेति लोकोत्तरैव प्रज्ञा तत्त्वं न लौकिकी । द्रव्यमन्प्रतिसंख्यानिरोधः । सत्यच-
तुष्टयनिर्देशनिर्दिष्टत्वाद् । नार्गसत्यवदिति वैभाषिकाः ॥ पृथक्पृथगिति नानेत्यर्थः । या- 10.2 (4a-2)
- वन्ति हि संयोगद्रव्याणांति । संयुक्तिः संयोगः । संयोगाय द्रव्याणि संयोगद्रव्याणि ।
संप्रयुज्यन्ते तेष्विति वा संयोगाः । संयोगाश्च ते द्रव्याणि चेति संयोगद्रव्याणि । सास्त्रवद्र-
व्याणीति यावदुक्तं भवति । सास्त्रं हि द्रव्यं स्वम्भस्थानीयं । संप्रयोजनं रज्जुस्थानीयं ।
पुद्गलस्तु वलीवर्दस्थानीय इति भगवतोक्तम् । अन्ययेति यद्येक इत्यर्थः । सर्वक्लेश- 10.5 (4a-3)
- निरोधसान्नातिक्रयेति समुद्रादिदर्शनभावनाहेयक्लेशनिरोधप्राप्तिरित्यर्थः । शेषप्रति- 10.6 (4a-4)
- पक्षभावनाविषयानिति । शेषक्लेशसमुद्रादिदर्शनभावनाप्रकृतव्यात्मकप्रतिपक्षमार्गे-
त्पादनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यत्कर्तुं न सभागो निरोध इति । कोक्तम् । सूत्रे । पूर्व- 10.7 (4a-5)
- भर्त्रा विशाखेन गृह्यतिना पृथ्या धर्मदिक्षया भिन्नुपयोक्तम् । किं सभाग आर्ये निरोधः ।
असभाग आयुष्मन्विशाखेति । अप्रतिसदृशो निरोध इत्यर्थः । अभिनभीद्वय पृच्छति ।
अन्य को ऽर्थ इति । वज्रत्वे हि सति प्रतिसदृशो ऽन्यतमो भवेदिति परस्याभिप्रायः । नास्य 10.8 (4a-5)
- कश्चित्सभागहेतुरिति । सभागहेतुः सभाग इत्येको ऽर्थो हेतुशब्दलोपात् । दृश्यते हि
पदेषु पदैकदेशान्प्रयुञ्जाना वाक्येषु च वाक्यैकदेशान् । तद्यथा सत्यभाना भामा 'देवदत्तो
दत्तः' प्रविश पिपडो' प्रविश तर्पणमिति । नित्यः खलु प्रतिसंख्यानिरोधः । तस्य किं
सभागहेतुना प्रयोजनमित्यसभागहेतुरसभागः । नास्ति सभागो ऽस्येत्यसभागो बहुव्री-
हिसमाप्तः । नासौ कस्यचिदिति । नासौ प्रतिसंख्यानिरोधः कस्यचिदन्यस्य धर्मस्य 10.9 (4a-5)
- सभागहेतुरित्यधिकृतम् । किं कारणम् । संस्कृत एवेति सभागहेतुरिष्यते । तत्र न
सभागो ऽसभाग इति तत्पुरुषः । न तु नास्य कश्चित्सभागो ऽस्तीति । न त्वस्य निरो-
धस्य कश्चिदन्यो निरोधः सदृशो न भवतीत्यर्थः ॥ उत्पादात्यन्तविघ्नो ऽन्यो निरोधो 10.11 (4a-7)
- ऽप्रतिसंख्याया । अनागतानां धर्माणामुत्पादस्यात्यन्तं विघ्नो ऽत्यन्तविघ्नो ऽत्यन्तनिय-
तरोधः । अन्य इत्यप्रतिसंख्यानिरोधः । स हि प्रतिसंख्यानिरोधादनन्तरोक्तादन्यः । 10.13 (4a-7)

- अप्रतिसंख्येति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽयमकारः । न प्रतिसंख्यया प्राप्य इत्यर्थः । अथवा
 पर्युदासे । प्रतिसंख्यया यदन्यत्प्रत्ययवैकल्यं साप्रतिसंख्यया । तथा प्राप्यो निरोधो ऽप्र-
 तिसंख्यानिरोधः । मध्यपदलोपात् । अयुक्तमेतत् । प्रत्ययवैकल्यं क्यभावः । कथमभावेन
 स निरोधः प्राप्यत इति । औपचारिकत्वादोषः । अथवाप्रतिसंख्यानिरोध इति न प्रति-
 संख्यानिरोधो ऽप्रतिसंख्यानिरोधः । प्रतिसंख्यानिरोधादन्यत्तमात्रमेवोच्यते । न तु 5
 प्रत्ययवैकल्यस्य व्यापार इति । उत्पादग्रहणमनित्यतानिरोधव्युदासार्थम् । अनित्यता-
 निरोधो हि धर्मस्थितेरत्यन्तविघ्नो । न धर्मोत्पादस्य । अत्यन्तग्रहणमसंज्ञिनिरोधसमापत्य-
 संज्ञिकव्युदासार्थम् । तानि ह्यनागतानां चित्तचैतानामुत्पादविघ्नो न त्वत्यन्ते । तावत्का-
 10.16 (4a-8) लिकत्वात्तद्विघ्नभावस्य । यथैकद्वयव्यासत्तचतुर्ननस इति विस्तरः । यथैकद्वयद्वय-
 कथनम् । यथैकस्मिन्नीले रूपे व्यासत्तं चतुर्ननश्च यस्य स एकद्वयव्यासत्तचतुर्ननाः । तस्य 10
 यानि रूपान्तराणि । गृह्यमानान्नोलादन्यानि नीलात्तरपीतलोहितावदादीनि वर्णरू-
 पाणि संस्थानरूपाणि च । शब्दगन्धरसस्पर्शव्यानि च सर्वाणि । अत्ययन्ते प्रत्युत्पन्न-
 10.1 (4a-9) मधानमतिक्रामन्ति । अतीतमधानं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तदालम्ब्यनैरिति । तानि नी-
 लात्तरादीन्यनन्तरोक्तान्यालम्बनात्तराणि येषां ते तदालम्बनाः । के । पञ्च विज्ञानका-
 10.19 (4a-9) याः । तैर्न शक्यमुत्पत्तुमिति भावसाधनमेतत् । न हि ते समर्था इति विस्तरः । न 15
 हि ते पञ्च विज्ञानकाया अतीते विषये स्वालम्बनमपि शक्ता ग्रहीतुं । वर्तमानाल-
 म्बनत्वात्पक्षानं विज्ञानकायानाम् । अथान्यदिदानीं नीलात्तरादिकं वर्तमानमालम्ब्य
 कस्मान्नोत्पद्यन्ते । न शक्यमेवं भवितुम् । सर्वधर्माणां चतुष्के नियतत्वात् । हेतौ फल
 आश्रय आलम्बने चेति । यस्य विज्ञानस्य यदालम्बनं तदेव तस्यालम्बनं भवेद् । भवेन्नान्य-
 न्यदिति । आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात्तं पञ्च विज्ञानकाया न पुनरुत्पद्यन्ते । अत आह । 20
 10.20 (4a-10) स तेषामप्रतिसंख्यानिरोध इति विस्तरः । तेषां पञ्चानां विज्ञानकायानां प्रत्ययवै-
 कल्यात्प्राप्यत आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् । चतुर्भिरेव हि प्रत्ययैर्हेतुसमनन्तरालम्ब-
 नाधिपतिप्रत्ययैश्चित्तचैता उत्पद्यमाना उत्पद्यन्ते । तेषामन्यतरवैकल्ये ऽप्यनुत्पत्तिः ।
 समनन्तरप्रत्ययवैकल्यादित्यपरे । समनन्तरप्रत्ययो हि तदानीं चित्तचित्तलक्षण एकस्यैव

- तस्य नीलविज्ञानस्योत्पत्तावकाशं ददाति । नेतरेषां नीलात्तरादिविज्ञानानां । युग-
पद्विज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । उदाहरणमात्रं चैनत् । एवं तात्तिलाम्भ्यादीनां पञ्चानामध्या-
पायिकानामनागतानां स्कन्धानां तदुत्पत्तिविरुद्धप्रत्ययसंमुखीभावेन प्रत्ययवैकल्याद्-
प्रतिसंख्याननिरोधः प्राप्यत इत्युदाहार्यम् । अप्रतिसंख्याननिरोधमेव वाभिसेधाय स्रोतघ्रा-
5 पत्रं पुद्गलमधिकृत्योक्तं भगवता । निरुद्धा अस्य नरकास्तिर्यच्चः प्रेता इति । तदेवंता-
तीयकानामनागतानां धर्माणां प्रत्ययवैकल्यात्प्रतिसंख्यानान्तरेणोत्पादस्य नियतरोध-
भूतो यो धर्मः सोऽप्रतिसंख्याननिरोध इत्युच्यते ॥ न हि प्रत्ययवैकल्यमात्रादत्यन्तं तद-
नुत्पत्तिरूपपद्यते । पुनस्तज्जातीयप्रत्ययनान्निध्ये तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । को हि तदा
तदुत्पत्तौ विवन्धः स्यादिति वैभाषिकाः ॥ चतुष्कोटिकं चात्रेति विस्तरः । अत्र 11.1 (4b-1)
- 10 प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधलक्षणनिर्देशे चतुष्कोटिकं चतुष्प्रकारं प्रश्नविसर्जनम् । कि-
मर्थम् । व्युत्पादनार्थम् ॥ तद्यथातोतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सान्निवाणामिति 11.3 (4b-1)
- सान्निवत्वात्प्रतिसंख्याननिरोध एव लभ्यते । अतोतप्रत्युत्पन्नानामुत्पादस्य कृतत्वाद् ।
उत्पत्तिधर्माणां वावश्यंभावान्नाप्रतिसंख्याननिरोधो लभ्यते । उत्पादात्यन्तविघ्नलक्षणो
ह्यप्रतिसंख्याननिरोधः । तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृतानामिति । अत्यन्त- 11.5 (4b-2)
- 15 त्रिघ्नितोत्पादत्वादिषामनुत्पत्तिधर्मत्वम् । अतश्च तेषामप्रतिसंख्याननिरोधो लभ्यते । तद्यथा
पद्भूमिकानामनागम्यध्यानात्तरध्यानभूमिकानां अद्वानुसारिमार्ग एकस्मिन्संमुखीभूते
शेषानां पञ्चानामप्रतिसंख्याननिरोधो लभ्यते । न तु प्रतिसंख्याननिरोधो ऽनास्रवत्वात् ।
न हि निर्देयं प्रह्णार्कं भवति । अनुत्पत्तिधर्मग्रहणमतोतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्मनिरा-
सार्थम् । अनास्रवग्रहणं सान्निवनिरासार्थम् । संस्कृतग्रहणमसंस्कृतग्रहणनिरासार्थम् ।
- 20 असंस्कृतमपि हि स्वभावतो ऽनुत्पत्तिधर्मकं । अतस्तत्प्रसङ्गो ना भूदिति तद्विशेषणम् ।
केषांचिदेवं पाठः । तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवाणामिति । तेषां कथमसंस्कृतानां ग्रहणा-
प्रसङ्गः । न भवति । येषां धर्माणां प्रतिसंख्याननिरोधो ऽप्रतिसंख्याननिरोधो वा संभवति
तेषामधिकारः । न चासंस्कृतानां तौ निरोधौ संभवतः । उत्पादात्यन्तविघ्नो ह्यप्रतिसं-
ख्याननिरोधः । न चासंस्कृतानामुत्पादो ऽस्ति । किं चानुत्पत्तिधर्माणामिति पर्युदासेन

नञ्समासः । उत्पत्तिधर्मभ्यो ये अन्ये तत्सदृशाश्च धर्मास्ते ऽनुत्पत्तिधर्माणः । के च तादृशाः । संस्कृता एव नासंस्कृता इत्यप्रसङ्गो ऽसंस्कृतानामिति ब्रुवते ॥ सन्ति

11.7 (4b-2) येषामनुभवमिति प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च । तद्यथा सास्त्रवाणामिति विस्तरः । सास्त्रवत्तत्तेषां प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते । अनुत्पत्तिधर्मत्वादप्रतिसंख्यानिरोधो ऽपि प्राप्यते । यदा तदानयोः प्राप्तिर्भिप्रेयते । नावश्यमनयोर्गुणपत्प्राप्तिर्भवति । 5 केषांचिद्धि पूर्वं प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते । पश्चादप्रतिसंख्यानिरोधः । तद्यथा कृत एकद्वयव्यासक्तचतुर्नसस्तदन्यद्वयालम्बनानां पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । केषांचित्पूर्वमप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते । पश्चात्प्रतिसंख्यानिरोधः । तद्यथा ज्ञातिलभिणो ऽप्यपगतानाम् । केषांचिश्रुगपत् । तद्यथा दृष्टिप्राप्तस्याधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रतिपत्तोदये तेषामधिमात्राणामनागतानां क्लेशानां प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च युगप-

11.9 (4b-4) त्प्राप्यते । एवमन्येषामपि संभवतो योज्यम् ॥ तद्यथातीताप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणाननास्त्रवाणामिति । अतीतादीनामेषामुत्पादस्य विघ्नपितुमशक्यत्वादप्रतिसंख्यानिरोधो न लभ्यते । अनास्त्रवत्ताञ्चैषां प्रतिसंख्यानिरोधो ऽपि न लभ्यते । असंस्कृतानां तूत्पादाभावाच्चाप्रतिसंख्यानिरोधो ऽस्ति । उत्पादात्यक्तविघ्नो ह्यप्रतिसंख्यानिरोध इत्युक्तं प्राक् । अनास्त्रवत्ताञ्च प्रतिसंख्यानिरोधो ऽपि नास्ति ॥ ६ ॥ 15

एवमसंस्कृतस्याल्पवक्तव्यत्वात्पुरस्तात्तत्प्रश्नान्परिणमाप्य संस्कृतान्निर्दष्टुकाम

11.12 (4b-4) उपोद्घातमुत्थापयति । यदुक्तं संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्त्रवा इति कतने ते संस्कृ-

11.18 (4b-5) ता इति । ते पुनः संस्कृता धर्माः । पुनःशब्दः प्रभेदात्तरप्रदर्शनार्थः । उक्तः पूर्वप्रभेदः सास्त्रवानास्त्रवा इति । अयं तु पुनःप्रभेद इति । असंस्कृतनिर्देशेन व्यवहितत्वात्पुनः संस्कृतप्रकरणमसंस्कृतनिरासार्थम् । त इति तच्छब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । के च पूर्वप्रकृताः । 20 अवर्जिताश्च ये सास्त्रवाः । वर्जिताश्च ये मार्गसत्यस्वभावाः । उभये ह्यपेक्षिताः । कथं गम्यते । ये सास्त्रवा उपादानस्कन्धास्त इत्यनास्त्रवेभ्यः सास्त्रवनिष्कर्षवचनात् । यदूपादिस्कन्धपञ्चकं वक्ष्यमाणलक्षणं ते ऽमी संस्कृता द्रष्टव्याः । अन्योन्यमेषां संप्रकृः । ब्रूपादिप्रकृणां शीलादिस्कन्धनिरासार्थम् । अन्ये ऽपि हि पञ्च स्कन्धाः सन्ति । शी-

लस्कन्धः समाधिसकन्धः प्रज्ञास्कन्धो विमुक्तिस्कन्धो विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धश्चेति ।

स्कन्धग्रहणं रूपादिविषयनिरासार्थम् ॥ सनेत्य संभूयेति पर्यायावेतौ । अथवा सनेत्य 12.4 (4b-9)

सनागम्यान्धोन्यनपेक्षयेत्यर्थः । संभूय संजन्येत्येवं संशब्दस्यार्थं दर्शयति । न क्लृप्तप्रत्य-
यजनितमिति सर्वाल्लप्रत्ययत्वे ऽप्यवश्यं द्वौ प्रत्ययौ स्तः ।

5 चतुर्भिश्चित्तचैता हि सनापत्तिद्वयं त्रिभिः ।

द्वाभ्यामन्ये तु ज्ञाप्यते ।

इति वचनात् । दुग्धवदिति संस्कृतशब्दस्य निष्ठास्तवान्निष्ठास्तशब्देनैव दृष्टातं 12.6 (4b-10)

दर्शयति । दुग्धवदिति दुग्धं नाम क्षीरम् । यत्स्तनान्निष्कासितं तदुग्धमिति न्याय्यम् ।

यत्तु निष्कासिष्यते यच्च नैव निष्कासिष्यते धेनुस्थमेव वर्तते तदुग्धमिति न प्राप्तम् ।

10 उच्यते च लोके दुग्धमिति । एवमिहापि ये संस्करिष्यन्ते उत्पत्तिधर्माणो ऽनागता ये
ऽपि न संस्करिष्यन्ते ऽनुत्पत्तिधर्माणस्ते ऽपि संस्कृता इत्युच्यन्ते । तज्ज्ञातीयत्वात्स्वल्-
क्षणसादृश्यात् ॥ त एवाधेति विस्तरः । सर्वाभिधर्मः सूत्रार्थः सूत्रनिष्कर्षः सूत्रव्या- 12.7 (4b-10)

ख्यानमिति । सूत्रोक्तानामप्यधादीनां स्कन्धपर्यायवृत्ताणामिह वचनम् । गतगच्छन्नि-
प्यादिति लोके प्रसिद्धमधानमपेक्षायामधा व्याख्यातः । तथा हि लोके कथ्यते । अथ-

15 नधा ग्रामं गतो ऽयमधा गच्छत्ययमधा गमिष्यतीति । एवमिहापि गतो ऽधा यो ऽतीतो
गच्छति यो वर्तमानो गमिष्यति यो ऽनागत इति । अथ्यन्ते ऽनित्यतयेति वा । अधान इत्य-
धिकृतम् । नैरुक्तं विधानमपेक्षायामर्थो दर्शितः । अथ्यन्ते ऽनित्यतया भक्ष्यन्ते इत्यधान इति
संस्कृता एवाधशब्देन भगवता देशिताः ॥ कथावस्तुशब्देनापि त एव संस्कृता भगवता
देशिताः । त्रीणोमानि भिन्नवः कथावस्तुन्यचतुर्थान्यपञ्चमानि यान्याभित्यार्याः कथा

20 कथयन्तः कथयन्ति । कतमानि त्रीणि । अतीतं कथावस्तुनागतं कथावस्तु प्रत्युत्पन्नं
कथावस्तुमिति । कथा वाक्यमिति विस्तरः । कथा वाक्यं वर्णात्मकः शब्द इत्यर्थः । 12.9 (5a-1)

तस्या वस्तु नाम विषय इत्यर्थः । नाम्ना पुनरर्थो ऽभिधेयः । तथा हि वक्ष्यति वाङ् ना-

भि प्रवर्तते नार्थं द्योतयतीति । यदि नामैव कथावस्तु । नामैव संस्कारस्कन्धैकदेश

एवेति कथं कृत्वा कथावस्तुशब्देन संस्कृता एवोक्ता इत्यत आह । नार्यकवस्तुग्रह- 12.10 (5a-2)

- 12.11 (5a-3) णात्तु संस्कृतं कथावस्तुच्यत इति । अन्यथा क्तिं विस्तरः । यदि सार्थकं वस्तु न गृह्येत प्रकरणाग्र्यो विरुध्येत । कथावस्तुन्यटादशभिर्भूतानां संगृहीतानो-
ति । कथा पुनर्गुह्या सार्थकं वस्तु गृह्यते । द्विविधः कथाया विषयः । सान्नात्पारंपर्येण च ।
सान्नाद्विषयो नाम । पारंपर्येणार्थः । स हि स्वविषयभूतस्य नाम्नो विषय इति । अतस्तस्यापि
विषयो व्यवस्थाप्यते । असंस्कृतं कस्मान्न कथावस्तुवेनोक्तम् । अथपतितस्य नाम्नो 5
अन्यपतितेन सहार्थायोगात् । विषयो हेतुरिति वा । अर्थद्वयवाचकवस्तुशब्दपरिग्रहाद्वा ।
यद्धि कथाया विषयो हेतुः प्रत्ययश्च भवति तत्कथावस्तु । असंस्कृतं तु न हेतुप्रत्ययः
कथाया इति न कथावस्तु । अथवातीतादीनां संस्कृतानामतिबहुद्वपत्तेनाप्यतत्कार-
णयोग्यत्वात् । एवं चैवं च दोषंकरस्तथागतो भून् । एवं चैवं च मैत्रेयस्तथागतो भवि-
ष्यति । एवं चैवं च राज्ञा कप्किरणो भवतीति । अतः संस्कृता एव कथावस्तुवेनोक्ता 10
- 12.14 (5a-4) नामसंस्कृताः ॥ सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाणानिति निरुपाधिशेषनिर्वाणम् । पक्षेत्रं सा-
म्रवस्य तदस्तीति भवति साम्रवस्य सनिःसारवयोगो । मार्गसत्यस्य तु कथन् । कोलो-
पमं धर्मपर्यायमाज्ञानद्विधर्मा अपि प्रकृतव्याः प्रागेवाधर्मा इति मार्गसत्यस्यापि निःसरणं
- 12.15 (5a-5) कल्पत एवेति सर्व एव संस्कृता सनिःसारा भवन्ति ॥ सवस्तुका इति । वस्तु-
स्मिन्प्राक्कार्याणि पश्चात्तत उत्पत्तिरिति । वस्तु हेतुरित्यर्थः । स एवामस्तीति 15
सवस्तुकाः । प्रवचने हि वस्तुशब्दः पञ्चस्वर्येषु दृश्यते । स्वभाव आलम्बने संयोजनीये
हेतौ परिग्रहे च । स्वभावे तावत् । यद्वस्तु प्रतिलब्धं समस्वागतः स तेन वस्तुनेति
तेन स्वभावेनेति गम्यते । आलम्बने । ज्ञेया धर्माः कतमे । आह । सर्वे धर्मा ज्ञानेन
ज्ञेया यथावस्तु । यवालम्बनमित्यर्थः । संयोजनीये । यस्मिन्वस्तुन्यनुनयसंयोजनेन संयुक्ताः
प्रतिषसंयोजनेनापि तस्मिन्निति । हेतौ । सवस्तुका धर्माः कतमे । सर्वे संस्कृता धर्मा 20
इति । परिग्रहे । क्षेत्रवस्तु गृहवस्त्रापणवस्तु धनवस्तु । परिग्रहे प्रकृत्य ततः प्रति-
- 12.17 (5a-5) विरतो भवतीति । इह हेतौ वस्तुशब्दो वेदितव्यो हेतुवचनः ॥ किलेति किलशब्दः
परमतं दर्शयति । स्वमतं तस्य लक्ष्यते । सवस्तुकाः सत्त्वभावाः संस्कृताः । असंस्कृ-
तास्त्ववस्तुकाः । प्रज्ञप्तिमत्त्वादिति ॥ ७ ॥

- त एव पुनः संस्कृता इति ये साक्षवाः पूर्वमुक्ता इति दर्शयति । ये साक्षवाः 12.19 (5a-6)
- उपादानस्कन्धास्त इति तेषामित्यत्राह्वयम् । किं सिद्धानिति । यद्व्यापन्नं तद्वि- 12.20 (5a-10)
- चारयति । उपादानस्कन्धादयः सूत्रेपूर्वाः । तेनेह ते व्याख्यायते । सर्वो ऽभिधर्मः सूत्रार्थ
- इति विस्तरेणोक्तमेतत् ॥ तत्संभूतत्वादुपादानस्कन्धा इति । उपादानसंभूताः स्क- 13.8 (5b-1)
- 5 न्धा उपादानस्कन्धाः मध्यपदलोपात् । यथा तृणसंभूतो ऽग्निस्तृणाग्निः । तुपसंभूतो 13.9 (5b-1)
- ऽग्निस्तुपाग्निरिति । उपादानानां स्कन्धा उपादानस्कन्धा इति पष्ठीसमासेनैव मध्यप-
- दलोपमकत्वान्ये साधयति । एवं च निर्दर्शयति । यथा तृणानामग्निस्तृणाग्निरिति ।
- युक्तं । ये सत्त्वसंख्यातास्ते उपादानस्कन्धाः क्लेशाभिध्यन्दिताकर्महेतुकत्वात् । वाच्यास्तु
- भावाः कथमुपादानस्कन्धाः । ते ऽप्युपादाननिर्वृत्ताः । कर्मज्ञं लोकवैचित्र्यमिति सिद्धा-
- 10 त्वात् ॥ तद्विधेयत्वाद्वा राजपुरुषवदिति । यथा राज्ञो विधेयः पुरुष एवमुपादानानां 13.10 (5b-2)
- विधेयाः स्कन्धाः । तद्वशेनालम्बनगत्यत्तरप्रवृत्तेः ॥ उपादानानि वा तेभ्यः संभ- 13.11 (5b-2)
- वन्तीत्यर्थकथनमात्रमेतत् । पदानि त्वेवं वक्तव्यानि । उपादानानां संभवहेतवो वा
- स्कन्धा उपादानस्कन्धाः । पुष्पफलवृक्षवत् । यथा पुष्पाणां फलानां वा संभवो 13.12 (5b-3)
- हेतुर्वृक्षः पुष्पवृक्षः फलवृक्ष इति वा । तद्वत् ॥ घर्कत्स्कन्धा अपि पारसंतानिकोपा-
- 15 दानविधेया । विक्रियोत्पादनात् । तेभ्यो ऽपि पारसंतानिकान्युपादानानि संभवन्तीत्य-
- विस्तृङ्गमेषामुपादानस्कन्धत्वम् ॥ रणा हि क्लेशाः । आत्मपरव्यावाधनादिति । ये 13.13 (5b-3)
- ह्यात्मानं परांश्च व्याबाधते ते रणा युद्धानीत्यर्थः । तथैव च क्लेशा रणा उच्यन्ते ॥
- तदनुशयितत्वादिति तैरनुशयिता उपसेविता इत्यर्थः । अथवानुशयिनः कृतास्तैरनुश- 13.15 (5b-4)
- यिताः । तद्भावस्तदनुशयितत्वं । तस्मात्तदनुशयितत्वात् । अथवा तेषामनुशयितत्वम् । तस्मा-
- 20 त्तरणाः साक्षववत् । साक्षवत्वे यद्याख्यानं तदेवास्य वक्तव्यम् ॥ आर्याणां प्रतिकू- 13.17 (5b-5)
- लत्वादुःखमिति संस्कारदुःखतयार्याणां तत्प्रतिकूलम् ॥ सनुदेत्यस्मादुःखमिति सनु- 13.18 (5b-5)
- दय इति । हेतुभूताः स्कन्धाः समुदयः । फलभूता स्कन्धा दुःखमिति वर्णयति ॥ लुप्यते 13.18 (5b-5)
- इति लोक इति । अस्मिन्नेव रोहित व्यापानमात्रे कलेवरे लोकं प्रज्ञापयामि लोक-
- समुदये चेति सूत्रम् । लुप्यते प्रलुप्यते तस्माच्छोक इति च भगवतैवोक्तम् । लुप्यते

विनश्यतीत्यर्थः । लुञ्जिरिह गृहीतो न लोकिः । नैरुक्तेन तु विधानेन गकारस्य
 14.1 (5b-6) स्थाने ककारः कृतः । तस्माच्छोक इति भवति ॥ दृष्टिरस्मिन्तिष्ठतीति । ये
 केचिद्विज्ञव आत्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति त इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धानात्मत
 14.2 (5b-7) आत्मीयतश्च समनुपश्यन्तीति वचनादुपादानस्कन्धा दृष्टिस्थानम् ॥ भवतीति भव
 इति सास्त्रवा एव धर्मा भवशब्देनोक्ताः । भवः कतमः ' पञ्चोपादानस्कन्धा इति वचनान् ॥ 5
 एते च दुःखादयः शब्दा मार्गसत्ये ऽपि प्रसज्यन्ते । मार्गसत्येनापि हि संस्कारदुःखतया
 दुःखम् । समनन्तरप्रत्ययादिभावेन चास्मात्सास्त्रं वस्तु समुदेति । लुक्ते च ' दृष्टिश्च तदा-
 लम्बते ' भवति च तदुत्पद्यत इत्यर्थः । नैष दोषः । दृष्टिं ह्यपेक्षते शब्दप्रवृत्तिः । ये
 धर्माः संस्कारदुःखतयार्थाणां प्रतिकूला दुःखाविरोधिनः तदुत्पादकाः प्रसिद्धा दृष्टिपु-
 ट्टिजनका घनादिमति च संसारे विनश्यन्ति भवन्ति तेष्वेवामी दुःखादय आर्यैः संकेति- 10
 ताः ' न मार्गसत्ये । तस्मात्सास्त्रवा एव धर्मा दुःखशब्दाद्यभिधेया भवन्ति ' नानासास्त्राः । न
 हि गच्छतीति गौरित्युक्ते सर्वो गत्ता गौरित्युच्यते । तस्मात्सूक्तं ' दुःखं समुदय इत्ये-
 वनादि ॥ ८ ॥

14.9 (5b-10) रूपमिति रूपस्कन्धः । पञ्चेति मनश्चिद्रूपव्युदासार्थम् । अर्था विषयाः । अर्थते ज्ञा-
 14.15 (6a-4) यत्त इत्यर्थः । पुनः पञ्चेति ग्रहणं धर्मायतनविषयनिरासार्थम् ॥ तद्विज्ञानाश्रया इति । 15
 तच्छब्दो ऽर्थानपेक्षते । तेष्वर्थेषु तेषां वा विज्ञानानि तद्विज्ञानानि । तेषामाश्रयास्तद्वि-
 14.18 (6a-4) ज्ञानाश्रयाः ॥ रूपप्रसादा इति । रूपाणि च तानि प्रसादाश्च त इति रूपप्रसादाः । अनेन
 विशेषणेन मनश्चिद्रूपं निरस्तं भवति । मनो ऽपि हि तद्विज्ञानाश्रयः ' पञ्चानां सकृन्नाश्च
 तैर् ' इति सिद्धान्तात् । अनुशयितास्ते ' न तु मनो रूपस्वभावमित्यतो निरस्तम् । रूपग्रहणं
 त्विह अद्वाप्रसादनिरासार्थम् । तद्विज्ञानाश्रया इत्यनेन विशेषेण च अद्वाया अग्रप्रसङ्ग 20
 इति चेत् । न ' बहुव्रीहिकल्पनायां तत्प्रसङ्गसंभवात् । रूपग्रहणे तु बहुव्रीहिकल्पना
 निवर्तते । न हि रूपमयो ऽस्ति प्रसादो यस्य तद्विज्ञानान्याश्रयत्वेन कल्पेरन् । प्रसा-
 दग्रहणं पुनरिन्द्रियग्राह्यवस्तुव्यतिरिक्तरूपप्रसादविशेषज्ञापनार्थम् । वैभाषिका हि
 ब्रुवते । भूतविकारविशेषा एवेन्द्रियाणीति । प्रवचने तु नैवम् । किं तर्हि । रूपा-

- द्विविधव्यतिरिक्तान्यच्छान्यतोन्द्रियाणि स्वविज्ञानानुमेयानीन्द्रियाणि येषां चतुरा-
 दोन्यधिष्ठानानि दृश्यन्ते । तद्विज्ञानाश्रया इति च विशेषणमन्योन्यलक्षणसांकर्यनिवृ-
 त्त्यर्थम् । यदि हि रूपप्रसादाश्चतुरादय इत्येतावदवश्यम् चतुरपि श्रोत्रादि प्राप्तव्यत ।
 श्रोत्रादि वा चतुः । यतस्त्वेवं विशेष्यते रूपविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तच्चतुरित्य-
 5 तो लक्षणसांकर्यं न भवति । न हि श्रोत्रमन्यद्वेन्द्रियं रूपविज्ञानस्याश्रयः । एवं पा-
 वत्कायविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तत्कायेन्द्रियमिति वक्तव्यम् । यथोक्तं भगवतेति । 15.2 (6a-6)
- एतद्वाड्यानां मूत्रानुगतमित्यभिप्रायः । कथमिति । आध्यात्मिकमिति विज्ञानाश्रय
 इत्यर्थः । आत्मशब्दो हि चित् आत्मेत्युपचर्यत इति वक्ष्यते । आत्मनि ग्रथि ग्रध्यात्मं ।
 ग्रध्यात्ममेव आध्यात्मिकम् । आत्मनि चित्तलक्षणे कर्तव्यं हेतुरित्ययमर्थ आध्यात्मि-
 10 कशब्देनोच्यते । विज्ञानाश्रय इति यावदुक्तं भवति ॥ अथवा यानिति विस्तरः । 15.4 (6a-8)
- अथवा तच्छब्देनेन्द्रियाण्यभिसंबध्यन्ते । चतुर्विज्ञानं श्रोत्रविज्ञानमित्येवमादि । प्रवचने
 प्रसिद्धमतद् । न तु रूपविज्ञानं शब्दविज्ञानमिति । लोके तु कदाचिद्वैवं भवेत् । तस्मा-
 दिदं व्याख्यानात्तरमाश्रीयते । तस्मादाह । एवं च कृत्वा प्रकरणग्रन्थो ऽप्यनुवृत्त 15.7 (6a-10)
- इति विस्तरः । कथमिहसिद्धिमिद्धेन साध्यते । चतुरेव ह्यसिद्धम् । तदसिद्धौ चतुर्वि-
 15 ज्ञानमप्यसिद्धम् । कथं तत्तेन तदाश्रयतया साध्यते । सिद्धा एव ते पञ्च विज्ञानविशेषाः ।
 परस्परविशेषोपलक्षणार्थं तु व्यमेतैश्चतुरादिभिस्तान्निविशेषयत्तो दर्शयामः । एतदुक्तं
 भवति । एतस्य प्रथमस्यैकस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्त-
 चतुरिन्द्रियम् । एवं यावदेकस्य पञ्चमस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो
 रूपप्रसादस्तत्कायेन्द्रियमिति नामिद्धेनासिद्धस्य साधनम् ॥ १ ॥
- 20 रूपं द्विधेति । चतुषो ऽर्धो वर्णसंस्थानभेदाद् द्विप्रकारः । लोकप्रचोत्तात्तस्य 15.17 (6b-4)
- स्वलक्षणमनक्ता प्रभद् एव कथ्यते । वर्णाश्चतुर्विधो नीलादिरिति । नीललोहित-
 पीतावदाता वर्णाः । तद्भेदाः अन्य इत्यभेदादयः । अपरे व्याचक्षते । तद्भेदा अन्य इति 15.18 (6b-5)
- नीलादिवर्णचतुष्टयसंपर्कविशेषात्काकाण्डवर्णादयो ऽपि ज्ञाप्यन्ते । न केवलमथादय इति ॥
 संस्थानमाकृतिविशेषः ॥ पुनस्तदेवाकर्तृगणिकेन भेदेन भिद्यते विंशतिधेति । तद्यथा 16.2 (6b-5)

संस्थानमष्टविधं दीर्घादिविशातात्तं ' शेषो द्वादशविधो वर्ण इति विंशतिधा ।

16.4 (6b-7) नभश्चैकवर्णमिति यदूरतो वैदूर्यभित्याकारं दृश्यते ॥ वृत्तं वर्तुलम् । परि-
नाटलं चक्रलम् । उन्नतं स्थूलाद्वपम् । अवनतं निम्नवपम् । यत्र रूपाणां

16.13 (6b-10) दर्शनमिति वचनं ह्यापान्धकार्योर्नाकारणप्रदर्शनार्थम् ॥ न विपश्चितं न विभक्त-
मित्यर्थः ॥ इदमिह विचार्यम् । यदि नीलादिवर्णचतुष्टयभेदा एवाध्यादयो ' न तद्वतिरिक्ता 5
भवन्ति ' यदेह काकाण्डादिवर्णा नोक्तास्तथाध्यादयो ऽपि न वक्तव्या इति । नैतद्व्या-
ख्यानकारिर्विचारितम् । शक्यं त्वेवं भाषितुम् । मायावृत्तदृशत्वान्नोलादिभेदभूता अपि ते
ऽध्यादयः पृथगुक्ताः । तथा हि ते दूरतो भित्तय इव लक्ष्यन्ते । अभ्याशगमने तु न दृश्यन्ते ।
मा कस्यचिदेवं भूद् ' नैतत्किंचिदस्ति ' विमतिर्वा ' किमस्त्येतद् ' उत ध्यात्तिमात्रमिति ।
तद्विपर्याससंशयनिवृत्त्यर्थमिमे ऽध्यादय उक्ताः ' सत्येवामो रूपायतनस्वभावा इति ॥ 10

16.17 (7a-2) दीर्घादीनां प्रदेश इति दीर्घादिविशातात्तप्रदेश इत्यर्थः । कतरो ऽसौ प्रदेश इत्याह ।
कायविज्ञप्तिरवभात्र इति । कायविज्ञप्तिर्हि कदाचिदीर्घा कदाचिद्वस्त्रा कदाचिव्या-
वद्विशातेति । कीदृशी पुनः सावगन्तव्या । तदालम्बनचित्तसमुत्थापितं यत्कायकर्म ।

16.18 (7a-3) अकायकर्मस्वभावं तु दीर्घादिविशातात्तं निरस्तं बोद्धव्यम् । अस्त्युभयथा परिशिष्ट-
मिति ' यन्निरस्तं दीर्घादि ' अथधूमरज्जोमहिकाश्च । दृश्यते हि नीलादीनां दीर्घा- 15
दिपरिच्छेद् इति नीलापोतलोक्तावदातच्छ्यापान्धकाराणां दीर्घादिसंस्थानग्रहणम् ।

17.1 (7a-4) तस्मादिषामपि तृतीयायां क्रोश्यामन्तर्भाव इत्यभिप्रायः ॥ कथं पुनरेकं द्रव्यानुगत्या
विद्यत इति । कथमेकं द्रव्यं वर्णसंस्थानात्मकं भवति । वर्णरूपाद्धि संस्थानरूपं द्रव्या-
न्तरमिति वः सिद्धान्तः । उभयस्य तत्र प्रज्ञानात् । वर्णसंस्थानस्य तत्र ग्रहणात् ।

17.2 (7a-6) ज्ञानार्थो लोप विदिर्न सत्तार्थ इति । विद् ज्ञान इत्येतस्य धातोलुग्विकरणस्यैतद्रूपं 20
विद्यत इति । न तु विद् सत्तायामित्येतस्य धातोः श्यन्त्रिकरणस्यैतद्रूपमित्यर्थः । ज्ञानं

17.3 (7a-6) तत्रोभयाकारं प्रवर्तते ' न तु द्रव्यमेकमुभयलक्षणमिति वैभाषिकपरिहारः ॥ कायवि-
ज्ञप्तावपि तर्हि प्रसङ्ग इत्याचार्यः । न हि कायविज्ञप्ते गृह्यनाणायां वर्णग्रहणं न
प्रवर्तते । वैभाषिकानामयमभिप्रायः ' नीलादिग्रहणमातपालोक्यग्रहणं वा संस्थान-

- निरूपेत्तं प्रवर्तते । कायविज्ञप्तिग्रहणं तु वर्णनिरूपेत्तम् । परिशिष्टरूपायतनग्रहणं तु वर्णसंस्थानापेत्तं प्रवर्तत इति । सौत्रात्मिकापादिकास्त्वपमाचार्यो नैनमर्थं प्रयच्छतीति । न हि चानुपमेतत्संस्थानग्रहणम् । मानसं तेतत्परिकल्पितम् । वर्णसंनिवेशविशेष एव हि संस्थानम् । न संस्थानं नाम द्रव्यं किंचिद्स्ति । वर्णाग्रहणे संस्थानग्रहणाभावात् ।
- 5 एतच्च कर्मकोशस्थाने परीक्षिष्यते ॥ सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति वाग्विज्ञप्तिशब्दस्तद्व्यति- 17.6 (7a-8)
रिक्तश्चेत्यर्थः । सत्त्वासत्त्वसंख्यातश्चेति केचित्पठन्ति । अयमेव चेदर्थो ऽभिप्रेतः । यदि हि सत्त्वासत्त्वसंतानत्र इत्ययमर्थो ऽभिप्रेतो भवेत् । सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दो ऽसत्त्वाख्यो ऽन्य इत्येवंवक्ष्यमाणकं चित्रणं निःप्रयोजनमेव । तस्मात्सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति पाठः स्फुटः पठितव्यः ॥ उपात्तमहाभूतहेतुक इति । प्रत्युत्पन्नानोन्निषाविनिर्भागानि भूतान्यु- 17.8 (7a-9)
पात्तानि । अन्यान्यनुपात्तानि । उपात्तानि महाभूतानि हेतुरस्येत्युपात्तमहाभूतहेतुकः । यथा हस्तवाक्क्वद् इति । यदि सत्त्वसंतानत्र इत्यभिप्रेतो । बाह्यो ऽपि हि नि- 17.9 (7a-9)
र्मितो मानुषाकारो हस्तवाक्क्वद् कुर्यात् । स चानुपात्तमहाभूतहेतुकस्वभावो ऽवग-
त्तव्य इन्द्रियविनिर्भागवर्तित्वात् । स च मानुषीमपि वाचं निर्मातृशास्त्रादपेत् । वक्ष्य-
ति हि ।
- 15 एकस्य भाषमाणस्य भाष्ये सर्वनिर्मिताः ।
एकस्य तूष्णींभूतस्य सर्वे तूष्णींभवन्ति ते ॥
- तस्य च बाह्यनिर्मितशब्दस्यानुपात्तमहाभूतहेतुक इत्यत्र ग्रहणं । यथा वा- 17.10 (7a-10)
युवनस्पतिनदीशब्द इति यथाशब्दस्योदाहरणार्थत्वात् ॥ सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्ति- 17.11 (7a-10)
शब्दो ऽसत्त्वाख्यो ऽन्य इति । सत्त्वमाचष्टे सत्त्वाख्यः । वाग्विज्ञप्तिशब्देन हि सत्त्वो
20 ऽयमिति विज्ञायते । तं वाग्विज्ञप्तिशब्दं वर्जयित्वा अन्यः शब्दो हस्तशब्दो ऽपि पाचदस-
त्त्वाख्य एव । किमङ्ग असत्त्वसंतानत्र इति व्याख्यातं भवति । तदेवमुपात्तमहाभूतहेतुकः
सत्त्वाख्यश्चासत्त्वाख्यश्च भवति । अनुपात्तमहाभूतहेतुको ऽपि निर्मितशब्दो वाग्विज्ञप्ति-
स्वभावः सत्त्वाख्यः । तस्यैव हस्तशब्दो वायुवनस्पत्यादिशब्दश्चासत्त्वाख्य इति चतुर्विधः
शब्दः । ननोज्ञाननोज्ञभेदात्पुनरष्टविधो भवति ॥ यद्यैको वर्णपरिमाणुरिति । न 17.15 (7b-2)

- 17.17 (7b-4) भूतचतुष्कद्वयमुपादाय वर्तते शब्दः । उपादायद्वयत्वाद्दर्शनपरमाणुवदिति भावः ॥ रसः पोठे-
ति षण्मूलज्ञातिमधिकृत्यैवमुक्तम् । रसषट्कस्यान्योन्यसंपर्कविशेषाच्चतिबहुप्रकारा रसाः
संभवन्ति । एककद्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकषट्कसंपर्कयोगाद्भि चरके त्रिषष्टौ रसा उपदिष्टाः ॥
सुगन्धदुर्गन्धयोः मनत्रिषण्णगन्धत्वादित्यनुक्तद्योत्कटगन्धत्वादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे
- 17.20 (7b-5) द्विविधो गन्ध इष्टः । त्रिविधस्तु शास्त्र इति समगन्धो अन्यस्तृतीय इत्यर्थः । अपरे 5
पुनर्व्याचक्षते । सुगन्ध इति तपोरेवैकदेश इति । स एवार्थो भवति । शब्दमात्रं तु भिद्यते ॥
- 18.8 (7b-9) शीतमुष्णान्धिलापकृदिति संभवं प्रत्येवमुच्यते । यो धर्म उष्णान्धिलापं कुर्यात्तच्छीतं
नामोपादायद्वयम् । योष्मे यद्यपि तत्र कुर्यात्तज्ज्ञातीयत्वात् शीतमेव तद्वगन्तव्यम् ॥
- 18.9 (7b-9) कारणे कार्योपचारादिति । अतुनिच्छा त्रिषत्ता चैतसि को धर्मः । तस्य कारण-
18.10 (8a-1) तत्तदरे कायेन्द्रियेण यः स्पर्श्यते सा त्रिषत्ता नामोपादायद्वयम् । यथा 'बुद्धानां 10
सुखमुत्पाद' इत्यादि । अभ्युदयनिःश्रेयसमुखकारणत्वादुद्घोतपादस्य स मुखमित्युच्यते ।
- 18.17 (8a-4) तद्वत् । एवं पिपासापि वक्तव्या ॥ संचिन्तानि पुनस्तुल्यत इति सूक्ष्मगुरुवसद्वादादित्य-
भिप्रायः । अत्रानुमानम् । सहस्ररुतं रूपावचरं वस्त्रादि । आधाराधेयभावात् । कुण्डवदरवदिति ॥
- 18.18 (8a-4) अनुग्राहकं किलारतीति किलशब्दो वैभाषिकमतस्योक्तनार्थम् । स्वमतं तु 'समाधिरे-
- 18.20 (8a-5) वात्रानुग्राहकः । किमत्र शीतेन परिकल्पितेनेति ॥ यदा तत्प्रकारव्यवच्छेद इति 15
- 19.3 (8a-7) यदा नीलादिप्रकारनिमित्तभोगः ॥ एवं श्रोत्रादिविज्ञानमिति । य एष बहुविधः
शब्द उक्तो ऽत्र कदाचिदेकेन द्रव्येण श्रोत्रादिविज्ञानमुत्पद्यते यदा तत्प्रकारव्यव-
च्छेदो भवति । कदाचिद्बहुभिर्पदा न व्यवच्छेदः । तद्यथा तूर्यशब्दसमूहमेकाकारता-
- 19.4 (8a-8) रमन्प्रतादिशब्दद्वयं शृण्वतः । एवं प्राणजिह्वाविज्ञाने यपि स्वविषये योज्ये । काय-
विज्ञानं तु परं पञ्चभिरिति । कथम् । कदाचिदेकेन द्रव्येणोत्पद्यते यदा तत्प्रका- 20
रव्यवच्छेदो भवति । कदाचिद्बहुभिर्पदा न व्यवच्छेदः । एकेन च ज्ञाना-
- 19.8 (8a-9) त्वादिनेति । किमत्र कारणम् । कर्कशत्वादीनामन्यभूतचतुष्काश्रितत्वात् ॥ ननु चैवमि-
ति विस्तरः । यथा चक्षुःश्रोत्रप्राणजिह्वाकायाविज्ञानालम्बनान्यगिषमस्य मनोविज्ञानं
गृह्णातीति कृत्वा सामान्यलक्षणविषयं तद्व्यवस्थाप्यते । तथा नीलपीतलोहितावदा-

- तालम्बनानां घटुर्णां चतुर्विज्ञानानां तानि चत्वारि वहुतराणि चालम्बनाण्यभिमतस्य
चतुर्विज्ञानमेकं गृह्णातीति सामान्यलक्षणविषयं तत्प्राप्नोति । रूपायतनसामान्यलक्ष-
णमस्यालम्बनमिति कृत्वा । तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानान्यपि स्वविषयेषु यो-
ग्यानि । आयतनस्वलक्षणां प्रतीति । स्वं लक्षणं स्वलक्षणं । आयतनानां स्वलक्षणमा- 19.10 (8a-10)
यतनस्वलक्षणं । चतुर्विज्ञानविशेषत्वादि रूपायतनत्वादि वा । तत्प्रत्येते पञ्च विज्ञान-
कायाः स्वलक्षणविषया इष्यन्ते प्रवचने । न द्रव्यस्वलक्षणां प्रति । स्वलक्षणविषया
इष्यन्त इति प्रकृतम् । द्रव्यानां नीलादिकानां स्वलक्षणं नीलाद्याकारचतुर्विज्ञाना-
दिविशेषतः नीलाकारादि वा । न तत्प्रत्येते पञ्च विज्ञानकायाः स्वलक्षणविषया इष्यन्त
इत्यदोषः ॥ युगपद्विषयसंप्राप्ताविति । कायजिह्वेन्द्रिययोर्युगपद्विषयसंप्राप्तिः संभवति । 19.12 (8b-1)
- 10 द्वयोश्च विज्ञानयोर्युगपत्प्रवृत्तिर्न संभवति । अतः पृच्छति कतरद्विज्ञानं पूर्वमुत्पद्यत
इति । यस्य विषयः पटोयान् । यदि कायेन्द्रियस्य विषयः पटुतरः कायविज्ञानं
पूर्वमुत्पद्यते । अथ जिह्वेन्द्रियस्य विषयः पटोयाञ्जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते । तनप्राप्ते 19.14 (8b-3)
तु विषये तुल्य इत्यर्थः । जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते कस्मात् । भोक्तुकानता-
वर्जितत्वात्संततोर्भोग्नेच्छाप्रवणत्वादात्मभावस्येत्यर्थः । पूर्वं जिह्वाविज्ञानमुत्पद्यत इति
- 15 वचनात् । पश्चात्कायविज्ञानमुत्पत्स्यत इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ तेनात्र विचार्यते । किं
यो ऽनौ जिह्वाविषयत्वेन सह प्राप्तः कायविषयत्वेन आसीत्तत्र तत्कायविज्ञानमुत्प-
द्यते । अहोस्त्रिदन्वस्मिन्कायविज्ञानविषयत्वेन इति । अन्यस्मिन्नित्याह । कथ-
मालम्बनविषयो न भिद्यते । नैष दोषः । पक्षद्विषयालम्बनं विज्ञानं तदप्रतिसंख्या-
निरोधनिरुद्धम् । अन्यत्तु तत्सदृशं कायविज्ञानमुत्पद्यत इति । अतः पश्चात्तदुत्पद्यत
- 20 इत्युच्यते । ज्ञातिसामान्येनैकलोपचारान् ॥ १० ॥

अनेककथाप्रपञ्चव्यवहितत्वान्नष्ट इवाविज्ञप्तेरुद्देशाधिकार इत्यत इदमुपन्यस्यति ।

उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्था यथा च तेषां ग्रहणमिति । कदाचिदेकं द्रव्येण चतुर्विज्ञा- 19.16 (8b-4)
नमुत्पद्यत इत्येवमादिना । तेषां तु ग्रहणमिति कर्मणि पष्ठी । अविज्ञप्तिरिदानीं -
वक्तव्येति । रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च । इत्यविज्ञप्तिरेवावशिष्यते ।

- 20.5 (8b-5) तस्या लक्षणनिर्देशावसर इति वक्तव्या ॥ विनिस्तचित्तकस्येति केचिदेवं वृत्तिं पठन्ति ।
 अस्मिन्पाठ एव सूत्रविग्रहः । विनिस्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विनिस्ताचित्तकः । अथवा
 विनिस्तं चित्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विनिस्ताचित्तकः । एकस्य चित्तशब्दस्य लोपः ।
 केचिदेवं पठन्ति ' विनिस्तस्येति । अस्मिन्पाठ उत्तरपदद्वयस्य बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चादेवं
 विग्रहः ' विनिस्तश्चाचित्तकश्च विनिस्ताचित्तकः । विनिस्तः पुद्गलो विनिस्तचित्त इत्यर्थः । 5
- 20.5 (8b-7) विनिस्तचित्तस्येति तदन्यचित्तस्यापीत्यविज्ञप्तिचित्तादन्यचित्तस्येत्यर्थः । तद्यथा कुश-
 लाया अविज्ञप्तेः समुत्थापकं चित्तं कुशलम् । तदन्यचित्तो ऽकुशलाव्याकृतचित्तः । स इह
 विनिस्तचित्तो ऽभिप्रेतः । अकुशलायास्त्वविज्ञप्तेरकुशलं चित्तं समुत्थापकम् । तदन्यचित्तः
 कुशलाव्याकृतचित्तः । स चापि विनिस्तचित्तो वेदितव्यः । तस्य तदन्यचित्तस्यापि ।
- 20.6 (8b-7) अचित्तकस्यापीत्यसंज्ञिनिरोधसनापत्तिसनापन्नस्यापि । अपिशब्देनाविनिस्तस- 10
- 20.9 (8b-8) चित्तकस्यापाति विज्ञायत इत्येतत्पुद्गलद्वयव्यतिरिक्ततृतीयस्याप्यर्थः ॥ कुशलाकु-
 शल इति कुशलाकुशल एवेत्यवधारणम् । अव्याकृतो नास्तीत्यर्थः । एतेन चतुरादयो
- 20 10 (8b-8) व्युदस्ता वेदितव्याः ॥ यो ऽनुबन्ध इति प्रवाह इति । यो धर्मो नित्यप्रवाहयुक्त
 इत्यर्थः । प्रवाहेन प्रवाहो निर्दिश्यते प्रवाहोपलक्ष्यत्वात् । अथवानुबन्धातीत्यनुबन्धः ।
 प्रवाह इति च व्याख्यापदं कृतबहुव्रीहिकम् । प्रवृत्तः प्रकृष्टो वा वाहो ऽस्येति प्रवा- 15
- 20.11 (8b-9) ह्यो धर्मः । स एव निर्दिश्यते । न तत्स्रोतः ॥ प्राप्तिप्रवाहो ऽप्यस्तीदृश इति ।
 तत्प्राप्तिरपि विनिस्ताविनिस्ताचित्तस्यापि प्रवाहिणी कुशलाकुशलैव चेति । तद्विशेष-
 णार्थमुच्यते । नह्यभूतान्युपादायेति । मह्यभूतकेतुक इत्यर्थः । यथेन्धनमुपादायामिर्भ-
- 20.13 (8b-10) यतीत्युक्ते इन्धनकेतुको ऽग्निरिति गम्यते । जननादिहेतुभावादिति ।

जननान्निश्चयात्स्थानादुपस्तम्भोपबृंहणात् ।

20

जननहेतुस्तेभ्य उत्पत्तेः । निश्चयहेतुर्वातस्य भूतानुविधायित्वादाचार्यादिनिश्चयवत् ।
 प्रतिष्ठहेतुराधारमात्राच्चित्रकुड्यवत् । उपस्तम्भहेतुरनुक्केदहेतुत्वात् । उपबृंहणहे-
 तुर्वृद्धिहेतुत्वात् । कतमानि मह्यभूतान्युपादाय । किमाश्रयमह्यभूतान्युपादयो नाश्रय-

20.15 (9a-1) नह्यभूतानि । आश्रयमह्यभूतानोत्पत्त्याहुः ॥ तन्नानकरणाज्ञापनार्थ इति । यस्माद्रूप-

क्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत्परं न विज्ञापयति तस्माद्विज्ञप्तिरि-
त्यर्थः । रूपक्रियास्वभावापीत्युभयविशेषणं किमर्थम् । यद्धि वस्तु रूपस्वभावमेव न
क्रियास्वभावं तन्न परं गमयति । तद्यथा चतुरादयः । यदपि क्रियास्वभावमेव न रूप-
स्वभावं तदपि परं न गमयति । तद्यथा चेतना । यत्तूभयस्वभावं तत्परं गमयति । तद्यथा
5 विज्ञप्तिः । विज्ञप्तिर्हि स्वसमुत्थापकं चित्तं कुशलाकुशलाव्याकृतं सौम्यं क्रूरमनुभ-
मिति वा परं विज्ञापयति । तेन विज्ञप्तिवदिति विपरोतदृष्टान्तप्रयोगः ॥ सनासतस्ति 20.19 (9a - 2)
ति विस्तरः । शिष्यसुखावबोधार्थं संक्षेपतो वाक्येन तद्विज्ञप्तिरूपं दर्शयत्याचार्यः ।
विज्ञप्तिस्माधिसंभूतं कुशलाकुशलं रूपनविज्ञप्तिरिति । यथासंभवमेतद्योग्यं ।
कापवाग्विज्ञप्तिसंभूतं कुशलं प्रातिगोतसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च ।
10 अकुशलं पुनरसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च । समाधिसंभूतं तु कुशलमेव ।
तद्विविधं साम्रवसमाधिसंभूतं ध्यानसंवरस्वभावं । अनास्रवसमाधिसंभूतमनास्रवस्वभावं ।
उपादायरूपस्वभावं च न चित्तचित्तिकादिस्वभावमित्यवगतव्यम् । ननु चैवं विज्ञप्ति-
रप्यविज्ञप्तिः प्राप्नोति । साध्युत्तरा सभागृहेतुभूतपूर्वविज्ञप्तिसंभूता । कुशलाकुशलमेवत्य-
वधारणाद्विज्ञप्तावप्रसङ्गः । विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि संभवति । अत एव दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं
15 च समाधिसंभूतमपि सद्विज्ञप्तिविपाकज्ञं च रूपं नाविज्ञप्तिः प्रसज्यत इति ॥

अत्राचार्यः संघभद्र इदमविज्ञप्तिस्तत्तन् सूत्रं रूपयति ।

न्यूनं शास्त्रापितं हानिरुत्तस्याः प्रसज्यते तत्त्वम् ।

अपिशब्दाधिकवचनं विशेष्यमविशेषितं चात्र ॥

अनुबन्धो हि प्रवाकृस्तेनैव व्याख्यातः । न चाप्यः क्षणः प्रवाकृः । ना भूतिप्रसङ्गः ।
20 तस्मात्तस्यात्र लक्षणं नास्त्यवरोध इति न्यूनम् । प्रवाकृस्य चाद्वयत्वादद्वयमविज्ञप्ति-
रिति शास्त्रापितम् । समाहितायाश्च नास्ति चित्तचित्ताचित्तकस्यानुबन्ध इति सा चा-
विज्ञप्तिर्न प्रसज्यत इति हानिः । अविज्ञप्तिचित्तकस्य तदनुबन्धान्नैव दोष इति चेत् ।
शुभाशुभाया विज्ञप्तेरविज्ञप्तिस्तत्तन्प्रसङ्ग इत्यतस्याः प्रसज्यते तत्त्वम् । अचित्तकस्यापीत्य-
पिशब्दत्रैपथ्यं । पूर्वणैव कृतत्वात् । चित्तचित्तकस्यापीत्यनेन हि सर्वनाचित्तकाव-

स्वामकृष्णम् । का पुनरन्यावस्था या द्वितीयेनापिशब्देन संगृह्येतेत्यपिशब्दाधिकवच-
नम् । सचित्तकं चाधिकृत्य शुभो ऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीयो । न च व्याख्याने ऽपि वि-
शेषित इति विशेष्यमविशेषितम् । इदं चापरं विशेष्यमविशेषितं । अप्रतिघं रूपमिति ।
एवमनेकदोषदुष्टत्वात् संबद्धमेतन्नतणमिति । अत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं न्यूनं । प्रवाहस्या-
विज्ञप्त्यपदेशादाद्यः क्षणो नाविज्ञप्तिः स्यादिति । इदं तावदसौ प्रष्टव्यः । को ऽयं प्रवाहो 5
नाम । वज्रपु त्तेषु प्रवाह इत्याख्या । यद्येवमाद्यो ऽपि त्तेषां प्रवाहः सिध्यति ।
प्रथमतः प्रवृत्तिवज्रपु त्तेषु प्रवाह इति कृत्वा । तथा ह्युत्पत्तात्तादागादा निर्गच्छतामुद-
कानामाद्योदकावयवप्रवृत्तिषु प्रवाहसंज्ञेति नास्त्यव्यापिता लक्षणस्य । यदा चानुबन्धा-
तीत्यनुबन्ध इत्यवप्रत्ययात्तेन पदेन द्रव्यमेव निर्दिश्यते तदा न्यूनताशङ्कापि नास्ति ।
अत एव शास्त्रापेक्षतादोषो ऽपि परिकृतो भवति । अथाप्यनुबन्धनमनुबन्ध इति स्मृतौ 10
ऽभिधीयते । तथाप्यदोषो रूपाधिकारात् । प्रवाहवर्तित्वात् प्रवाहशब्देन प्रदर्श्यते । समा-
हिताया अप्यविज्ञप्तिरग्रकृष्णं न भवति । सापि हि यद्यपि विज्ञप्तिचित्ताचित्तकसंज्ञानं ना-
नुबन्धातीति । अविज्ञप्तिचित्तकसचित्तकसंज्ञानं त्वनुबन्धात्येव । अविज्ञप्तिज्ञातिसामान्येन
तु विज्ञप्तिचित्तकस्यापि यो ऽनुबन्धः साविज्ञप्तिरित्युच्यते । यत्पुनरेतदुक्तं । अविज्ञप्ति-
चित्तकस्य तदनुबन्धात्रैव दोष इति चेदिति । यद्यविज्ञप्तिचित्तस्य केवलस्य यो ऽनुबन्धः 15
साप्यविज्ञप्तिरिति समाहिताया अप्यविज्ञप्तिस्तयागो न भवतीति ब्रवीमि । विज्ञप्तिरपि
कुशलाकुशला तथैव भवतीत्यविज्ञप्तिस्ते प्राप्नोतीति । स चाप्यदोषः । शुभाशूरा एवेत्य-
वधारणात् । विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि संभवतीति न विज्ञप्तिरविज्ञप्तिः प्रसज्यते । अथवा
प्रकर्षमतेरेष प्रसङ्गो न भविष्यति । प्रकर्षेण हि यो ऽनुबन्ध सैवाविज्ञप्तिः । न च
विज्ञप्तिरविज्ञप्तिरित्यप्रकर्षणानुबन्धातीति । अविज्ञप्त्यनिरोधे ऽपि तन्निरोधदर्शनात् । 20
यदप्युक्तं । अपिशब्दाधिकवचनमिति तदप्यप्युक्तमुक्तम् । तथा ह्येक एवेक सूत्रे पठितो
ऽपिशब्दः । तृतीयं तु तेन पुद्गलद्वयेन तदर्थः संबध्यत इति द्विः पुनः पठितः । तेनैकेन
सूत्रपठितेनापिशब्देन विज्ञप्तिविपर्येतमविज्ञप्तिमचित्तकविपर्येतं च तमेव सचित्तकं
तृतीयं पुद्गलमविज्ञप्त्याश्रयं त्रुवन्नाचार्यः स्वनामोक्तविज्ञप्तिचित्तकपुद्गलद्वयं ज्ञातिसा-

- नान्येनाविज्ञप्त्याश्रयं प्रदर्शयन् । विज्ञप्तिचित्तचैतेभ्यो श्रुतान्तरभूतानविज्ञप्तिमाचष्टे । त्रय
 एव हि पुरुषा भवन्ति । विज्ञप्तिचित्तविभक्तितो विज्ञप्तिचित्तविभक्तितो ऽचित्त-
 कश्च । तत्र विज्ञप्तिचित्तविभक्तितो विज्ञप्तिचित्त इहोभयप्रेतः । तस्य ना वाककाय-
 विज्ञप्तिर्निरुद्धा भवति । अचित्तकस्य तु चित्तचैता अपि निरुद्धा इति । तत्र विज्ञ-
 5 त्तचित्तचैतनिककलापाद्यान्तरभूतेयमविज्ञप्तिर् । यत एभ्यो ऽनुबन्धिनीत्वेन विशिष्यते ।
 तमेवार्थं दर्शयन्नाह । विज्ञप्तिचित्तकस्यापीति । अविज्ञप्तिचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति
 नातिशयः । विज्ञप्तिरपि हि तस्य वर्तते । विज्ञप्तिचित्तकस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः ।
 विज्ञप्तिर्हि तस्य नास्ति । अविज्ञप्तिस्वनुबन्धिनीति विज्ञप्तेर्विशिष्यते । तत्रा ऽविज्ञ-
 प्तचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति नातिशयः । चित्तचैता अपि हि तस्य वर्तत एव ।
 10 अचित्तकस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः । तस्य हि चित्तचैता निरुद्धाः । अविज्ञप्तिस्व-
 नुबन्धिनीति चित्तचैतेभ्यो विशिष्यते । तदेवं धर्मात्तरविशेषणार्थमविज्ञप्तिचित्तो वि-
 ज्ञप्तिचित्तकतृतीयभूतस्तेनैकेनाप्यपिशब्देनाभिधीयते । यत एव चापिशब्देन । अविज्ञ-
 प्तचित्तकस्यापीत्युक्तमार्चार्पण । तृतीयभूतत्वात् । इतरथा क्वापिशब्देनाविज्ञप्तिचित्तक-
 स्यापीत्येवावहृत्यत् । सचित्तकस्यापीति वा । तद्यथा । त्रयो लोके मनुष्याः । एको धन-
 15 वानितरावपि धनमात्रवन्तौ । तावभिसमीक्ष्य त्रिणुमित्रस्य धनमस्तीत्येकेनोक्ते । द्वि-
 तोयो वक्ता भवेद् । देवदत्तपद्मदत्तयोरपि धनमस्तीत्यपिशब्देन त्रिणुमित्रस्याप्यस्ती-
 ति देवदत्तपद्मदत्तगतेन द्वैतमिवापन्नेनापिशब्देन स एव त्रिणुमित्रो लक्ष्यते । न
 त्रयमृष्यत इत्यर्थः । तेन नात्रापिशब्दो ऽधिक एव । तद्वद्विहापि द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनरेतदु-
 क्तं । अचित्तकं चाधिकृत्य शुभो ऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीय इति तदपि न किञ्चित् ।
 20 अविज्ञप्तिज्ञातिमधिकृत्यैतल्लक्षणं प्रणीतम् । सा चाविज्ञप्तिज्ञातिचित्तकस्य भवतो-
 त्येतावद्विद्वन्निगम् । किमनेन विशेषितेन । तदीये ऽप्यविज्ञप्तिक्षणो शुभो ऽविज्ञ-
 प्त्यनुबन्धो ऽचित्तकमधिकृत्य न विशेषितः ।

कृते ऽपि त्रिभुक्तिः ऽपि चित्ते चित्तात्यये च यत् ।

व्याकृताप्रतिषेधं रूपं साक्षादविज्ञप्तिरिष्यते ॥

इति । एषा च विज्ञप्तिर्भूता कुशलैवाविज्ञप्तिरचित्तकस्य संभवतीति चतुर्थे कोश-
स्थाने ज्ञापयिष्यते ॥ यच्चाप्रतिषमिद्व्यविशेषितमिति तदपि पञ्चादृशयिष्यामः ।
सप्रतिषा दश द्वपिण इति । अत्र दशैव धातवः सप्रतिषा इत्यवधारणाद्विज्ञप्तिर्धर्म-
धानुपरिपठिता ना त्वप्रतिषेधिते नेत्स्यति । तस्मादिदमास्माकानमेवमदोषदुष्टमविज्ञ-
प्तिजननमिति । तदेवास्तु ॥ ११ ॥

21.7 (9a-5) भूतानि पृथिवोधातुरिति विस्तरः । धातुग्रहणं वर्णसंस्थानात्मकपृथिव्यादिनि-

21.8 (9a-7) रामार्थम् । स्वलक्षणोपादायत्रप्रभारणाच्च भानत्र इति काठिन्यादिस्वलक्षणं चतुरा-
द्युपादायत्रं च दधतीति धातवः । अष्टादश धातवस्तु स्वसामान्यलक्षणधारणादिति 'तद-
पेक्ष्य गोत्रार्थो वा धातव्यः । धारणार्थमनपेक्ष्य षड्धा धातुदेशनायां पुनर्भवोत्रार्थो वा धा-

21.10 (9a-8) त्वर्थः । भवं पुष्पन्तीति कृत्वा ॥ मरुत्त्वनेपां सर्वाण्यत्रपाश्रयत्वेनौदारिकादिति मर्वोपा- 10

दायत्रपाश्रयत्वेन मरुत्त्वादित्वर्थः । तदुद्भूतवृत्तिष्विति तैर्महाभूतैरुद्भूता व्यक्ता वृत्तिर्धृ-
त्यादिका येषु त इमे तदुद्भूतवृत्तयः पृथिव्यतेजोवायुस्कन्धाः । तेष्वेपां महाभूतानां

21.14 (9a-10) नक्तमंनिवेशत्वान्महारचनत्वात् । भूतं तन्वन्तीति भूतानि ॥ भूत्यादिकर्मनां सद्भा-
इति । धृत्यादिकर्मनिर्देशः पृथिव्यादिषु शेषानुमानार्थम् । उपल्लादिके हि पृथिवोद्भवे
संग्रहपक्षिव्यूहदर्शनाच्छेषाणां ब्रह्मतेजोवायूनामस्तित्वमनुमीयते । अयम् नौसंधारणौ- 15
ष्णतेरणकर्मदर्शनात्पृथिवीतेजोवायूनामस्तित्वम् । अग्निज्वालायां स्थैर्यमपि एतन्नचलन-
दर्शनात्पृथिव्युद्भूतवायूनामस्तित्वम् । वायौ संधारणशीतोष्णस्पर्शदर्शनात्पृथिव्यतेजमान-

21.17 (9b-1) स्तित्वमिति वैभाषिकाः ॥ व्यूहं पुनर्वृद्धिः प्रसर्पणं चेति । वृद्धिः संवन्धाधिका शरी-
राङ्कुराद्यवयवोत्पत्तिः । प्रसर्पणं शरीरादीनां प्रवन्धेन देशात्तरोत्पत्तिः ॥ उष्णानेति

22.3 (9b-4) स्वभावाभिधाने ऽपि भावप्रत्ययः । उष्णा एवोष्णतेति ॥ देशात्तरोत्पादनात्प्रदो- 20

पेरणादिति । क्षणिकानां नास्ति देशात्तर्गमनम् । यत्रैवोत्पत्तिस्तत्रैव विनाशः ।
तेनैवमुच्यते 'देशात्तरोत्पादनस्वभावो भूतस्रोतस ईरणं' । क्षणिकत्वात्प्रदोषवत् । क्षणि-
कानि च भूतानि । द्वपत्वात्प्रदोषवत् । प्रदीपश्च क्षणिकः प्रसिद्ध इत्युदाहरणम् ॥

22.9 (9b-6) कर्मणात्य स्वभावो ऽभिप्रेयत इति । ईरणकर्मणा लघुत्वं विशिष्यते । यद्विज्ञातमकं

लघुत्वं स वायुधानुरिति । लघुमगुरणो वायुधातुः । लघ्वेव तु पतडुपाक्षपत्र-
पन् ॥ १२ ॥

प्रचक्षते पृथिवीधावादयः पृथिव्यादप्युक्ता इति । अतः पृच्छति । कः पुनरेषां 22.10 (9b-7)
विशेष इति । लोकसंशयेति लोकसंख्यवह्णरूपेण । यात्येति यातानां मगूहो यात्या । 22.18 (9b-10)
5 ब्राह्मणादिभ्यो यन्निति मगूहार्थे पन्प्रत्ययः । स्त्रीवाच्चाप्रत्ययः ॥ तथा कार्यवर्गोपे- 23.11 (10a-6)
पृक्तनिति । अथर्वगोपिणि मूत्राणि यानि नृहके पयस्ते । तेपृक्तन् ।

तन्य नेत्कानयानन्य ।

इति विस्तरः । तन्य देहिनाः कानयानन्य हन्द्वातन्य यदि काना विषया न
नन्मृशन्ति न नपच्यते शल्यविद्ध इवानौ वृष्यते बाध्यत इत्यर्थः । बाधनार्थपरिच्छि-
10 वेनानेन वृष्यतेऽप्येन वृष्यते वृष्यत इति भित्तव इत्यत्र मूत्रे वृष्यतेऽप्येन बाधनार्थ
एव परिच्छिद्यते । शल्यविद्धः कामयानश्च दुःखवेदयितृवादाध्यत इति पुक्तन् । वृष्ये 23.16 (10a-10)
तु कथं बाध्यते । अत आह । विपरिणामोत्पादेन विक्रियोत्पादेनेत्यर्थः । तथा
चेहार्थे सति शल्यविद्ध इव वृष्यत इत्यत्रापि यदि विक्रियत इत्यर्थो गृह्यते सुतरा-
नर्थो व्युत्पद्यते ॥ प्रतिपात इति स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः ॥ परमाणुवृष्यं तर्हीति 23.17 (10b-1)
15 द्रव्यपरमाणुवृष्यं न वृष्यं प्राप्नोति । कस्मात् । अत्रप्राणात् । निरवयवत्वे सत्यवृष-
णादित्यभिप्रायः । पतद्वये ऽप्येतच्चोद्यमुपन्यस्तं । बाधनवृष्ये प्रतिघातवृष्ये च
द्रव्यपरमाणुनिरवयवत्वात् प्रच्यते वृषयितुमिति । न चै परमाणुवृष्येकं पृथग्भूत- 23.19 (10b-2)
नन्तीति । एकमिति ग्रहणं द्रव्यपरमाणुसंदर्शनार्थम् । पृथग्भूतमन्धातस्वमित्यर्थः ।
नदीदृशास्ति । संघातस्यं नित्यं भवति ।

20

काने ऽद्रव्यको ऽशब्दः ।

इत्यादिवचनात् । संघातस्यं तद्रूप्यत एवेत्यर्थेऽतद्विभोष्टं भवति । तद्रव्यपरमा- 23.20 (10b-2)
णुवृष्यं संघातस्यं वृष्येन । बाध्यते प्रतिहस्यते च ॥ अतीतानागतं तर्हीति वि- 24.1 (10b-2)
स्तरः । अतीतानागतमदेशवान्न वृष्यते । न बाध्यते न प्रतिहस्यते । तद्रूपोनि विस्तरः । 24.2 (10b-2)

- 24.2 (10b-3) तदपि वृत्तिनिवृत्त्यनोतवाधनप्रतिघातनार्थेन । वृत्तिप्रवृत्त्याणां निवृत्त्युत्पत्तिधर्मकमना-
गतम् । तेनैवार्थद्वयेन । तज्ज्ञातीयं चेत्युत्पत्तिधर्मकज्ञातीयमनुत्पत्तिधर्मकमनागतम् ।
रन्ध्रनयत् । यदपीह यदपीन्ध्रव्याणां तज्ज्ञातीयं च तदपीन्ध्रनम् । तज्ज्ञातीयं पुनरिन्ध्रनं
- 24.4 (10b-4) यद्विन्धनार्थं कल्पितमप्राप्यैवाग्निमत्तरा नन्दयति ॥ अत्रिज्ञातिनिरिहं न वृत्तिं प्राप्नोति ।
कस्मात् । अप्रतिघातम् । अप्रतिघातेन हि सा न बाध्यते । नापि प्रतिहन्यते । नापि
विज्ञातवृत्त्यादिति विस्तरः । विज्ञातिरविज्ञातिमनुत्वापिका । तस्याः सप्रतिघाया
वृत्त्यादावज्ञातिरपि वृत्त्यते । यथा क्वासात्तनुत्वापकस्य वृत्तस्य प्रचलनाच्छाया
- 24.7 (10b-5) प्रचलति तदन् ॥ न । अविकारादिति । अनेन प्रतिज्ञादोष उद्वाह्यते । परेण ह्येवं
प्रतिज्ञातम् । स्वमनुत्वापकविकारानुविधायिनी अविज्ञातिः 'मनुत्वाप्यवाद्' वृत्तच्छा-
यावदिति । तेषां पूर्वाभ्युपगमविरोधिनी प्रतिज्ञा । अभ्युपगतो हि विज्ञातेर्विकारे ऽप्य- 10
विज्ञातेर्विकारः । तथा ह्यज्ञातिं भङ्क्ता कपोतं कुर्वतः कायविज्ञातिर्विक्रियत इत्यभ्यु-
- 24.7 (10b-6) पगम्यते । न च विज्ञातिः । तस्मादमाधनमेतत् । विज्ञातनिवृत्तौ नाविज्ञातिनिवृत्तिः
स्यादित्यनेन धर्मविशेषविपर्ययो ऽप्यस्याः प्रतिज्ञाया उद्वाह्यते । यदि क्वासा वृत्तधर्म
इत्यते । वृत्तनिवृत्तौ ह्यायानिवृत्तिर्दृष्टेति तद्वत्स्यात् ॥ यत्र कश्चिद् 'न अविकारादिति
न सम्यगेतदुक्तमिति हूपयति । विक्रियत एवाविज्ञातिर्विज्ञातिविकारे सति । मृदुन- 15
ध्याधिमात्रत्वे हि विज्ञातेर्मृदुमध्याधिमात्रता भवत्यविज्ञातेरिति । तदेतदुक्तम् । कस्मात् ।
उत्पत्तिरेवाविज्ञातेरेवं भवति मृदुर्मध्याधिमात्रा या । न तु विकारः । उत्पन्नस्य हि
- 24.9 (10b-6) धर्मस्य पुनरन्वयोत्पादनं विकारः । तच्च वृत्तमभिप्रेतम् ॥ आप्रवृत्तवृत्त्याणां दृष्ट्यपर
इति वृद्धाचार्यवनुबन्धुः । भूतप्रवृत्तानामवभूतप्रदर्शनार्थम् । अतश्चेतरः प्रसज्यति । एवं
तर्हि चतुर्विज्ञानाद्गोचरमिति विस्तरः । चतुराद्याप्रवृत्त्याणां द्विज्ञानानामपि 20
- 24.12 (10b-8) वृत्तप्रवृत्तिः ॥ विप्रनोऽननुपन्यास इति । वृद्धाचार्यवनुबन्धुदेशोयः कश्चित्परिहरति ।
अविज्ञातिरिति विस्तरः । ह्याया वृत्तमुपसृष्टिश्चाश्रित्य वर्तते । प्रभाषि नानिं तथैव ।
उत्पत्तिनिमित्तनात्रं तानि तेषानिति नोपसृष्टिर्नोति भावः । तमितरः प्रत्याह ।
- 24.19 (10b-10) इदं तावद्द्वैभाषिकीयमिति विस्तरः । नैतद्वैभाषिकमतम् । द्वैभाषिकमतं तु ह्यायात्रार्हा-

पदानां न्वभूतानुष्कनाश्रित्य वर्तते । न वृत्तम् । तथा प्रभावर्णपरमाणुः स्वभूत-
चतुष्कनाश्रित्य वर्तते । न नणिं । पृथग्द्रव्यवादिति । एवमनाश्रयकारणत्वान्नाणिवृत्तयो-
नं नृभूताविज्ञातिवदुपनिष्ठा क्वाप्रभे इत्यसामान्यं दृष्टान्तदर्शनात्तत्त्वयोः । नन्वापि 25.1 (11a-2)
च तदाश्रितत्वं इति विस्तरः । अथापि पारंपर्येण तदाश्रितत्वमभ्युपगम्यते । क्वा
5 स्वभूताश्रिता तानि तु भूतानि वृत्तनाश्रितानि । प्रभापि स्वभूताश्रिता तानि च
भूतानि नणिमाश्रितानि । तदनुविधापित्वात् । तथाप्यसामान्यं । निरुद्धेऽप्यप्यविज्ञाया-
श्रयेषु नृभूतेषु तस्या अतिशयानुपगमादिति ।

नणाद्रूपमविज्ञातिः कानाप्तातीतभूतना ।

इति सिद्धात्तत् । तस्मान्न भक्त्येष परिहार इति । य उक्तो भूदू । अविज्ञातिर्हि क्वापेव
10 वृत्तमिति विस्तरेण । अन्ये पुनरत्र परिहारानुद्दिष्टव्यमेवाचार्यः । तन्मतं समर्थय- 25.5 (11a-4)
त्वात् । आश्रयो भेदं गत इति द्विविध इत्यर्थः । काश्चिद्रूप्ये चतुर्नादिः सप्रति-
पत्त्यात् । काश्चिन्न रूप्ये ननो विपर्ययात् । तस्मादस्मान्नप्रमद इति । चतुर्विज्ञाना-
दीनामप्याश्रयभूतद्रव्याद्रूपत्वाप्रसङ्ग इति ॥ रूप्यद्रूपनित्याश्रयद्रव्यादित्यर्थः । अत्र 25.6 (11a-6)
चोदयति । विज्ञातसंभूताया अविज्ञातेरेवंपरिकरेण रूपत्वं भवद्वयेत् । समाधिसंभूतायास्तु
15 कथं रूपत्वमिति । तज्ज्ञातीयत्वात्तदपि रूपम् । किं पुनस्तज्ज्ञातीयत्वं । नृभूतानुपा-
दायेति भावः । तेषामुपादायरूपजननादिहेतुभूतत्वादिति ॥ १३ ॥

इन्द्रियार्थास्त एवेति । भगवतो विनेयवशात्तिस्रो देशनाः । स्कन्धायतनधातुदेश- 25.15 (11a-7)
नाः । तानु च ये स्कन्धेषु देशिता धर्मास्त एवायतनधातुषु देशिताः । अस्मकृतास्त्वत्र
केवलमतिरिक्ताः । सर्वश्चाभिधर्गः मूत्रव्याख्यानम् । अत इदमुक्तं । इन्द्रियार्थास्त एवेति
20 विस्तरेण । लाघविकश्चायमाचार्यो । वेदनादिस्कन्धलक्षणमनुक्तैव लाघवेन रूपस्कन्धस्व-
भावान्धर्मानायतनधातुषु दर्शयति । इन्द्रियाणि च इन्द्रियार्थाश्च इन्द्रियार्थाः । त एवेति
विशेषणमन्येन्द्रियनिर्गमनार्थनिरासार्थं च । आयतनव्यवस्थायां तु यथामंज्येन 25.16 (11a-8)
दशायतनानि चतुरायतनं त्रयायतनं यावत्कायायतनं स्फटव्यायतनमिति ।
धातुव्यवस्थायां न एव दश धातवः । चतुर्धातू रूपधातुर्व्यवस्थायां त्र-

- 26.3 (11a-10) द्रव्यभातरिति ॥ उक्तो रूपस्कन्धन्तरय चायतनधातुव्यवस्थानमिति । न नक-
लस्य रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तं । अविज्ञतिरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कय-
निर्मुच्यते । उक्तमिति । बाहुलिको निर्देशः । बाहुल्येन रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्य-
वस्थानमुक्तमित्यर्थः । कतिपयगुणगुलिकासंभवे अपि मायराशिर्व्यपदेशवत् ॥ त्रिविधो-
न्नुभव इति । अनुभूतिरनुभव उपभोगः । कस्य । चित्तस्य पुद्गलस्य वा । स च त्रिविधः । 5
नुवो दुःखो दुःखानुभवश्च । वस्तुनो ह्लादपरितापतदुभयविनिर्मुक्तस्य रूपसामानात्कर-
णत्वभावः । अनुभूयते वानेन विषय इत्यनुभवः । अनुभवतीति चानुभवः । कायचित्तोप-
चयापचयतदुभयविनिर्मुक्तावस्थाप्रवृत्तशैतन्यविकारविशेषस्पर्शानुभव इत्यपरे । अनुसर्जने
स्पर्शचिह्नः । स्पर्शनिमित्तो अनुभव इत्यर्थः । न वेदनास्कन्धः ॥ निमित्तोद्गुणात्मिके-
ति । निमित्तं वस्तुनो ज्ञेयाविशेषो नीलत्वादि । तस्योद्गुणं परिच्छेदः । तदन्तिका 10
तत्त्वभावा । दुःखादौत्यादिशब्देन लोहितादीनां ग्रहणम् । अग्नौ संगान्स्कन्धः ॥ यदि
परिच्छेदान्तिका भेदा । तत्संप्रयोगे निमित्तगुणरूपेति पञ्चापि विज्ञानकाया विकल्पकाः
स्युः । न स्युः । न हि पञ्चविज्ञानसंप्रयोगिणी भेदा पृथ्वी । मनोविज्ञानकायसंप्रयोगिणी
तु पृथ्वीति तदेव विकल्पकमुक्तम् । पट् संगान्काया वेदनावदिति । यथा चतुःसंस्पर्शना
वेदनेति विस्तरेणोक्तं तथा चतुःसंस्पर्शना संज्ञेति विस्तरेण वक्तव्यम् ॥ १४ ॥ 15
- 27.1 (11b-7) ननुभ्यो अन्य इति चतुर्भ्यः स्कन्धेभ्यः । स्कन्धाधिकारात् । रूपस्कन्धादिभ्यस्त्रिभ्य
उक्तेभ्यो विज्ञानस्कन्धाच्चोद्विष्टवक्ष्यमाणकाञ्चनुभ्यो अन्ये संस्काराः संस्कारस्कन्धः ।
27.3 (11b-9) नृत्रे पट् चेतनाकाया इत्युक्तमिति । संस्कारस्कन्धः कतनः । पट् चेतनाकाया इति । अग्नि-
संस्करणे प्रयाना इति । एवं चैव च स्वानित्यभिसंस्करणे प्रधानाः । कर्महेतूपपत्तय
श्चि वचनात् । इन्द्रप्रात्याद्यस्तु चेतनानुविधायिचातशकारहेतुभावानुविधानतः संस्का- 20
रस्कन्ध इव वेदितव्याः । तदेवं सति संस्करणे प्रवृत्तो धर्मराशिः संस्कार इत्युक्तं
भवति । अपरे पुनराहुः । संस्कृताभिसंस्करणे चेतनायाः प्राधान्यमुक्तं । अतः मूत्रे
चेतनाग्रहणम् । नंप्रयुक्तविप्रयुक्तसंस्कृतधर्मसंग्रहेण तु प्राधान्याद्यमेव स्कन्धः संस्का-
27.6 (11b-10) रस्कन्ध उक्तः । संस्कारराशिरिति कृत्वा ॥ संस्कृतनगिनंस्करातीति भाविन्या भेदा-

- नागतं स्कन्धपञ्चके संस्कृतमित्युक्तम् ॥ अन्यथा ह्येति विस्तरः । यदि ययानूत्रनिर्देशं 27.5 (12a-1)
- चेन्नैव केवला संस्कारस्कन्ध इत्यने नान्ये । जेद्याणां क्त्वादीनां चैतस्सिक्तानां प्राप्त्या-
दीनां च चित्तिप्रयुक्तानां न्कन्थानां प्रकृद् । ह्यदिपु स्कन्धेषु ह्यपणादिलक्षणभावे-
नासंप्रकृत् । संस्कारस्कन्धे चैवं मूत्रे ययानूत्रप्रकृतेनासंप्रकृदिति स्कन्धेष्वसंप्रकृद् ।
5 दुःखमनुद्यमसत्यत्वं न स्यादिति परिज्ञाप्रकृते न न्यातान् । परिज्ञा दुःखस्य प्रकृते
समुदयस्य । अविज्ञाय लौकिकेन मार्गेण । अपरिज्ञाय लोकोत्तरेण । अययानविज्ञाय
दर्शनमार्गेण । अपरिज्ञाय भावनामार्गेण । दृष्टमनुद्यमेत्युक्तमिति मूत्रात्तरं । नाहनेक्य- 27.13 (12a-2)
- नगप्यपरिज्ञायाप्रकृत्य दुःखस्यान्तक्रियां वदामिनि । दुःखनिरोधं वदामित्यर्थः ॥
ननु चाकाशाप्रतिसंख्याननिरोधौ लोकोत्तरेण मार्गेण न परिज्ञयेते अथ च दुःखस्यान्तक्रि-
10 ष्येते । संक्षेपस्त्वभिधेयवचनात् । सौत्रात्तिकदर्शनेन च प्रज्ञप्तिश्चाद् । अदोषः । न हि
तौ संक्षेपवस्तु । किमनयोः परिज्ञेयत्वेन । निरोधमार्गसत्ये अपि तर्हि न संक्षेपवस्तु । इति
न परिज्ञेये स्याताम् । दुःखमुदयसत्यसंबन्धनद्वात्तयोः परिज्ञेयत्वं व्यवस्थाप्यते ।
तथा हि योगिन इवं विचारयन्ति । अस्य सहेतुकस्य दुःखस्य को निरोधः । केन
चोपायेन न निरोधः प्राप्यत इति निरोधमार्गसत्ये अपि परिज्ञानमिति । न चाकाशा-
15 प्रतिसंख्याननिरोधयोर्दुःखेन संबन्ध इति न तौ परिज्ञानमिति । प्रयोगावस्थायां तु लौ-
किकेन ज्ञानेन तावपि नामान्यद्वयेण सर्वधर्मा अनात्मान इति भावयन्ति ॥ अनायतन- 27.17 (12a-3)
- भावाख्या इति । आयतनं च धातुश्चायतनधातुः । धर्मश्चानायायतनधातुश्च धर्मायतन-
धातुः । तद्वैष्यां । न इमे धर्मायतनधाताख्याः । के । वेदनासंज्ञानांस्कारान्कन्थाः
संज्ञाविज्ञात्यसंस्कृतैरिति सहाविज्ञस्या सहासंस्कृतैश्चाकाशादिभिरु । आयतनदेशना-
20 यां धर्मायतनमिति । धातुदेशनायां च धर्मधातुरिति । नत द्रव्याणीति । अविज्ञप्तिः । 27.18 (12a-5)
- वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः । संस्कारस्कन्धः । आकाशः । प्रतिसंख्याननिरोधः । अप्र-
तिसंख्याननिरोधश्चेति ॥ १५ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञातिरिति । विज्ञानस्कन्धः प्रविज्ञातिरित्यर्थः । स्कन्धा- 28.5 (12a-5)

धिकारात् । प्रतिर्वोप्यर्थः । त्रिपयं त्रिपयं प्रतोन्यर्थः । उपलब्धिर्वस्तुमात्रग्रहणम् ।

28.7 (12b)-1) वेदनाद्यस्तु चैतनिकविशेषप्रकृण्वृत्ताः । यद् विज्ञानकाया इति यद् विज्ञानमनू-

28.11 (12b)-3) क्ताः ॥ यद् विज्ञानान्वय नन इति । यद् विज्ञानधातवो यथासंख्येन । यच्चतुर्विज्ञानं
न चतुर्विज्ञानधातुः । एवं यावद्यन्मनोविज्ञानं स मनोविज्ञानधातुः । समस्तानि वेदानि

29.2 (12b)-7) यण् मनोधातुरिति वेदितव्यम् ॥ १६ ॥

29.10 (12b)-9) यणाननन्तरातीतं विज्ञानं यदि तन्मन इति । यस्मामिति निर्धारणे यष्टी । 5

तेषामेव मध्ये नान्यदित्यर्थः । अनन्तरप्रकृणमन्यविज्ञानव्यवहितनिवृत्त्यर्थम् । यदि यस्या-
नन्तरमन्यविज्ञानाव्यवहितं तत्तस्याश्रयः । व्यवहितं तु न तस्याश्रयः । अन्यस्याना-
वाश्रयो यस्य तदव्यवहितम् । अत एवाचित्तिकावस्थायां चिरातीतमपि नमापत्तिप्रवेश-
चित्तं व्युत्थानचित्तस्याश्रयो भवति । विज्ञानान्तराव्यवधानान् । मनोमप्रकृणं प्रत्यु-
त्पन्ननिरानाश्रम् । मनोविज्ञानं ह्याश्रयि तस्यानवस्थायां प्रत्युत्पन्नम् । अतस्तदतीत- 10
मिष्यते । तदेव चैतदुच्यते । यष्टाश्रयप्रतिद्वयमिति । विज्ञानप्रकृणं वेदनाद्यनन्तरातीत-
निवृत्त्यर्थम् ॥ यदि तन्मन इति प्रातिनिर्देशाच्च वीप्साप्रयोगः । वृत्तौ तु इव्यपदार्थाभि-

29.11 (12b)-10) धित्तया वीप्साप्रयोगः । यद्यत्तन्मनन्तरनिरुद्धं विज्ञानं तत्तन्मनोधातुरिति । तद्यथा
न द्रवेति विस्तरः । तद्यथा न एव पुत्रो ज्यस्य पित्राख्यां लभते । तदेव फलमन्य-
स्य बोधाख्याम् । तथेकापि स एव चतुरादिविज्ञानधातुरन्यस्याश्रय इति मनोधात्वाख्यां 15

29.15 (13a)-2) लभते ॥ नतद्गण धातवो भवन्ति द्वादश वेति । य एव यद्विज्ञानधातवः स एव
मनोधातुः । य एव च मनोधानुस्त एव च यद् विज्ञानधानव इतीतेरेतत्तर्भावः । यदि
यद् विज्ञानधातवो गृह्येहन् नार्थो मनोधातुनेति सप्तदश धातवो भवन्ति । यदि मनो-

29.17 (13a)-4) धातुर्गृह्येत नार्थः यद्विज्ञानधातुभिरिति द्वादश धातवो भवन्ति । यष्टाश्रयप्रति-
द्वयमिति । यज्ञानां विज्ञानधातूनामाश्रयप्रतिद्विर्न क्रियते । चतुरादिस्वाश्रयसं- 20
भवात् । मनोविज्ञानाश्रयो नास्तीति तदाश्रयप्रतिद्वयं मनोधातुर्व्यवस्थाप्यते । आश्रया-
दिपट्कव्यवस्थापनेनाष्टादश धातवो भवन्ति । आश्रयपट्कं चतुरादिमनोऽस्त कम् । आश्रित-
पट्कं चतुर्विज्ञानादिमनोविज्ञानात्तम् । आलम्बनपट्कं ह्यादिधर्मात्तमिति । योगाचारदर्श-
नेन तु यद्विज्ञानव्यतिरिक्तो ऽप्यस्ति मनोधातुः । तावद्वर्णीया अपि कृद्व्यवस्तु मनोवि-

- ज्ञानधातोराश्रये कल्पयन्ति । तच्चाद्वयधातावपि विद्यत इति वर्णयन्ति । आद्वयधाता-
 वपि हि तेषां द्वयमभिप्रेतम् । आद्वय इति च ईषदर्थे आङ् । आपिङ्गलवदिति ॥
 चरन् चिन्निति निरूपयिष्येप्रनिर्वाणकाले । न ननो भविष्यतीति । न मनोधातुर्भवि- 30.5 (13a-7)
 ष्यतीत्यर्थः ॥ न हि तदन्तीति नात्पच्यत इत्यर्थः ॥ न । तस्यापि मनोभावेनेति वि-
 5 स्तरः । नैतदेवम् । कस्मात् । तस्यापि चरमचित्तस्य मनोभावेनाश्रयत्वेनाविद्यतत्वात् ।
 अन्यकारणवैकल्यादिति पौनर्भविकर्मज्ञेयकारणवैकल्यात् । नोनरविज्ञाननं- 30.8 (13a-8)
 तिरिति । न पुनर्भवप्रतिषेधविज्ञानमित्यभिप्रायः ॥ इमिह विचार्यते । उक्तमेतद् । आश्र-
 याश्रितालम्बनपट्कव्यवस्थानाद्ष्टादश धातवो भवन्तीति । आश्रितपट्कं तावद्यवस्था-
 प्यते । चतुर्विज्ञानधानुर्पावन्नमनोविज्ञानधानुरिति । किमस्याश्रितपट्कस्य यथातन्व्यमा-
 10 श्रयपट्कं व्यवस्थाप्यते । चतुर्विज्ञानधातोराश्रयश्चतुर्धातुर्पावन्नमनोविज्ञानधातोर्मनोधातु-
 राश्रय इति । शोमित्याहुः । यदा तर्हि चतुस्तत्सभागं भवति तत्कस्याश्रयः । न कस्य-
 चित् । कथं तर्हिदुक्तम् । चतुर्विज्ञानधातोश्चतुर्धातुराश्रय इत्यादि । आश्रय एव चतुर ।
 यस्तु किंचिदनाश्रयस्तत्सभागं चतुस्तदपि तज्ज्ञातोपवाञ्चतुर्धातुत्वेन व्यवस्थाप्यत एव ।
 एवं यावत्कायधातुर्वैकल्यः ॥ मनोधातुरपि किं मनोविज्ञानधातोर्वाश्रयः । नेत्याहुः ।
 15 चतुर्विज्ञानधातादीनामपि हि स आश्रय इष्यते । तथा हि वक्ष्यति ।
 चरमस्याश्रयो ऽतीतः पञ्चानां नक्तञ्च तैः ।
 इति । किं तर्हिदुक्तम् ।
 षष्ठाश्रयप्रतिषेधं धातवो ऽष्टादश स्मृताः ।
 इति । न । अन्येषामाश्रयः स इति क्त्वा षष्ठाश्रयप्रतिषेधं भवति । षष्ठस्याप्ययमाश्रयो
 20 भवति संभवतः ॥ आलम्बनपट्कमपि । चतुर्विज्ञानधातोरालम्बनं द्वयधातुर्पावन्नमनोवि-
 ज्ञानधातोर्धर्मधातुरालम्बनमिति । तदिदं विचार्यते । किं यथा चतुर्विज्ञानधातोर्पावन्ति
 द्वयाण्यालम्बनं न द्वयधातुर । एवं यावत्कायविज्ञानधातोर्पावन्ति स्पष्टव्याख्यालम्बनं
 न स्पष्टव्यधातुर । एवं यावन्नमनोविज्ञानधातोर्पावन्ति धर्मा आलम्बनं ते सर्वे ऽपि धर्मधा-
 तुरिति । अत्र स्वविर आहुः । सर्वधर्मस्वभावो धर्मधातुः । अष्टादशधातुस्वभाव इत्यर्थः ।

कथनस्याध्यात्मिकवाक्यधातुव्यवस्था सिध्यति । चतुरादयो हि द्वादशाध्यात्मिका
 इष्यन्ते । षड् वाक्या इति । यदि हि ते ऽपि धर्मधातावन्तर्भाव्येर्नानां कार्यं प्राप्नोति । स्व-
 चिरं ग्राह्यं । पार्यायिकमेयमाध्यात्मिकवाक्यत्वम् । विज्ञानानामाश्रयास्ते चतुरादय
 इत्याध्यात्मिकाः । मनोविज्ञानविषयत्वात् वाक्या इति । तदेवं नेच्छन्ति वैभाषिकाः ।
 सूत्रचिरोधात् । एवं हि सूत्र उक्तं ' धर्मा भित्तो वाक्यानायतनमेकदशभिरायतनैर-
 संगृहीतमनिर्दर्शनमप्रतिघमिति । तस्मात्सप्तद्रव्यको धर्मधातुरेष्टव्यः ' अविज्ञप्ति-
 दनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाकाशप्रतिसंख्याननिरोधाप्रतिसंख्याननिरोधस्वभावत्वात् । अपरिपू-
 र्णस्तर्हि मनोविज्ञानधातोरालम्बननिर्देशः । न च चतुर्विज्ञानादीनामपरिपूर्णं आल-
 म्बननिर्देश इष्यते । अस्त्वेतदेवम् । किं तु चतुरादीनां पञ्चानामश्रयत्वेन निर्देशाच्च । चतु-
 र्विज्ञानादीनां चाश्रितत्वेन निर्देशाद् । रूपादीनां च पञ्चानां पञ्चविज्ञानकायालम्बनत्वेन 10
 निर्देशाद् । न तेषां मनोविज्ञानविषयत्वे ऽपि धर्मधातौ प्रत्येय इति वर्णयन्ति ॥ १७ ॥

30.17 (13b-1)

नानानस्तु ज्ञातव्यमवसंगृह्य इति । आयतनादिभिरपि सर्वसंगृह्ये । न तु सना-
 सतः । किं तर्हि विस्तरतः । अयं तु देशनात्रयान्निष्कृत्य समानत उक्तः । रूपस्कन्धेन
 रूपस्कन्धः संगृहीतो । दश चेन्द्रियार्थस्वभावान्यायतनानि धातवश्च । धर्मायतनधातवेकदेश-
 याविज्ञप्तिः । मनआयतनेन विज्ञानस्कन्धः । तदेव च मनआयतनं । सप्त चित्तधातवश्च संग- 15
 र्हीताः । धर्मधातुना वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः संगृहीता धर्मायतनं धर्मधातुश्च । अविज्ञ-

31.6 (13b-6)

प्तिरिह द्विः संगृहीता ॥ तद्यथा चतुरिन्द्रियमिति । चतुरिन्द्रियं वेदनादिस्कन्धश्चो-
 त्राध्यायतनधातुनिरोधसत्यमार्गसत्यस्वभावेन विमुक्तम् । अत्र एवैतदुक्तं । चतुरिन्द्रियं
 रूपस्कन्धेन चतुरायतनधातुभ्यां दुःखमनुद्यमत्याग्यां च संगृहीतं तत्त्वना-
 यत्वाद् । नान्यैः स्कन्धादिगिस्तद्वात्रियुक्तत्वादिति । मरुतात्राल्पकं संगृहीतम् । 20
 न तु मरुदल्पकेन । कथमिति । रूपस्कन्धो महान्सर्वरूपमग्राहकत्वात् । चतुरिन्द्रियमल्पकं
 रूपस्कन्धैकदेशवान् । रूपस्कन्धेन चतुरिन्द्रियं संगृहीतं न तु चतुरिन्द्रियेण रूपस्कन्धः ।
 चतुरिन्द्रियव्यतिरिक्तरूपस्कन्धसद्भावात् । तद्यथा हस्तिपदेन पक्षिपदं संगृहीतं । न तु
 पक्षिपदेन हस्तिपदं संगृहीतं । तद्वत् । ममेन तु नममन्योन्यं संगृहीतम् । तद्यथा चतु-

रिन्द्रियं चतुरायतनेन । चतुरायतनमपि चतुरिन्द्रियेणेत्ययमभिधर्मनयो वेदितव्यः । यत्रा 31.10 (13b-8)
 नम्रकृत्वस्तुभिः पार्यदानिनि । चतारि नम्रकृत्वस्तूनि । दानं प्रियवादितार्थचर्या नना-
 नार्थता च । चतस्रः पार्यदः । भिनुभिनुण्युपानकोपानिकाः । तैस्तासां नम्रकृः । न तु
 कादाचित्कः । कदाचिद्वयः कादाचित्कः । कदाचिदानां दोषते प्रियं चोच्यते । न च नम्रकृ

5 इति । नाकैतिकः नाव्यवहारिकः । स्वभावनम्रकृस्तु पारुणार्थिक इत्युक्तः ॥ १८ ॥ 31.12 (13b-10)

ज्ञातिगोचरविज्ञाननानान्योदेकधातुता ।

32.1 (13b-10)

द्वित्वे ऽपि चतुरादीनां शोभार्थं तु द्वयोद्वयः ॥

इति । घर्वादितदुक्तं भवति । ज्ञात्वादिभेदाद्ययानंभवे धातुभेदव्यवस्थानं । न त्वधिष्ठा-
 नभेदादिति । तत्र चतुर्धात्वादीनानान्योन्यं ज्ञातिगोचरविज्ञानभेदो भवति । रूपधात्वादीनां

10 ज्ञातिविज्ञानभेदः । विज्ञानधातूनां ज्ञातिगोचरभेदः । ननोविज्ञानस्यापि हि धर्मधातुरना-
 धारणो गोचरः । एवं श्रोत्रब्राणयोर्पि योद्वयमिति । ज्ञातिनानान्यनुभयोः श्रोत्रस्वभा- 32.6 (14a-3)

वचात् । गोचरनानान्यनुभयोः शब्दविषयत्वात् । विज्ञाननानान्यनुभयोरेकश्रोत्रविज्ञाना-
 श्रयत्वात् । तस्मादेक एव श्रोत्रधातुः । एवं ब्राणस्यापि योद्वयम् ॥ कार्यात्तरभावात्तर्हि

द्वयानुपपत्तिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह । शोभार्थं तु द्वयोद्वय इति । एकचतुःश्रोत्राधि- 32.7 (14a-5)

15 ष्ठानैकनामिकाविलम्बेभवान्नर्हद्वयं स्वादित्येकस्य चतुःश्रोत्राधिष्ठानस्य एकस्य च
 नानिकाविलस्य नभवान्नर्हद्वयं स्यात् । ननु चोद्वयार्थोऽलूकप्रभृतीनां चतुरादिद्वयोद्वये
 ऽपि न भवत्याश्रयशोभा । ज्ञात्यत्तरापेक्षया न तेषामाश्रयशोभा । स्वज्ञात्यपेक्षया तु यस्य
 चतुरादिद्वयमस्ति तस्य तस्यां स्वज्ञातायाश्रयशोभा । यस्य नास्ति तस्य वैद्वयमिति ।
 घट्टव्यमेतत् ॥ आचार्यनघभट्टस्त्वस्य नूत्रस्यार्थं विवक्षे । शोभार्थमित्याधिपत्यार्थमित्यर्थः ।

20 आधिपत्यमपन्नो हि लोके शोभत इत्यपदिश्यते । येषां चेन्द्रियाणाममून्यधिष्ठानानि वि-
 कलानि तेषां परिशुद्धदर्शनश्रवणब्राणाय्याधिपत्यं न स्यात् । न हि यथा द्वाभ्यां चतुर्भ्यां
 परिशुद्धे दर्शनं भवति तथैकेन । एवमितरयोर्पि योद्वयम् । एवं चैषामिन्द्रियत्वं कृषित
 नर्धमेतदुक्तं स्यादिति । स्फुटोपलब्ध्यर्थमित्यर्थः । रूपापि शक्यमेवं वक्तुं । एकमेव परि-
 स्फुटोपलब्ध्याश्रयभूतं विस्तीर्णं कर्मणोत्पाद्यतां । किमाश्रयवच्छेदेनेति । विभाषायां तु

लिखितमेतत्पतद्वयम् । शोभार्थं द्वयोद्वय इत्येको व्यक्त्यर्थमित्यपर इत्यलं प्रमङ्गन ॥ ननु
च कर्मवशादिन्द्रियद्वयोत्पत्तिः । किमन्येदोद्यते । शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चेति । कर्मवशाद्वा-
त्रेन्द्रियद्वयोद्वय उक्तः । कत्रमिति । दृव्यविभक्तावयवाभ्रयेणानादिकालाभ्यस्तः शोभाभि-
मानः गह्वानां प्रवर्तते । यतस्तदभिलाषपूर्वकेण स्फुटोपलब्ध्यभिलाषपूर्वकेण च कर्मणा
तदिन्द्रियद्वयमभिनिर्वर्त्यमानं शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चोद्वयतीत्युच्यते ॥ ५६ ॥

32.17 (14b-2)

राश्यावद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धावतनधानव इति । यथाक्रमं राशिरेवद्वारं गोत्रं

चार्या दृपां त इमे राश्यावद्वारगोत्रार्थाः । के । स्कन्धावतनधातुशब्दाः । यत्रवा रा-

32.18 (14b-3)

श्यावद्वारगोत्रशब्दानामर्थाः के । स्कन्धावतनधातवः । मूत्रे वचनात् । मूत्रे राश्वर्थः
स्कन्धार्थ इति राशेर्वा ऽर्थः स स्कन्धस्यार्थः । तं मूत्रेण दर्शयति । यत्किंचिद्रूपनतो-

33.6 (14b-6)

तानागतप्रत्युत्पन्नमिति विस्तरः । ऐक्यध्वनित्येकध्वैकध्वन् ॥ अनित्यतानिरुद्ध-

नित्यनित्यतया संस्कृतलक्षणो निरुद्धमित्यर्थः । अनित्यताग्रहणमन्यनिरोधनिरा-
सायम् । पञ्चविधो हि निरोधः । लक्षणनिरोधः सनापत्तिनिरोध उपपत्तिनिरोधः प्रति-

संख्यानिरोधो ऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च । तद्यज्यतीतं रूपं निरुद्धमित्येवं ब्रूयाद् । अविशे-
पितत्वात्सनापत्तिनिरोधादीनामपि प्रमङ्गः स्यात् । न च तैरतीतार्थतेष्यते । सनापत्ति-

निरोधो ह्यनागतानमेव चित्तचित्तानाम् । उपपत्तिनिरोधो ऽप्येषामेव । प्रतिसंख्यानिरोधः
साम्प्रदायिकमिव । अप्रतिसंख्यानिरोधो ह्यनुत्पत्तिधर्माणामिवानागतानाम् । तस्माच्छतण-

निरोधग्रहणार्थमिदमनित्यताग्रहणम् । अनागतननुत्पन्नमिति प्रत्युत्पन्नतामसंप्राप्तम् ।

33.7 (14b-7)

प्रत्युत्पन्नमुत्पन्नानिरुद्धमित्युत्पन्नग्रहणमनागतविशेषणार्थं । अनिरुद्धग्रहणमतीत-
विशेषणार्थम् । अनागतं यद्यप्यनिरुद्धं न तूत्पन्नम् । अतीतमपि यद्यप्युत्पन्नं न अनिरुद्ध-

33.8 (14b-7)

मिति ॥ आध्यात्मिकं स्वामांतानिकमिति चतुरादिकं रूपदिकं च । आह्वानन्य-

दिति तदेव पारमांतानिकमसत्त्वसंख्यातं च । आद्यतनतो वेति । आध्यात्मिकं चतुरा-
दिपञ्चकं स्वपरमेततिपतितम् । द्वादशाध्यात्मिका इति वचनात् । आह्वानन्यद् । रूपदिकं

विषयपञ्चकं स्वपरमेततिपतितं । अतस्त्वसंख्यातं चाविज्ञप्तिश्च । आह्वानतनस्वभाव-

33.9 (14b-8)

मिति कृत्वा ॥ औदार्यं नप्रतिपत्तिमिति । परमाणुमंचयस्वभावम् । मूञ्जनप्रतिपत्तिं ।

- अविज्ञप्तिरूपम् । आपेक्षिकं वेति । अपेक्षया वा औदारिकं नूतनं च भवति । तद्यथा 33.10 (14b-8)
 लिङ्गानपेक्ष्यौदारिकी यूका । यूकानपेक्ष्य नूतना लिङ्गेति । तदेवं नति सप्रतिषेधौ-
 दारिकं च नूतनं भवति । अप्रतिषेधं तु नूतनमेवान्वेषितत्वात् । आपेक्षिकत्वादङ्गनि-
 ति । नैव नूतना लिङ्गा वातायनरत्नोऽपेक्ष्यौदारिकी । नैव औदारिकी यूकानपेक्ष्य
 5 नूतनेत्यव्यवस्थितनौदारिकनूतनत्वं । पारापारवन् । कथं हि नानौदारिकं नूतनं भवति
 नूतनं औदारिकमिति । न 'अपेक्षाभेदादिति । अपेक्षया भेदोऽपेक्षाभेदः । तस्मान्नानिदम् । 33.11 (14b-9)
 यदेवापेक्ष्यौदारिकं न ज्ञातुं तदपेक्ष्य नूतनम् । न कदाचित्देवापेक्ष्यमित्यर्थः ।
 पितृपुत्रवदिति । तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तः । यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रः । न 33.13 (14b-10)
 यज्ञदत्तो विष्णुमित्रमपेक्ष्य पिता देवदत्तमपेक्ष्य पुत्रः । न चापेक्षिकत्वादस्य पितृपुत्रभावो
 10 न निश्चयः । अपेक्षाभेदात् । न हि न यज्ञदत्तस्तमेव विष्णुमित्रमपेक्ष्य पुत्रो नापि तमेव
 देवदत्तमपेक्ष्य पितेति । तद्वत् ॥ ह्रीनं लिङ्गं । न हि स्तुत्युक्तमिति कृत्वा । प्रणीतम्- 33.14 (14b-10)
 लिङ्गं ज्ञाताह्वयितत्वात् । ह्रीनतीतानागतं मन्तानप्रच्युतत्वात् । तदसंप्राप्तत्वाच्च ।
 अन्तिकं प्रत्युत्पन्नं मन्तानसंनिहितत्वात् ॥ एवं यावद्विज्ञानमिति । या काचिद्देना 33.16 (15a-1)
 अतीतानगतप्रत्युत्पन्ना आध्यात्मिको वा बाह्या वा औदारिकी वा नूतना वा या वा
 15 हरे वा वा अस्तिके तां सर्वमैकध्यमभिसेत्तिप्य वेदनास्कन्ध इति संख्यां गच्छति । एवं
 यावद्विज्ञानं वक्तव्यं । यावत्सर्वमैकध्यमभिसेत्तिप्य विज्ञानस्कन्ध इति संख्यां गच्छती-
 ति । अतीतादिवर्षो वेदनादीनां यथा रूपस्य । अयं तु विशेषो वेदनादीनां ' औ- 33.16 (15a-2)
 दारिकं पञ्चेन्द्रियाग्रयं वेदनादिचतुष्कम् । अमूर्तत्वात्स्वगतनौदारिकत्वं नास्ति । नूतनं
 नाननम् । आश्रयस्याप्यमूर्तत्वात् । भूनिर्तो वेत्यौदारिकं नूतनं च वेदनादिक् । औदा-
 20 रिकी कामावचरी वेदना । नूतना प्रथमध्यानभूमिका । औदारिकी प्रथमध्यानभूमिका ।
 नूतना द्वितीयध्यानभूमिका । एवं यावदौदारिकी आर्किकचन्द्रायतनभूमिका । नूतना भवाग्र-
 भूमिकेति । यथा वेदना एवं यावद्विज्ञानं वक्तव्यम् ॥ भदत्त इति स्वविरः कश्चित्तौत्रा- 33.18 (15a-3)
 त्तिकः । तन्नामा वा । भगवद्विशेषस्त्वाह । स्वविरधर्मत्रातोऽसाविति । अत्र वयं वूनः ।
 यदि धर्मत्रातोऽतीतानागतास्तत्रवादी न इति न सौत्रास्तिकः । न दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः ।

तथा हि वक्ष्यति । भावान्यथात्वं भदत्तधर्मत्रातः । न किलाह । धर्मस्याधनु प्रवर्तमानस्य
भावान्यथात्वं भवति । न इव्यस्यान्यथात्वमिति । नौत्रात्तिकदर्शनावलम्बो चायं भदत्तः ।
विभाषायां लिखितः । भदत्त शक्येत्येवमादि । भदत्तधर्मत्रातो ऽपि स्वनामैव विभाषायां
लिखितः । भदत्तधर्मत्रात शक्येत्येवमादि । तेन लक्ष्यते भदत्तधर्मत्रातादस्यो ऽयं नौत्रात्तिकः

33.19 (15a-3) कश्चित्स्थविरो भिनुरिति । पञ्जेन्द्रियग्राह्यानि हि त्वपादिपञ्चकम् । नृन्मनन्यम- 5
नुरादिपञ्चकं । अविज्ञप्तिश्च ॥ ननाप्रमिति । नन ग्राप्नोतीति ननग्रापं ननोक्षमित्यर्थः ।
पुनःनेधिकरणं चात्र द्रष्टव्यम् । पूर्वत्रानिदमिति ईषदर्थं नञ्परिग्रहात्किंचित्सिद्धमि-

33.20 (15a-4) त्येकनवर्णनीर्धयन् ॥ दूरनदृश्येदर्शानिति । आधारदेशनाश्रयाधारदेशं चाधिकृत्य । द्रष्टुं
शक्यो दृश्यः । दृश्यो देशो ऽस्येति दृश्यदेशं दृशपाधारदेशं दृश्याश्रयाधारदेशं वा । तस्यवा
कुण्डे वदन् । चनुरादि वा तदत्तिकम् । अदृश्येदेशं तु तद्विपरीतं दूरम् । दूरनदृश्यामिति 10
नोक्तम् । आसन्नमपि हि किंचित्तिमूह्यत्वात् दृश्यते । न च तदूरमिष्यते दृश्यदेशात् ।
किमर्थं पुनरेवं भदत्तेन व्याख्यायते । अतीतादीनां न्यग्रज्देनाभिहितत्वात् । अन्य-

34.3 (15a-6) वा हि पुनरुक्तशेषः स्यात् ॥ दूरान्तिकत्वं तु तेषामाश्रयव्यवस्थादिति । तेषां वेदनादो-
ना । अनूतलेनादेशस्येवात् । तस्मादेवं वक्तव्यं । दूरे ऽदृश्यमानाश्रया वेदनादयः । अस्तिको
दृश्यमानाश्रया इति ॥ औद्गर्िकनृन्मनं पूर्वत्रादित्यौद्गर्िकं पञ्जेन्द्रियाश्रयम् । सूत्रं 15

34.6 (15a-6) मानसमिति ॥ चित्तचैतानानायमुत्पत्तिं तन्वत्तीत्यायनानि । इयं प्रतीत्य विज्ञा-

34.10 (15a-9) नस्योत्पत्तिरिति नर्वापतनत्वसिद्धिः ॥ एकान्निवाश्रये नानाने वेति । आश्रये समुदाय-

34.13 (15b-1) लक्षणं शरीरे । संताने वा चित्तादीनां प्रयाकूलक्षणे ॥ स्वस्या ज्ञानेः किं । आकरा इति
प्रकृतम् । नानाकृतत्वात् । पूर्वोत्पन्नं चतुः पश्चिनस्य नभागहेतुरित्याकारो धातुः ।

34.14 (15b-1) यतो हि नुवणाद्युत्पत्तिस्तेषामाकरः ॥ अग्रनृकृतं न धातुः स्यात् । न ह्यसंस्कृतमनं- 20
स्कतस्यान्यस्य वा सभागहेतुः । चित्तचैतानां तत्हेति । किम् । आकरा इति प्रकृतम् ।

इयं प्रतीत्य विज्ञानस्यात्पत्तिरिति नर्वा धातवो विज्ञानस्य समप्रयोगस्य प्रत्ययो ऽवश्य-

34.19 (15b-5) नालम्बनमधिपतिश्चेत्याकराः ॥ राजिपुद्गलत्रयदिति । प्रज्ञप्तिमत्तः स्कन्धा राजिशब्द-
वाच्यत्वाद् । धान्यराशिष्वत् । पुद्गलत्रयाद् । न हि प्रज्ञप्तिमत्पुद्गलः । त्वपादिप्रज्ञप्तिकारण-

- निरपेक्ष्यागृह्यमाणस्वभावत्वाद् 'धान्यराशिर्वत् ॥ कार्यभारोद्धृत्तार्थ इति कार्यमेव भारः 35.3 (15b-8)
- कार्यभारः । तदुद्धृते तेनेत्युद्धृतं । कार्यभारस्योद्धृतं कार्यभारोद्धृतं । शरीरप्रदेशः । स
लोके स्कन्ध इत्युच्यते । अनेनापि कार्यभार उच्यते । नामरूपप्रत्ययं पञ्चायतनमित्यादिव-
चनात् । तस्मात्स्कन्ध इव स्कन्ध इत्यौपचारिकशब्दः ॥ प्रन्हेदार्थो वा । अथध्यर्थो वेत्यर्थः । 35.3 (15b-8)
- 5 रूपप्रच्छेदो यावद्विज्ञानप्रच्छेद इति ॥ तदेतदुत्पन्नमिति । तदेतदुभयं कार्यभारोद्धृत्तार्थः 35.6 (15b-9)
- प्रच्छेदार्थयेति । उत्क्रातं सूत्रादुत्सूत्रम् । सूत्रं ह्येति विस्तरेण तत्प्रतिपादयति ॥
प्रत्येकमिति विस्तरः । कथमित्याह । नर्वमेतदन्तानादिद्विपनेकज एकैकं रूपस्कन्ध 35.8 (15b-9)
- इति । समुदायेन समुदायिद्रव्यमुक्तं । तेषां ह्यतोतादोनां रूपानां स राशिरित्यभिप्रायः । सूत्रे
ऽप्येवमेवोक्तं । पृथिवीधातुः कतमः । केशा रोमाणीति विस्तरः । एकैकं केशादिद्रव्यं
10 पृथिवीधातुरिति विज्ञापते । अयं च परिहारः कार्यभारोद्धृत्तार्थप्रच्छेदार्थपक्षयोरपि
शक्यते यत्तुम् । न ज्ञायमेवमिति विस्तरः । एकैक्यमभिर्नान्निप्येति वचनातिरेका- 35.10 (16a-2)
- देकैकं रूपस्कन्ध इति न शक्यते विज्ञातुम् । यदि ह्येवमर्थो भविष्यत्तत्सर्वं रूपस्कन्ध
इत्येवावश्यत् । नार्थ एकैक्यमभिर्नान्निप्येति वचनेन । तस्माद्वाशिवदेव न्स्कन्धाः प्रज्ञ- 35.12 (16a-3)
- तिनात् इति स्वापनापत्त्याचार्यस्य । द्रव्यसंज्ञप्रतिपत्तिस्तु स्कन्धानिर्देशे तत्समुदा-
15 यिवादित्यवगतव्यम् ॥ रूपोपपत्तिरिति विस्तरः । रूपिग्रहणमपि विशेषणार्थम् । अत्र- 35.13 (16a-3)
- पि हि मनश्चायतनमसंस्कृतमपि कारणभावं विभर्ति । रूपोपपत्तिरपि चतुरादीन्यायतनानि
नमुदितान्येव चित्तचैतान्यद्वारतां गच्छति । नानमुदितानीति समुदायलक्षणत्वात्स्कन्धव-
त्प्रज्ञप्तिमिति स्युः । संचिताश्रयालम्बना हि पञ्च विज्ञानकाया इति ॥ न । एकजः 35.15 (16a-4)
- नानग्राणां कारणभावादिति । नैतदेवम् । कस्मात् । एकजः प्रत्येकं समग्राणां नमुदि-
20 तानां कारणत्वात् । यस्माद्वह्णमेषां चतुरादिपरमाणूनां परस्परमपेक्षमाणानामेकैकजः
कारणत्वं । न त्वमेकतानान् । तद्यथा दार्वाकर्षणे बहूनामाक्रष्टृणां प्रत्येकममानर्ध्यं ।
नमुदितानां परस्परमपेक्षमाणानां सामर्थ्यम् । यथा वा केशाः पृथक्पृथक्वास्थिता न
समर्थास्तैमिरिकचतुर्विज्ञानकरणे । नमुदितास्त्रसंयुक्ता अपि समर्थाः । तद्वच्चतुरादीन्दि-
यपरमाणवो रूपादिविषयपरमाणवश्च चतुरादिविज्ञानोत्पादने प्रत्येकमसमर्थाः । नमुदि-

- 35.16 (16a-5) तास्तु नमर्थाः । शक्तिर्हि भावानां तादृश्यवगन्तव्या ॥ विषयनिरुक्तार्थोद्वेति । यदि ब्रह्मणामप्यद्वैतभाव इति नुमदायायतनत्वं स्याद् । न द्वयायतनत्वं । इन्द्रियविषयपरमाणूनां नमुदितानामप्यद्वैतभाव इति तत्समुदायायतनत्वं स्याद् । न पञ्चायतनत्वं स्यात् । इत्येत च पञ्चायतनत्वं । द्वादशायतनानिति सूत्रात् । साधनं चात्रोपपत्तिष्ठते । ये ननुकारिणो न तैः ननु ननुदायात्मकायतनभूनाश्चतुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवः । चतुर्विज्ञानकारणत्वात् । चतुरायतनत्रयायतनसमुदायद्रव्यपरमाणुवत् । यथा चतुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणव इत्येव
- 35.17 (16a-6) यावत्कायायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवो योज्याः ॥ विभाषायां तृच्यत इति । अनेनापि प्रज्ञप्तिमत्तः स्कन्धा इति व्याचष्टे । अयं तु विशेषः । अद्रव्यमत्तो ऽपि ते तत्रोपचारेण प्रदर्श्यत इति विशेषार्थस्तुशब्दः । स्कन्धप्रज्ञप्तिमत्तत्वेन इति । स्कन्ध इति प्रज्ञप्तिमत्तत्वे
- 35.19 (16a-7) तते । राजिरिति प्रज्ञप्तिमत्तत्वे इत्यर्थः । परमाणुरेकस्य धातोरिति दशानां चतुरा- 10
दीनां द्वयिणां धातूनामन्यतनस्य प्रदेशः । एवमायतनानामेवामन्यतनस्य । रूपस्कन्धस्य च प्रदेशः । कस्मात् । न हि प्रज्ञप्तिमत्तत्वायां प्रदेशप्रवृत्तः शब्दः प्रदेशे व्यवस्थाप्यते ।
- 35.20 (16a-8) अयं नापेक्षते । किं । स्कन्धप्रज्ञप्तिमित्यधिकृतम् । स तर्हि परमाणुरेको धातुरि-
ति विस्तरः । स एक एव तेपामायतनधातूनां यो ऽन्यतम उक्तो रूपस्कन्धश्च । भवति हि प्रदेशे ऽपि प्रदेशिवदुपचार इति । प्रदेशे ऽपि परमाणावन्यतमत्रयायतनधातुव- 15
- 36.3 (16a-9) रूपस्कन्धवच्चोपचारः । तत्र तस्य वेति वक्तिः । यथा पैटैकदेशे दृग्ने पटो दृग् इति । यथा पटशब्दः समुदाये प्रवृत्तः प्रदेशे ऽप्युपचर्यते पैटैकदेशे । तद्वत्स्कन्धशब्दो ऽतीतादिवृत्त-
मुदायप्रवृत्तः प्रदेशे ऽपि परमाणावुपचर्यते इति । स्कन्धा एव प्रज्ञप्तिमत्तो नायतनधातव इति । द्रवादीनां स्कन्धा इति कृत्वा । यदा तु द्रवाण्येव स्कन्धा इति नमासस्तदा द्रव्यमत्तः स्कन्धा इत्यभिप्रायः ॥ इदमिह विचार्यते । किमत्र कारणं यदिन्द्रियपर- 20
माणूनां विषयपरमाणूनां च विज्ञानोत्पत्तये तुल्ये ऽप्यन्योन्यसापेक्षत्वे न द्वयानामेवां केवलैन्द्रियपरमाणुवेदकायतनत्वं व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चतुरिन्द्रियादिपरमाणवः सर्वे स्वविज्ञानोत्पत्ता सधारणानि कारणानि भवन्ति । न तु तथा विषयपरमाणवः । तथा हि चतुरिन्द्रियपरमाणवो नीलविषयविज्ञानोत्पत्तावपि कारणं भवन्ति । पीतादिवि-

- ज्ञानोत्पत्तावपि साधारणानि कारणानि भवन्ति । नीलविषयपरमाणवस्तु स्वविज्ञा-
नोत्पत्तावेव कारणं भवति । न पोतादिविज्ञानोत्पत्ताविति । अतश्चतुरिन्द्रियपरमाणुभि-
स्तद्विषयपरमाणूनामतुल्यवर्तिवात् । पृथक्स्थानावस्थितत्वाद् । न चतुर्ब्रह्मपरमाणूनामे-
कायतनत्वव्यवस्थानत्वं युज्यते । एवं यावत्कायिन्द्रियस्प्रष्टव्यपरमाणूनामेकायतनत्वव्य-
वस्थानं न युज्यत इति वक्तव्यम् ॥ नोहेन्द्रियरुचिर्त्रैधादिति मनोहृप्रज्ञाधिगोतत्रैधा- 36.6 (16b-1)
दित्यर्थः । त्रयः प्रकारास्त्रैधानिति । त्रिधैव त्रैधमिति स्वार्थे ऽपप्रत्यय इत्येके ।
त्रिधाभावस्त्रैधमिति भावे ऽपप्रत्यय इत्यपरे । नोहेन्द्रियरूचीनां त्रैधम् । तस्मादिति ।
पिण्डात्मग्रहणात् इति । केचिच्चैतान्पिण्डतो गृहीत्वा तन्नेत्रात्मना गृह्णन्ति । पिण्ड- 36.9 (16b-3)
माहे नत्यात्मग्राहप्रवृत्तेः । तेषां स्कन्धदेशना । तस्यां हि वेदनानेज्ञानंस्काराभेदेन
त्रिधा चैता देशिताः । नायमेकः पिण्डः । चैतविशेषा इहेत्यात्मग्राहः प्रतिपन्नितो भवति ।
अथवा पिण्डरूपो ऽयमात्मभावः । स चात्मा वेदयिता मंज्ञाता चेतयितेति केचित्सं-
मूढाः । तेषां स्कन्धदेशना । नायमात्मरूपः पिण्डः । चैता एव वेदनानेज्ञानंस्काराः प्रव-
र्तन्त इत्यात्मग्राहः प्रतिपन्नितो भवति । केचिद्रूप इवेति । पिण्डात्मग्रहणात् : संमूढा 36.10 (16b-3)
इत्यधिकृतम् । तेषामायतनदेशना । तस्यां हि रूपं चतुरादिभेदेन बहुधा विभक्तं ।
15 चैतास्त्वैकधैव धर्मायतनत्वेन । चित्तं च मनःपायतनत्वेनेति । केचिद्रूपचित्तयोरिति ।
संमूढाः पिण्डात्मग्रहणात् इत्यधिकृतमेव । तेषां धातुदेशना । तस्यां हि रूपं चतुरा-
दिभेदेन बहुधा विभक्तं । चित्तं चतुर्विज्ञानादिधातुभेदेन । न तु चैताः । धर्मधातुत्वेनैव
देशितत्वादिति । तथा रूपचित्तपिण्डग्राहमनोहृः प्रतिपन्नितो भवति ॥ इन्द्रियाण्यपी- 36.11 (16b-4)
ति विस्तरः । त्रिविधः पुद्गलः । तोदणमध्यमृद्विन्द्रियत्वान् । अथवा त्रिविधः पुद्गलः ।
20 उद्धटितो ऽविपश्चित्तज्ञः पदं परम इति । तत्र तोदणोन्द्रियाणां स्कन्धदेशना । ते हि
तोदणोन्द्रियत्वात्स्कन्धभेदेनैवायतनधातुभेदं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति । यद्योक्तम् । यद्विज्ञो न त्वं
न ते धर्मः प्रकृतव्य इति । आज्ञानं भगवन्नित्याह । यथा च । कथमस्य भित्तो संनिप्तेनो-
क्तार्थमाज्ञानानि । रूपं भद्रे नान् । स ते धर्मः प्रकृतव्य इति विस्तरः । मध्येन्द्रि-
याणामायतनदेशना । ते हि मध्येन्द्रियत्वान्मध्येनैव नातिविस्तीर्णनायतनप्रभेदेन धा-

- तु प्रभेदे प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति । न तु संज्ञितेन स्कन्धप्रभेदेन । नृदिन्द्रियाणां धानुदेशना ।
 36.12 (16b-4) ते हि नृदिन्द्रियत्वान्नाविभक्तं स्वबुद्धिनामर्थेन प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति ॥ रुचिरपि त्रि-
 विधेति । पूर्वाभ्यानयोगाद्बुधैस्त्रिविध्यम् । अथवा ज्ञमथचरितानां संज्ञिता रुचिः । ज्ञम-
 थविषयनाचरितानां माध्या रुचिः । विषयनाचरितानां विस्तोर्णा रुचिरिति ॥ २० ॥
 36.16 (16b-5) किं पुनः कारणाग्निनि विस्तरः । ननु च कारणमुक्तम् । पिण्डात्मग्रहणतश्चेत्- 5
 संमूढानां स्कन्धदेशनेति । सत्यमुक्तं चैतास्तेषां विभक्ता इति । वेदनामंशे एव तु संस्का-
 37.7 (16b-9) रस्कन्धात्पृथक्स्कन्धीकृते । न पुनरन्य इति किमत्र कारणम् ॥ क्रान्नाश्रयनानानाग्नि-
 विस्तरः । कामेषु च दृष्टिषु चाभिष्वङ्गः । तयोर्विवादादमूलयोरध्यवसानयोर्वेदनामंशे
 यथाक्रमं प्रधानहेतुरिति । प्रधानग्रहणाद्विद्यादयो ऽप्रधानहेतव इत्यर्थत उक्तं भव-
 37.9 (16b-10) ति । वेदनास्वादवशाद्धि क्रानानाग्निष्वज्जते गृहिणः । विप्रहीनगंजावशाच्च दृष्टोः । 10
 किं । अभिष्वज्जत इत्यधिकृतम् । अर्थे धर्मसंज्ञिनो धर्मे चाधर्मसंज्ञिनो ऽनात्मादिषु
 चात्मसंज्ञिनस्त्वास्ता दृष्टोः शोलेनपरागर्शादीरभिष्वज्जते । के ते । प्रणिण प्रव्रजिनाः ।
 37.12 (17a-2) वेदनागृहो लोति विस्तरः । वेदनामक्तशतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्तः संसारे जन्मपरंपरा
 37.14 (17a-2) करोति ॥ क्रान्कारणादिति । चकारि कारणानि स्कन्धानुक्रमे वक्ष्यते ।

यथौदारिकमंशेक्षणभाजनाद्यर्थधातुतः ।

15

इति । रूपं हि सप्रतिषत्वात्सर्वौदारिकं । अत्रापिणां वेदना । प्रचारीदारिकतया । तथा
 हि व्यपदिशति । कृस्ते मे वेदना । पादे मे वेदनेति । द्वाभ्यामौदारिकतरा संज्ञा ।
 विज्ञानात्मसंस्कार इति । अनो यथौदारिकं तत्पूर्वमुक्तमग्निं प्रथमे कारणम् । अथवाना-
 दिमति संसारे स्त्रोपुरुषा अन्योन्यं रूपभिराणाः । ते च वेदनास्वादगर्धात् । तदर्थः संज्ञा-
 विपर्यासात् । तद्विपर्यासः ज्ञेयैः । चित्तं च तत्संज्ञिष्टमिति यथासंज्ञेयं क्रम इति द्वि- 20
 तीयम् । भाजनाद्यर्थेन वा । भाजनभोजनव्यञ्जनपक्वभोक्तृभूता हि रूपादयः स्कन्धा इति
 ततोयम् । धातुतो वा । कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः । वेदनाप्रभाविनानि
 ध्यानानि । संज्ञाप्रभाविनास्त्रय आह्वय्याः । संस्कारमात्रप्रभाविनं भवाग्रम् । एता वि-
 ज्ञानस्थितयः । तामु च प्रतिष्ठितं विज्ञानमिति तत्रैवोक्तमंशदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम इति

चतुर्थं कारणम् । अत एव च क्रानकारणाद् वेदनासंज्ञे पञ्चस्कन्धोक्तौ यत एते
घौदारिके संज्ञेशानुक्रमहेतू भोजनव्यञ्जनभूते । नत्प्रभाविने च धातुद्वयमिति ॥ ११ ॥

न नात्रैवैवात्तर्णेन श्रवणे । अत्रायोगादिति । रूपणादिर्यस्यायोगादन्व- 38.7 (17a-6)

यात् । रूपस्यभावं यात्राद्विज्ञानस्यभावमिति या न शक्यमेवैव पञ्चस्कन्धोक्तर्णेन । अतस्तस्या-

5 भाव्यान् । न चापि पञ्चस्कन्धो वक्तुं श्रवणे । कुतः । अत्रायोगात् । अतीनाद्यर्थ- 38.8 (17a-7)

योगादित्यर्थः । ननु च बहुत्वाद्मस्कृतानामनसंस्कृतस्कन्धो ज्ञ्यां वेद्यते । किन्तोता-

द्यर्थेनेति । एवञ्चायुक्तं । अमस्कृतानां देशमनिकर्षाभावेनाभिसंज्ञेयायोगात् ॥ संज्ञेशव- 38.13 (17a-10)

स्तुज्ञापनार्थमिति विस्तरः । न संज्ञेशवस्तु । अनाद्यवयवान् । न व्यवदानवस्तु ।

अमस्कृतवान् । व्यवदानहेतुर्हि व्यवदानवस्त्वित्यभिप्रायः । अथवा रूपस्कन्ध इत्युक्ते

10 यात्राद्विज्ञानस्कन्ध इत्युक्ते । संज्ञेशवस्तु व्यवदानवस्तु च रूपस्कन्धो यात्राद्विज्ञानस्कन्ध

इति विज्ञापने । न त्वमस्कृतस्कन्ध इत्युक्ते संज्ञेशव्यवदानवस्तु विज्ञापने । इति न

नभवति अमस्कृतं स्कन्ध इति ॥ तेषां नावायतनेष्वप्येव प्रसङ्ग इति । तेषामेवंवा- 39.1 (17b-2)

दिनाम् । यथा घटोपरमो न घटः । एवं धातूपरमो न धातुः । घातनोपरमो नापतनमिति

धर्मधात्वापतनयोरेवमस्कृतं न व्यवस्थापितं स्यात् । सर्वधर्ममग्ररूढ धात्वापतनेष्वभिप्रेत

15 इत्यप्युक्तमेतत् ॥ उक्ताः स्कन्धानामन्यः प्रकारः । क्रानः पुनार्त्तव्यप्रकारवचनापेक्षः 39.3 (17b-2)

पुनःशब्दोपन्यास इति दर्शयति । सर्वार्थो वेदनादिभ्य घौदारिकं

रूपं । ननिर्दर्शनप्रतिषेधादियोगात् । अत्रापिणां वेदनादीनां । निर्धारणे षष्ठो ।

वेदना घौदारिको । प्रनागौदारिकतया नमुदाचारौदारिकतयेत्यर्थः । द्वाभ्यां संस्का-

रविज्ञानाभ्यामौदारिकी नञा । निमित्तपरिच्छेदेन मुञ्जातत्वात् । विज्ञानात्संस्कार

20 घौदारिकः । मुखो ह्यं न दुःखो स्वामित्वमिदंस्कारलक्षणत्वात् । विज्ञानं तु सर्वमूढं ।

उपलब्धिनात्रलक्षणत्वात् । यद्यौदारिकं च विनियानामर्थप्रतिपादनं न्याय्यमित्येवं स्का-

न्धानुक्रमः ॥ ते च वेदनास्वादगर्भान् । ते च स्त्रीपुरुषा वेदनास्वादान्तेरन्योन्यं 39.11 (17b-8)

रूपमभिरामा भवन्ति । तदर्थ इति वेदनागर्भः । नञात्रिपर्यानादिति नित्यादिकनिमि-

तोद्भूतात् । मुखमपि वेदना संस्कारविपरिणामदुःखतया दुःखा ॥ भावनभोजनमिति 39.15 (18a-1)

विस्तरः । रूपं भाजनभूतं वेदनाश्रयत्वात् । वेदना भाजनभूता ग्राह्याद्यत्वात् । संज्ञा व्य-
ञ्जनभूता । वेदनां तन्निमित्तोद्भक्तेन व्यञ्जयतीति कृत्वा । संज्ञावशेन वा वेदना रोचत
इति कृत्वा व्यञ्जनभूता संज्ञा । चेतना पक्षभूता विषयवेदनामभिःस्कृत्योपनयनात् ।

39.17 (18a-3) विज्ञानं भोक्तृभूतं तदनुग्रहादिति भावनार्यर्थेन वानुक्रमः ॥ धातुनो वेति विस्तरः ।
कानगुणा एव रूपणि । तैः प्रभावितः प्रकर्षितः कानधानुः । वेदनाप्रभावितानि 5
नि ध्यानानि । सौमनस्यमुखेन्द्रियप्रभावितं प्रथमं ध्यानम् । सौमनस्येन्द्रियप्रभावितं
द्वितीयम् । मुखेन्द्रियप्रभावितं तृतीयम् । उपेक्षेन्द्रियपरिशुद्धिप्रभावितं चतुर्थं ध्यानम् ।
संज्ञाप्रभावितान्त्रयं ग्राह्याः । ग्राह्यासंज्ञाप्रभावितनाकाशानन्त्यावतनम् । विज्ञा-
नसंज्ञाप्रभावितं विज्ञानानन्त्यावतनम् । ग्राह्यचिन्मसंज्ञाप्रभावितनाहिकचिन्मावतनम् ।

39.20 (18a-5) संस्कारनात्रप्रभावितं भवाग्रम् । तत्र हि चेतना अतीतिं कल्पनहृन्नापायपुरातिप- 10

40.1 (18a-6) ति ॥ विज्ञानं कस्मात्तन्नेषां पश्चादुक्तमित्यत आह । कृता विज्ञानान्निवय इति वि-
स्तरः । चतस्रो विज्ञानस्थितयः । रूपोपमा विज्ञानस्थितिः कामधानुः । वेदनापमा चचारि
ध्यानानि । संज्ञोपमा त्रयं ग्राह्याः । संस्कारोपमा भवाग्रम् । तान् चतसृषु विज्ञान-

40.2 (18a-7) स्थितिषु प्रतिष्ठितं विज्ञानं । तदश्रितत्वात् । नेषां पश्चादुक्तम् । इत्येवं क्षेत्रयो-

40.3 (18a-8) त्तसंदर्शनार्थः स्वल्पानुक्रम उक्तो भवति । अत एव च पञ्च स्वल्पा नात्पयो- 15
यानो न भूयान इति । यद्यौदारिकादिभिः कारणैर्नात्पयानो न भूयान इत्यर्थः ॥ २२ ॥

40.16 (18b-1) पञ्च वर्तमानविषयत्वात्पूर्वमुक्तानिति । यानि वर्तमानविषयाणि तानि परि-
स्फुटविषयाणि । परिस्फुटविषयाणि च मुगमानिति पूर्वमुक्तानि । वर्तमानविषयाणि च
पूर्ववृत्तीनि भवत्येवं च पूर्वमुक्तानि । ननस्त्वनिगतविषयनित्याकुलविषयत्वाद्मुगमं
पश्चाद्वृत्तिं च प्रायेण । कथमित्याह । किञ्चिद्वर्तमानविषयं किञ्चिद्व्याप्यध्वानध- 20
विषयमिति । पावच्छब्देन किञ्चिदतोतविषयं किञ्चिदनागतविषयं किञ्चिद्व्याप्यविषयम् ।
तत्त्वधर्मा अनात्मान इति यथा । किञ्चिद्व्याप्यविषयमसंस्कृतविषयमित्यर्थः । एवमनिय-
ताविषयं मनः । तथा च न तत्तुगममिति पश्चादुक्तम् । मुगमं हि लोके पूर्वमुपदिश्य-

41.1 (18b-5) मानं दृश्यते ॥ भौतिकार्थमित्युद्वयमिति । चतुरादिचतुष्टयमुपादायपञ्चविषयम् ।

तस्मात्तत्कार्यात्पूर्वमुक्तम् । कायस्य त्वनियतो विषयः । कदाचिद् भूतानि । कदा-
चिद् भौतिकम् । यदि व्यवच्छेदग्रहणम् । कदाचिदुभयम् । यद्यव्यवच्छेदग्रहणम् ॥ शेषं 41.6 (15b-6)

पुनरितरस्नाद्ययागोनं द्वाराणुतरवृत्त्या पूर्वमुक्तमिति । शेषं चतुरादि । तदितर-
स्नात्मेभवतो द्वाराणुतरवृत्त्या । हरवृत्त्या हरतरवृत्त्या याणुतरवृत्त्येति विभज्य । द्वयं

5 द्वाद्वा । एकं चैकस्मात् । पुनरेकं चैकस्मादिनि बोध्यमित्यर्थः । कथमित्याह । चतुः-
श्रोत्रं हि हरविषयम् । तत्पूर्वमुक्तं द्वाद्वा प्राणनिष्ठातः । तयोऽपि चतुःश्रोत्रयोः
चतुषो हरनरे वृत्तिः । पश्यतोऽपि द्वाराद्रीं तच्छब्दाश्रयणात् । अतस्त- 41.9 (15b-9)
त्पूर्वमुक्तमिति वर्तते । तच्चतुः श्रोत्रात्पूर्वमुक्तम् । तयोऽप्राप्तवृत्तिर्वादिनि । तयो-
प्राणनिष्ठयोर्प्राणां पूर्वमुक्तं निष्ठायाः । कथमित्याह । अप्राप्तस्यैव निष्ठां बोध्यन् 41.12 (19b-1)

10 गन्धग्रहणादिति ॥ इदमिह विचार्यते । प्राणनिष्ठे प्राप्तविषयग्राहिण्यो । कथं । भो-
ज्यस्यो गन्धस्तेन प्राणेन गृह्यते । न तेनभोज्यस्यो गृह्यते । वायोस्तु गन्धात्तरमुद्भवति ।
भोज्यावयवेन वा नूत्नेण नद्वागतो गन्धो गृह्यते । निरुद्धकानस्य गन्धाग्रहणात् । न
नर्होद् वक्तव्यम् । अप्राप्तस्यैव निष्ठां भोज्यस्य गन्धग्रहणादिति चेत् । यत्पिण्डरूपं भोज्यं
ननिष्ठामप्राप्तमित्यभिसेधावचनाद्वापः । एवं स्नाणुतरवृत्तिं प्राणं यद्भोज्यावयवसकृ-
15 तननपि गन्धं निग्राति । निष्ठा तु भोज्यावयवसकृदागतं रसं नास्वादयति । पिण्डभोज्यत-
दागतमेव तु रसनास्वादयतीति न नाणुतरवृत्तिरित्यवगत्यम् ॥ २३ ॥

कथं विशेषणार्थमिति । प्रतिपादयन्नाह । यथा गन्धेन प्रत्येकमिति विस्तरः । 42.7 (19a-8)

यथा विज्ञापितम् । एकैकश द्वापं दशानामायतनत्वं । चतुरादीनां पञ्चानां विषयित्वेन द्वया-
दीनां च पञ्चानां विषयित्वेन व्यवस्थानात् । न सनस्तानानामायतनत्वं । द्वयायतनमित्ये-

20 कमेवेति । तथा च परस्परतो विशेषणं न स्यात् ॥ यदि विशेषणार्थं नामात्तराण्युच्यते
नवानां । चतुरायतनस्य यावत्कायायतनस्य शब्दायतनस्य यावत्सप्तष्ट्रव्यायतनस्येति ।
द्वयायतनस्यापि कस्मान्नमात्तरं नोच्यते । अत आह । चतुरादिनिश्च विशेषितैर्यत्र 42.10 (19a-9)
चतुरादिर्नोक्तं द्वयं च तद्द्वयायतनं शास्यत इत्यस्य नानात्तरं नोच्यते ।
तद्यथा सर्वान् गोश्वङ्कितान् वा गौर्नाङ्किता तस्या घनङ्कनमेवाङ्कनं भवति । तद्वत् ॥

- 42.13 (19b-1) प्राधान्यादिति त्रिभिः कारणैर्ब्रूयायतनस्य प्राधान्यम् । ब्रूयपाण्यादिसंन्यर्णं बाध-
नालक्षणाद्ब्रूयणात् । इदमिदं ननु त्रेति देशनिर्देशनब्रूयणाच्च । इदमेव ब्रूयनिति लो-
12.17 (19b-4) कप्रतीतिवाच्य ॥ त्रिजेयणार्थमेवैकं यन्नायतनमुक्तमिति । कश्च विशेषणार्थम् । यथा
गम्येत प्रत्येकमेयां द्वादशानामायतनत्वं । त्रिष्वपि त्रिष्वप्येन व्यवस्थानाद् 'न समस्ता-
नामिति । चतुरादिभिश्च त्रिष्वपि तैर्यत्र चतुरादिमंसंशक्तं धर्मश्च तद्वर्नायतनं ज्ञास्यत इति 5
43.1 (19b-4) तस्य नामाक्षरं नोच्यते ॥ त्रेदनादीनानित्यादिशब्देन संज्ञानंस्काराव्यवस्थामसंस्कृतानां
43.4 (19b-6) प्रवृत्तम् ॥ त्रिंशतिप्रवृत्तत्वेनेति । ब्रूयं द्विधा त्रिंशतिधेयि वचनात् । चतुस्त्रयगो-
चरत्वाच्च । नानचतुरस्मद्दर्शनान् । दिव्यं चतुर्देवानाम् । धार्यप्रज्ञाचतुरार्याणां । ग्रना-
स्यं ज्ञानं मत्स्यचतुष्टयालम्बनम् । यतो ब्रूयमेव चतुस्त्रयगोचरं न चतुरादयः । तस्मात्तदेव
ब्रूयायतनमुक्तं नान्यानि ॥ २४ ॥ 10
- 43.17 (20a-3) येषां वाचस्वभावं बुद्धवचनमिति । येषां नौत्राक्षिकानां वाग्विवक्षतिस्वभावं
44.1 (20a-4) तेषां तानि ब्रूयस्कन्धसंगृहीतानि । शब्दायतनब्रूयस्कन्धसंगृहीतत्वात् । येषां नानस्व-
भावमिति । येषां निकायाक्षरीयाणां चित्तत्रिप्रयुक्तं नामास्ति तेषां संस्कारस्कन्धेन
संगृहीतानि । संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वान्नामः । आभिधार्मिकाणां तूभयस्वभावं बुद्धवच-
नमिष्टम् । तत्र हि ज्ञानप्रस्थान उक्तम् । कतमदुद्धवचनम् । तत्रागतस्य वा वाग् वचनं 15
व्यवहारो गोर्निर्गुक्तिर्वाक्ययो वागघोपो वाककर्म वाग्विवक्षतिः । बुद्धवचनं कुशलं
वक्तव्यं । यथाव्याकृतं वक्तव्यम् । स्यात्कुशलं । स्यादाव्याकृतम् । कतरत्कुशलम् । कुश-
लचित्तस्य तत्रागतस्य वाचं भाषनाणस्य वा वाग्यावद्वाग्विवक्षतिः । कतरदाव्याकृतम् ।
अव्याकृतचित्तस्य तत्रागतस्येति पूर्ववत् । पुनस्तत्रैवानन्तरमुक्तम् । बुद्धवचनं नाम क एष
धर्मः । नानकायपद्कायव्यञ्जनकायानां वा अनुपूर्वरचना अनुपूर्वस्वापना अनुपूर्वसमायोग 20
इति । तेषामभिधार्मिकाणां ब्रूयस्कन्धेन संस्कारस्कन्धेन च तान्यशीतिर्धर्मस्कन्धमह-
त्वाणि संगृहीतानि । नातिरेकाणि ने ऽशीतिर्धर्मस्कन्धमहत्त्वाणि भगवतो ऽत्तिकात्म-
नुबुद्धमुद्गीतानांति मूत्रवचनम् । चतुरशीतिर्धर्मस्कन्धमहत्त्वाणीति निकायाक्षरे मूत्र-
पाठः ॥ २५ ॥

ज्ञानप्रमाण इत्येक इति । ज्ञानस्य प्रमाणं ज्ञानप्रमाणं । ज्ञानप्रमाणं 44.8 (20a-6)

प्रमाणस्य नो ऽयं धर्मस्कन्धः ज्ञानप्रमाण इत्येके तावदाहुः । तच्च पदमकृत्वाणी-
ति । तच्च ज्ञानं धर्मस्कन्धसंज्ञकं अन्वप्रमाणायेन पदमकृत्वाणीति । तानि त्रयोतिर्धर्म-
स्कन्धमकृत्वाण्युक्तं किं तानि । एकं चेतद्वशिष्यत इति कथयन्ति । स्कन्धादीनां कथं- 44.10 (20a-10)

५ कणः । अपरं ग्राह्यमिति वाक्याध्याहारः । स्कन्धादीनामेकैका यथा धर्मस्कन्धः । ते
च धर्मस्कन्धा अतोतिमकृत्वाण्युक्तं व्याख्यायते । प्रतीत्यननुत्पादादीनि चेह व्याख्या-
स्यते ॥ प्रमाणिध्यानादृणादीनानिति । आदिप्रकृतेन मयकृत्वस्तु कर्मपद्माशुभापाप- 44.16 (20b-1)
मत्वादीनि गृह्यते ॥

नरितप्रतिपन्नस्तु धर्मस्कन्धो अनुवर्णितः ।

44.18 (20b-2)

10 इति । तुल्यः पूर्वोक्तपन्ननिराकरणार्थो व्यवहारार्थो वा । नगद्वेषनोक्तानादिन- 45.2 (20b-2)
रितेनेनेति । आदिशब्देन दृष्टिचिकित्सादीनां ग्रहणम् । केचित्सन्ना रगचरिताः
केचिद्वेषचरिताः । केचिन्मोहचरिताः । केचिन्मानचरिताः । केचिद्वृष्टिचरिताः । केचि-
द्विचिकित्साचरिताः । केचिद्भागद्वेषचरिताः । केचिद्भागद्वेषनोहचरिताः । केचिद्भागशया
द्वेषप्रयोगाः । केचिद्वेषाणया रगप्रयोगाः । केचित्कत्रिनरगा निगृह्यद्वेषाः । केचित्कृ-
15 त्रिमद्वेष निगृह्यरगा इति । तेषां प्रतिपन्नेन भगवता तान्युक्तानिति ॥ २६ ॥

ये ऽप्यन्ये स्कन्धावतनधाना इति विस्तरः । ये ऽपि स्कन्धावतनधानवस्ते 45.11 (20b-8)

ऽप्येवैव स्कन्धावतनधातुषु प्रतिपाद्याः प्रवेशयितव्याः । नन् नन् स्वभावनेपां यथा
व्यवस्थापितनस्मिन्शान्ते त्रिन्तुषु । स्कन्धाः स्कन्धेषु प्रतिपादयितव्याः । आवतनान्या-
वतनेषु । धातवो धातुषु ॥ शान्तिस्कन्धो रूपस्कन्धमंगृहीत इति कायवाग्विरतिद्वय- 46.1 (20b-10)

20 स्वभाववाक्कलस्कन्धस्य । जेषाः संस्कारस्कन्धेनेति । मनाध्यादीनां चैतनिकत्वात् ।
विमुक्तिरिहाधिमोक्षो ऽभिप्रेतः । विमुक्तिज्ञानदर्शनं च प्रज्ञाविशेष एवेति ॥ अष्टावलो- 46.3 (21a-1)
भन्वभाववाद्गनयितनेनेति । कतमान्यष्टौ । पृथिव्यप्तेजोवायुनीलपीतलोहितावदानक-
त्वावतनानि । तानि चालोभस्वभावान्यपदेह्यते । अलोभो ऽष्टाविति । अलोभश्च धर्मा-
वतने ऽन्तर्भवति । तेन तत्संग्रहः । नपरिचाराणि तु पञ्चस्कन्धन्यभावत्वान्नानो- 46.4 (21a-2)

नयितनान्यान् । किन् । संगृहीतानि । तस्यालोभस्य परिवारो ऽनुपरिवर्ति रूपं रूपस्क-
न्धः । वेदानांसे वेदानांसेज्ञास्कन्धौ । वेदानादयः संप्रयुक्ता ज्ञात्यादयश्च विप्रयुक्ताः संस्का-
रस्कन्धः । विज्ञानं चात्रकलोपे विज्ञानस्कन्ध इति पञ्चस्कन्धस्वभावानि तानि भव-

46.5 (21a-3) त्ति । नवमदशमे त्वाकाशानन्त्यायतनविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने पञ्चाद्वयेने । तदाभि-
न्यायतनानीति । तान्यलोभस्वभावत्वाद्वर्मायतनेन । सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्व- 5
भावत्वान्नोद्धर्मायतनाभ्यां पूर्ववद्याख्यातव्यानि । आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने
चचारि चाकाशानन्त्यायतनादीनि । आकाशविज्ञानानन्त्यायतनाकिंचन्यायतननैव-
सेज्ञानांसेज्ञायतनानि । चतुःस्कन्धस्वभावत्वान्नोद्धर्मायतनाभ्यां संगृहीतानि ।

46.9 (21a-4) न हि तत्र रूपस्कन्धो ऽस्ति ॥ पञ्च त्रिमुत्तयायतनानीति विस्तरः । नूत्र
उक्तम् । पञ्चेमानि त्रिमुत्तयायतनानि । कतमानि पञ्च । इह भिन्नुशास्ता धर्मं देशयति 10
अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सत्रक्षचारो । यथा यथास्य ज्ञास्ता अन्यतरा-
न्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सत्रक्षचारो धर्मं देशयति तथा तथा तेषु धर्मध्वर्य-
प्रतिसेवेर्द् भवति धर्मप्रतिसेवेर्द् च । तस्यार्थप्रतिसेवेर्दिनो धर्मप्रतिसेवेर्दिनश्चोत्पद्यते
प्रमोद्यन् । प्रमुदितस्य प्रीतिर्ज्ञापने । प्रीतिमनसः कायः प्रस्रभ्यने । प्रस्रब्धकायः मुखं
वेदयते । मुखितस्य चित्तं मनाधोपते । नमाङ्कितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति यथाभूतं पश्य- 15
ति । यथाभूतं प्रजानन्यथाभूतं पश्यन्निर्विद्यते । निर्विषो विरह्यते । विरक्तो त्रिमुद्यते ।
इदं प्रथमं त्रिमुत्तयायतनम् । यत्र स्थितस्य भिन्नोर्वा भिन्नुष्या वा अनुपस्थिता स्मृति-
रूपतिष्ठते । यत्तमाङ्कितं चित्तं मनाधोपते । अपरिज्ञोणाश्चास्त्रयाः परिज्ञोपते । अनुप्राप्तं
चानुत्तरं योगक्षेमं निर्वाणमनुप्राप्नोति । पुनरपरम् । नैकैव भिन्नुशास्ता धर्मं देशयति अन्य-
तरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सत्रक्षचारो । अपि तु यथाश्रुतान्यधोपदिष्टान्य- 20
थापर्यवाप्तान्विस्तरं स्वरेण स्वाध्यायं करोति । यथा यथा तान्यथाश्रुतान्यधोपदिष्टान्य-
थापर्यवाप्तान्विस्तरं स्वरेण स्वाध्यायं करोति । तथा तथा तेषु धर्मेषु धर्मप्रतिसेवेर्द्
भवति पूर्ववत् । इदं द्वितीयं त्रिमुत्तयायतनम् । यत्र स्थितस्येति पूर्ववत् । पुनरपरम् । नैकैव
भिन्नुशास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सत्रक्षचारो । नापि

- यथाश्रुतान्धर्मान्यथोपदिष्टान्यथापर्यवाप्तान्विस्तेरेण स्वाध्यायं करोति । अपि तु यथाश्रु-
तान्धर्मान्यथोपदिष्टान्यथापर्यवाप्तान्विस्तेरेण परेभ्यः संप्रकाशयति । यथा यथा यथाश्रुता-
न्धर्मान्यथोपदिष्टान्यथापर्यवाप्तान्विस्तेरेण परेभ्यः संप्रकाशयति । तथा तथा तेषु धर्मध्व-
र्थप्रतिभवेदो भवतीति पूर्ववत् । इदं तृतीयं विमुक्त्यापत्तनम् । यत्र स्थितस्येति पूर्ववत् ।
5 पुनरपरम् । नैकैव भिन्नुशास्ता पूर्ववत् । नापि स्वाध्यायं । नापि परेभ्यः संप्रकाशयति ।
अपि तु यथाश्रुतान्यावद्यथापर्यवाप्तान्विस्तेरेण तुल्ययति उपपरोक्षते । यथा यथा यथाश्रुता-
न्यावद्यथापर्यवाप्तान्विस्तेरेण यावदुपपरोक्षते । तथा तथा तेषु धर्मध्वर्थप्रतिभवेदो भवती-
ति पूर्ववत् । इदं चतुर्थं विमुक्त्यापत्तनम् । यत्र स्थितस्येति पूर्ववत् । पुनरपरम् । नैकैव भिन्नु-
शास्तेति पूर्ववत् । नापि स्वाध्यायं करोति नापि परेभ्यः संप्रकाशयति नापि चिन्तयति ।
10 अपि वनेनान्यतमान्यतमं भद्रकं नमाधिनिमित्तं नाधु च नुधु च नूद्धूतोत्तं भवति मुनननि-
कृतं मुभावितं मुनुष्टे मुप्रतिविद्धं । तद्यथा विनीलकं वा त्रिपूकं वा व्याध्मातकं वा त्रि-
पटुमकं वा त्रिलोहितकं वा त्रिविहितकं वा त्रिनिमित्तं वा अस्ति वा अस्थिमंकलिको
वा । यथा यथा खल्वनेनान्यतमान्यतमं भद्रकं नमाधिनिमित्तं पूर्ववद्यावत्मुप्रति-
विद्धं । तथा तथा तेषु धर्मध्वर्थप्रतिभवेदो भवति पूर्ववत् । इदं पञ्चमं विमुक्त्यापत्तनम् ।
15 यत्र स्थितस्येति पूर्ववत् । विमुक्तेरापद्वारं प्रज्ञाविशेषः । प्रज्ञा च धनयितनेन मंग-
लीता ॥ सर्पाश्वात्तानि शब्दननोपनिर्णयितनैः । देशनास्वाध्यायपरमंप्रकाशनेषु शब्द- 46.11 (21a-5)
ग्रहणाच्छब्दापत्तनमस्ति । मनोधर्मापत्तेन तु प्रज्ञापरिवारभूते नर्वत्रस्ये इति त्रिभिः
मंग्रकः ॥ द्वयोरायतनयोरेति । मूत्र उक्तं । ब्रह्मपिणः सन्ति मन्त्रा ग्रमेक्षितोऽप्रतिमंक्षितः । 46.12 (21a-6)
तद्यथा देवा ग्रमेक्षितमन्त्राः । इदं प्रथमापत्तनम् । ब्रह्मपिणः सन्ति मन्त्राः । नर्वत्र ग्रामिचन्या-
20 यतनं नमतिक्रम्य नैवमंज्ञानासंज्ञायतनमुपसंग्रह्य विकृति । तद्यथा देवा नैवमंज्ञानासं-
ज्ञायतनोपमाः । इदं द्वितीयमापत्तनं । इत्यनयोर्द्वयोरायतनयोर् अतोऽज्ञानत्रा दर्शनायतनैः
मंग्रलीताः । गन्धरायतनयोरेव तत्राभावात् । भवति हि च्युत्युपपातकालयो-
स्तेषां मनःप्रापत्तनमिति । नैवमंज्ञानासंज्ञायतनोपमा मनोपनिर्णयतानां मंग्रली- 46.15 (21a-6)
ता इत्यधिकृतं । तेषामब्रह्मपिता ॥ ब्रह्मधातुके अपि द्वापद्विर्भातव इति । मूत्र 46.16 (21a-8)

उक्तम् । आधुमानानन्दो भगवत्तमेतदयोचत् । कियता भदत्त पण्डितो धातुकुशलो भव-
 ति । भगवानाह । पण्डित आनन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् ।
 चतुर्धातुं द्व्यधातुं चतुर्विज्ञानधातुं । एवं याचन्ननोधातुं धर्मधातुं मनोविज्ञानधातु-
 मिति । यदीमानानन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतं । यद्यपि धातूञ्जानाति
 पश्यति यथाभूतं । पृथिवीधातुमब्धातुं तेजोधातुं वायुधातुमाकाशधातुं विज्ञानधातुमिति । 5
 अपरानपि षड् धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् । कामधातुं व्यापादधातुं विहिंसाधातुं
 नैष्कर्म्यधातुमव्यापादधातुमविहिंसाधातुमिति । अपरानपि षड् धातूञ्जानाति पश्यति
 यथाभूतम् । मुखधातुं दुःखधातुं मौनस्यधातुं दीर्घनस्यधातुमुपेक्षाधातुमविद्याधातुमिति ।
 चतुरो ऽपि धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् । वेदनाधातुं संज्ञाधातुं संस्कारधातुं विज्ञा-
 नधातुमिति । त्रीनपि धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् । कामधातुं द्व्यधातुमाद्वय- 10
 धातुमिति । अपरानपि त्रीन्धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् । द्व्यधातुमाद्वयधातुं
 निरोधधातुमिति । अपरानपि त्रीन्धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् । अतीतं धातुं
 अनागतं धातुं प्रत्युत्पन्नं धातुम् । अपरानपि त्रीन्धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् ।
 ह्येनधातुं मध्यमधातुं प्रणीतधातुमिति । अपरानपि त्रीन्धातूञ्जानाति पश्यति यथा-
 भूतम् । कुशलं धातुमकुशलं धातुमव्याकृतं धातुमिति । अपरानपि त्रीन्धातूञ्जानाति 15
 पश्यति यथाभूतम् । ज्ञेनं धातुमज्ञेनं धातुं नैवज्ञेनज्ञेनं धातुमिति । द्वावपि धातू
 ज्ञानाति पश्यति यथाभूतम् । सास्त्रं धातुमनास्त्रं धातुमिति । अपरावपि द्वौ धातू
 ज्ञानाति पश्यति यथाभूतम् । संस्कृते धातुमसंस्कृते धातुमिति । द्वौ धातू ज्ञानाति
 पश्यति यथाभूतम् । इयता चानन्द पण्डितो धातुकुशलो भवतीतीमान्यत्र हि
 निर्भेदीनि वाक्यानि प्रत्येकं मध्ये ऽपि पठितव्यानि । विस्तरभयात्तु नया न लिखिता- 20

46.17 (21a-8) नाति वोढव्यम् ॥ यथायोगं नंग्रहो वेदितव्य इति । अष्टादश तावद्वातवः । त एवे-
 त्येभिस्ते संगृहीता एव । तथा हि ये पृथिवीधात्वादयः षडुक्तास्तेषामाद्यानां चतुर्णां
 स्पष्टव्यधातौ संग्रहः । आकाशधातौ द्व्यधातौ । आलोकतमः स्वभावत्वात् । विज्ञानधातोः
 नप्तमु चित्तधातुषु संग्रहः । कामधात्वादीनां तु प्रणां । कामधातुः कामराग इहामिप्रेतः ।

न च चैननिकः । व्यापाद्यात्वाद्यो ऽपि चैननिका दृष्टेति तेषां धर्मधानौ नम्रकः । मुखधा-
 त्वादीनानपि यष्ठा तस्मिन्नेव नम्रकः । वेदनाधात्वादीनां चतुर्णां । त्रयाणां धर्मधानौ ।
 विज्ञानधानोऽसत्तनु विज्ञानधातुषु । कानधात्वादीनां त्रयाणां कानधानोरष्टादशन् धातुषु ।
 रूपधातोश्चतुर्दशन् विना गन्धरसघ्राणगिह्वाविज्ञानधातुभिः । आह्वयधातोर्मनोधर्मनो-
 5 विज्ञानधातुषु । रूपधात्वादीनां तु त्रयाणां द्वयोक्तः नम्रकः । निरोधधातोर्धर्मधानौ ।
 घनोन्नाधात्वादीनां त्रयाणां प्रत्येकनष्टादशन् धातुषु नम्रकः । ह्योनादपस्त्रयो धातवः का-
 नधात्वादय दृष्टेत्येषामुक्तः नम्रकः । कुशलादीनां त्रयाणां कुशलाकुशलधातो रूपशब्द-
 धर्मधातुषु सत्तनु च चित्तधातुषु । अव्याकृतधातोरष्टादशधातुषु नम्रकः । शैलाशैलधात्वा-
 दीनां त्रयाणां द्वयोर्मनोधर्मनोविज्ञानधातुषु । तृतीयस्याष्टादशन् धातुषु । नास्त्रयानाम्-
 10 यथाचोराद्यस्याष्टादशन् धातुषु । द्वितीयस्य ननोधर्मनोविज्ञानधातुषु । संस्कृतासंस्कृ-
 तधात्वाद्यस्याष्टादशन् धातुषु । द्वितीयस्य धर्मधातौ नम्रकः । त एने द्वापट्प्रिधा-
 नयः ॥ २७ ॥

न एने तत्रेति बहुधातुके । एतेषां द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति । पृथिव्योधात्वादो- 46.1s(21a-10)
 नानुक्तं लक्षणं । घनी । धृत्यादिकर्मसंमिद्धाः खरस्त्रेहोद्यमनेरणाः । इति । ननु चाकाशधातु-
 15 रप्युक्तलक्षणः । तत्राकाशमनावृत्तिः । इति । ननु च विज्ञानधातुरप्युक्तलक्षणः । विज्ञानं
 प्रनिविशति । इति वचनान् । नतयं । उक्तं सर्वेषां विज्ञानानां लक्षणम् । विज्ञानधा-
 तुस्तु किमिह किंचिदत्र विज्ञानमित्यभिप्रेत उताहो नर्वमिति न विवेचनम् । अनेस्कृतं
 चाकाशनुक्तलक्षणं । नवाकाशधातुः । अत्रण्यं कृत्वमन्यशकाशात् । तथा हि पड्यातुर्यं
 भिन्नो पुरुष इति मूत्र इतरदुक्तम् । इत्यनया बुद्ध्याभिकृतं द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति । अत
 20 द्यमाह । तार्त्तकनाकाशनेवाकाशधातुर्वहितव्यः । सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातु- 47.1 (21a-10)
 दिति ॥ नुव्वनानिकादिद्विविति । आदिशब्देन श्रोत्रादीनां ग्रहणम् । आनोक्तमनो 47.8 (21b-4)
 किलेति । किलशब्दः परमतस्योत्तरार्थः । स्वमतं तु नप्रतिषद्व्याभावनात्रमाकाशमित्य-
 भिप्रायो लक्ष्यते ॥ रात्रिर्दिव्यभाव इति रात्रिवर्तिनस्तनसो भास्करातपलक्षणस्य 47.12 (21b-6)
 चालोकस्याभिप्रेतत्वात् । बाहुलिकश्चायं निर्देशः । आनं किल नितत्यं रूपमिति 47.15 (21b-7)

- चित्तस्य संघातस्यम् । घटवर्थं कृत्ति कृत्यते चेत्यायम् । नैरुक्तेन विधिना घटवर्थशब्दस्य
 47.15 (21b-s) आकारादेशः कृतो कृतेश्च घादेशः । तस्य तत्तानन्तर्कानिति । तस्यायस्य कुड्यादि-
 कस्य सामन्तकं नमोऽस्वम् । तदपेक्ष्य व्यवस्थापितमित्यर्थः । यत्रापि व्याख्याने किल-
 47.16 (21b-9) शब्दो वैभाषिकव्याख्यानप्रदर्शनार्थः । स्वमनं तु यत्तत्पञ्चादुच्यते । तदाह । अयं चैतद्-
 न्यन्य इत्यन्य तत्राप्रतिपाताद् । न प्रतिकृत्यते ऽन्यद्व्यपमस्मिन्निति कृत्वा । नानन्तकं
 नान्यस्य इत्यस्येति चित्तस्यस्य । अस्मिन्पक्षे कर्मधारयः समाप्तः । अयं च तत्तानन्तकं
 47.18(21a-10) च तदित्ययमामन्तकम् ॥ विज्ञानं साम्प्रतमिति व्रन्मनो हेनोर्विज्ञानस्याभिप्रेतवान् ।
 48.1 (22a-1) कृत इति चेत् । यत आह । यन्नादिने षट् धातव इष्टा व्रन्मनिश्रयाः । षड्धातुरयं
 भित्तो पुरुष इति । षट् खलु धातून्प्रतीत्य मातुः कुत्तौ गर्भस्यावकाशिरिति वचनात् ।
 48.2 (22a-1) एते हि व्रन्मन इति विस्तरः । एते हि व्रन्मनो व्रनकपोषकमेवार्थकनादाधारभूताः । 10
 व्रनको ह्यत्र विज्ञानधातुः । प्रतिसंधिबोधत्वात् । पोषकाणि भूतानि तत्तन्मनिश्रयभूतत्वात् ।
 नन्वर्थकनाकाशधातुरवकाशदानात् । अत्र द्वैषां धातुव्यवचनम् । प्रतिसंधिं दधत इति
 48.4 (22a-2) धातवः । अनाम्यवास्तु धर्मा नैवमिति । न व्रन्मनिश्रयाः । व्रन्मनिरोधित्वान् ॥ २८ ॥
 48.14 (1a-7) नानिर्दर्शन एको ऽत्र इत्यमिति । किमिदं निर्दर्शनं नाम । येन विशेषण यो-
 गात्तद्वस्तु तथा निर्दर्शयितुं शक्यते न विशेषो निर्दर्शनमित्युच्यते । वचनेन परस्य चतु- 15
 र्विज्ञानमुत्पन्ने वा निर्दर्शनं । तेन नहं वर्तते नानिर्दर्शन एको इत्यधातुः । यत्राष्टादशन्
 48.15 (1a-10) धातुषु इत्यधातुरेवैकः सनिर्दर्शन इत्यवधारणादुक्तं भवति । अनिर्दर्शनाः ज्ञेया इति ।
 अनेन चास्य सनिर्दर्शनत्वेन प्राधान्यमुक्तमिति । न पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इति तत्सिद्धेः ।
 एते च सनिर्दर्शनत्वादयः प्रवेशः प्रायेण मूत्रोक्ता एव प्रदर्श्यते । तथा हि मूत्र उक्तम् ।
 चतुर्भिन्नो आध्यात्मिकमायतनं । चत्वारि महाभूतान्युपादायद्वयप्रमादो द्वयि अनिर्दर्शनं 20
 नप्रतिषेधं । यावत्कायो भित्तो आध्यात्मिकमायतनं पूर्ववत् । मनो भित्तो आध्यात्मिक-
 नायतनं यत्रापि अनिर्दर्शनं यप्रतिषेधम् । इत्याणि भित्तो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्यु-
 पादायद्वयि सनिर्दर्शनं सप्रतिषेधम् । शब्दा हि भित्तो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूता-
 न्युपादायद्वयि अनिर्दर्शनं सप्रतिषेधम् । यावत्सप्रवृत्त्यानि भित्तो बाह्यमायतनं चत्वारि

- नकाभूतानि चत्वारि च नकाभूतान्युपादायद्वपि अग्निर्दशनं नप्रतिघ्नन् । धर्मा गितो वाह्य-
 नायनं एकादशभिरायतनैरनंगृहीतं द्वपि अग्निर्दशनं घप्रतिघमिति । एते च प्रभेदा धा-
 तूनामेव आ प्रथमकोणस्थानपरिणमातेः कथ्यन्ते । द्वपविज्ञानविभागवान् ॥ नप्रातिघा 48.17 (1b-2)
- दश द्वपिण इति द्वपिग्रहणमद्वपिनिरामावन् । द्वपणं द्वपं तदेषामस्तीति द्वपिणः ।
 5 दशेति चतुर्धात्वादयः पञ्च । तद्विषयधातवश्च पञ्चेति । धर्मधातोर्निरामः कथं कृतः ।
 न चापि हि द्वपोति शक्यते वक्तुम् । तत्राविज्ञप्तिरूपमदावात् । द्वपिण इत्येवधार्-
 रणात्तन्निरामः कृतो भवति । ये हि धातवो द्वपिस्त्वभावा इव ते प्रकृतव्याः । धर्मधा-
 तुस्तु द्वप्यद्वपिस्त्वभाव इति ॥ न्वेदशे पन्त्योत्पत्तिप्रतिघ्न्य इति विस्तरः । यत्रैकं 49.3 (1b-2)
- नप्रतिघं वस्तु तत्र द्वितीयस्योत्पत्तिर्न भवति । यथा कृन्तो कृन्तेनाकृतः प्रातकृ-
 10 न्यत उपलो वा । कृस्तो कृस्तस्थान उपनस्थान वा नोत्पद्यते । उपलो ऽपि ।
 तयोर्कृस्तोपलयोः स्थान उपलो ऽपि नोत्पद्यते ॥ तन्ने प्रतिहृन्यत इति तले स्वविषये 49.7 (1b-4)
- प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रायेण ननुप्याणानिति । प्रायेग्रहणं कैवर्त्तादनित्यर्थम् । अग्नि 49.11 (1b-6)
- नोभयत्रेति गर्भे निषतमृत्यूनान् । एतानाकारानित्येतान्प्रकारानित्यर्थः । तिक्तिला
 पडलपः । नात्रातिदोनामिति । आदिग्रहणेन चौरमुनव्यादीनां व्याघ्रादीनां च ग्रहणम् ॥
- 15 यन्निन्ध्य कारित्रं न तस्य विषय इति । कारित्रं पुरुषकारः । चतुःश्रोत्रादीनां 49.20 (2a-1)
- द्वपश्चादिषु आलोचनश्रवणादि कारित्रम् । तच्च स्वचित्तचैतान्प्रत्याश्रयभावशक्तिवि-
 शेषलक्षणं वेदितव्यम् । यच्चित्तचैतैर्गृह्यते दण्डावस्तम्भयोगेन तदालम्बनं दृषादि । 50.1 (2a-2)
- तदेवं सति चित्तचैतानामेवालम्बनम् । विषयः पुनश्चतुरादीनामपि । न केवलं चित्तचै-
 तानाम् ॥ तस्मात्परेणाप्रवृत्तेरिति । यो हि लोके यतः परेण न प्रवर्तते न तत्र 50.3 (2a-3)
- 20 प्रतिहृन्यते 'काष्ठे कुड्ये वा । तत्रा चतुरादि विषयात्परेण न कारित्रं करोति । विषय
 इव तु करोति । तस्मात्तत्र प्रतिहृन्यते ॥ निपातो यात्र प्रतिघात इति विस्तरः । 50.4 (2a-3)
- यत्र विषये निषतं निपातः । या न्वविषये प्रवृत्तिः कारित्रनित्यर्थः ॥ तद्विहा- 50.5 (2a-6)
- वरणप्रतिघातेनेति विस्तरः । नप्रातिघा द्देश्यत्रावरणप्रतिघातेन ते दश धातवः
 नप्रातिघा अभिप्रेताः । तत्र विषयालम्बनप्रतिघाताभ्यां चित्तचैतानामपि सप्रतिघातप्र

- 50.8 (2a-8) नङ्गाच् चतुःकोटिकः प्रज्ञः । चतुःकोटिः चतुःप्रकार इत्यर्थः ॥ पञ्चात्पदादक इति । यदि
 50.13 (2b-1) प्रज्ञस्य पञ्चाद्भागं गृह्येत्वा विमर्जनाद्योत्तिष्ठते न पञ्चात्पदादकः । यदि पूर्वं भागं गृह्येत्वा
 50.15 (2b-1) स पूर्वपादकः ॥ त्रिष्यप्रतिघातेनापि त इति चित्तचैतः । ते हि त्रिष्यप्रतिघातेना-
 लम्बनप्रतिघातेन च नप्रतिघातः । पञ्चेन्द्रियाणि नालम्बनप्रतिघातेन नप्रतिघातानि ।
 50.17 (2b-4) घनालम्बनत्वात् ॥ यत्रोत्पित्तोर्गनस इति विस्तरः । यत्राश्रय घनलम्बने वा उत्प- 5
 तुकामस्य मनसः प्रतिघातोऽनुत्पत्तिः शक्यते अन्यैः कर्तुमन्तरावरणेन तदेव नप्र-
 तिघातं । तेनान्तरावरणलक्षणं प्रतिघातं नप्रतिघातत्वात् । स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध-
 लक्षणेन प्रतिघातेन नप्रतिघातादित्यपरे । किं पुनस्तत् । पञ्चेन्द्रियपञ्चविषयधानुस्व-
 50.19 (2b-5) भावम् । त्रिपर्यगाद्प्रतिघातं यत्रोत्पित्तोर्गनसः प्रतिघातो न शक्यते परैः
 कर्तुम् । यत्र मनोधातोर्धर्मधातोश्च मनोविज्ञानोत्पत्तावन्तरावरणं न शक्यते परैः कर्तुम् । 10
 51.2 (2b-7) यतः सतचित्तधानुर्धर्मधातुस्त्रिभावप्रतिघातमिति निश्चयः ॥ अद्याकृता अद्याविति ।
 अद्याकृता द्यावापृथिव्यवधारणम् । कुशलाकुशलाभावेनाव्याकरणादव्याकृताः । ये कुश-
 लाकुशलव्यतिरिक्तास्त द्याव्याकृता इहाभिप्रेताः । न तु कुशला अकुशलाव्याकृता-
 व्याकरणाद् । नाप्यकुशलाः कुशलाव्याकृताव्याकरणात् । कुशलाकुशलानां कुशलाकु-
 51.5 (2b-9) शलाभावेन व्याकृतत्वात् । मेकतद्वर्षपत्ता हि शब्दप्रवृत्तिः ॥ त्रिधान्य इति धातव 15
 51.10 (2b-10) इत्यधिकृतम् । त्रैधैवान्ये नैकधा न द्विधेत्यवधारणम् । अलोभादिमंप्रयुक्ताः कुशला
 इति विस्तरः । अलोभादिपमोहद्वयपत्रयानंप्रयुक्ताः नत चित्तयानत्रः कुशलाः ।
 लोभद्वेपमोहाद्वयपत्रयानंप्रयुक्ता अकुशलाः । कुत्तिस्तावर्कालता दुर्गतेरपक्रान्ता इति
 कुशलाः । प्रज्ञा वा कुश इव तीक्ष्णेति कुशः । तं लान्त आदत्त इति कुशलाः । अन्ये
 51.13 (2b-10) ललोभादिलोभाद्यसंप्रयुक्ता अद्याकृताः ॥ धर्मधातुर्गति विस्तरः । अलोभादिस्वभावो 20
 51.14 (3a-1) योऽयमुक्तः । अलोभादिमंप्रयुक्तो वेदनादि । अलोभादिस्मृत्यो विप्रयुक्तः प्राप्तिज्ञा-
 त्यादि अविज्ञप्तिश्च । प्रतिमोह्यानिरोधश्चापर इति चतुर्विधः कुशलो धर्मधातुः ।
 51.15 (3a-2) लोभादिस्वभावमंप्रयुक्तमनुत्थोऽकुशलः । अन्योऽव्याकृत इति यो नालोभादि-
 स्वभावमंप्रयुक्तमनुत्थः । नापि लोभादिस्वभावमंप्रयुक्तमनुत्थः । आकाशं । अप्रतिमोह्या-

निरोधः । तेषां च यवानभयं प्राप्तिज्ञात्वादयः । एषो ऽव्याकृते धर्मधातुः । तदन्याव- 51.20 (3a-2)
 व्याकृताविति ताभ्यां कुशलाकुशलनिचननुत्थान्यां रूपशब्दधातुभ्यानन्यौ रूप-
 शब्दधातू यव्याकृतचित्तनमुत्थौ कायवाग्विज्ञप्तिमंगृहीतौ विज्ञप्त्यनंगृहीतौ चाव्या-
 कृतौ ॥ २१ ॥

5 कान्यावाताः नर्व इति । कानधावाताः नर्व एवेत्यवधार्यते । अष्टादशधातु- 52.8 (3a-5)
 चमात्रमग्रहात् । न तु प्रत्येकं । नाकल्यतः । तत आह । रूपे चतुर्दशेति ॥ तयोः 52.12 (3a-8)
 कवलःकाराकारादिति तयोर्गन्धरनयोः । गन्धो ऽपि हि कवलःकाराकारः
 नूत्नः ॥ तत्राभावप्रनङ्ग इति तत्र रूपधातौ स्पष्टव्यधातोरभावप्रनङ्गः । कवलो- 52.15 (3a-10)
 काराकारतात् ।

10 कवलःकार आहारः कामे आप्तनात्मकः ।
 इति निष्ठातात् ॥ गन्धरनयोर्द्वयोः प्रनङ्ग इति । यौ आहारस्वभावौ तौ तत्र स्याता- 52.17 (3b-1)
 मित्यर्थः । परित्रिष्टित्तु न्प्रद्वयान्येति किम् । परिभोगः । इन्द्रियाश्रयभावेन 52.18 (3b-2)
 आश्रयभावेन प्रावरणभावेन च ॥ अन्ये पुनराङ्गिति भदत्तश्रोलाभः । प्रमन्त्रि- 53.4 (3b-3)
 नक्षतेनेति प्रसन्नधिसक्तोत्पन्नेन कायकर्मण्यतासङ्गतेनेत्यर्थः । अत्राचार्या भदत्तश्रो-

15 लाभतमनादृत्य वैभाषिकमतं सावकाशं दृष्ट्वा विनिश्चयमारभते । एवं तर्हीति 53.8 (3b-5)
 विस्तरः । वैभाषिकैर्यत एतत्प्रतिज्ञातम् । न स्तो रूपधातौ गन्धर्मौ । निःप्रयोजन-
 चात् । पुरुषेन्द्रियविषयवदिति । तं पञ्चमाचार्या रूपयति । दुष्टो ऽयं पतः । धर्मिवि-
 शेषविपर्ययापत्तालतात् । रूपधातौ गन्धर्मसाध्यो हि धर्मो विद्यमानस्वग्राहको ऽभि-
 प्रेतः । तस्याविद्यमानस्वग्राहकत्वं प्राप्नोति । यथा हि स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयो निःप्रयो-
 20 जनत्वेन अविद्यमानस्वग्राहको भवति तथा गन्धर्मसाध्यो ऽपि विषयः प्राप्नोति । स्फु-
 टमप्यनुमानयति येषैव धर्मिविशेषविपर्ययो व्यज्यते । न स्तो रूपधातौ प्राणत्रिकेन्द्रिये
 निःप्रये जनविषयत्वात् स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवदिति । वैभाषिकदेशीयः कश्चित्प्रतिविधेति ।
 अस्ति प्रयोजनमिति विस्तरः । तान्यां प्राणत्रिकेन्द्रियाभ्यां विना शरीरज्ञेनैव 53.10 (3b-6)
 न स्याद् । वाग्विज्ञप्तिश्च । अनेन दृष्टवाधया प्रनङ्गं निवर्तयति । अनुमानं ह्यत्र दृष्टं

वाधते । किं तदित्युच्यते । स्तो रूपाधत्तौ घ्राणत्रिहेन्द्रिये सप्रयोजनत्वाच् । चतुरिन्द्रियवदिति । आचार्य आह । यद्येतत्प्रयोजननिति विस्तरः । अग्निदानेनैवाश्रयशोभा यजनं न भवति नेन्द्रियेणेति सप्रयोजनत्वस्य हेतोरसिद्धतां दर्शयति । वैभाषिकदेशोप

53.13 (3b-7) आह । नानिन्द्रियमग्निदाननिति विस्तरः । न रूपाधत्तौ नभस्त्वग्निन्द्रियं घ्राणत्रिहेन्द्रियाधिष्ठानं । इन्द्रियाधिष्ठानत्वात् । पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानवदिति । एतेन सप्रयो-

53.14 (3b-8) जनत्वस्य सिद्धतां स्थापयति । आचार्य आह । युक्तान्तर्मन्त्र इति विस्तरः । युक्तस्तत्र पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानम्यासंभयो निःप्रयोजनत्वात् । घ्राणत्रिहेन्द्रियाधिष्ठानं त्वाश्रयशो-

53.16 (3b-9) भाषिव्याहृत्प्रयोजनत्वात्सप्रयोजनन् । अतो अन्य विनापीन्द्रियेण युक्तः संभवः । साधनं तत्रोच्यते । नभवति रूपाधत्तावनिन्द्रियं घ्राणत्रिहेन्द्रियाधिष्ठानं । सप्रयोजनत्वात् । चतुरिन्द्रियाधिष्ठानवदिति । अनेन तमेव सप्रयोजनत्वस्यासिद्धतां व्यवस्थापय-

ति । एवमत्र सप्रयोजनत्ववादिन वैभाषिकदेशोपे कस्मिंश्चिन्निषिद्धे यदेतदादुक्तं ।

एवं तर्हि घ्राणत्रिहेन्द्रिययोरप्यभावप्रसङ्गो निःप्रयोजनत्वादिति तद्रूपणाभानतां

53.17 (3b-9) दर्शयतो वैभाषिका आहुः । निःप्रयोजनापीति विस्तरः । यदा गर्भनियतनृत्यानां निःप्रयोजनाभिवर्तिः । न हि तेषां रूपदर्शनादि भवति । एवं रूपाधत्तौ घ्राणत्रिहेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिर्निःप्रयोजनापि भविष्यतीति । तेन न स्तो रूपाधत्तौ घ्राणत्रिहेन्द्रिये निःप्रयोजनत्वात् पुरुषेन्द्रियवदिति निःप्रयोजनत्वमनैकान्तिकं प्रदर्श्यते । आचार्य आह ।

53.18 (3b-10) न्यायान निःप्रयोजनेति विस्तरः । भवेन्निःप्रयोजनेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिः । न तु निर्हेतुका । संस्कृतानां सहेतुकत्वात् ॥ यच्च विप्रयान्निर्गुणः न नियतनिन्द्रियादपीत्यनेन हेतुभावः प्रदर्श्यते । ततश्चैवं साधनमुच्यते । न स्तो रूपाधत्तौ घ्राणत्रिहेन्द्रिये निर्हेतु-

54.3 (4a-2) कत्वाद् । निर्हेतुकाङ्कुरवत् । पुरुषेन्द्रियवद्वा ॥ पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तन

इत्याचार्य एव विरुद्धं वाक्यति । को ऽभिप्रायः । यदि निःप्रयोजना हेतुमन्तरेणापि वा

घ्राणत्रिहेन्द्रिययोरुत्पत्तिः पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तते । वैभाषिकाणां ह्ययं पक्षः ।

सघ्राणत्रिहेन्द्रियो रूपाधत्तुसत्त्वमन्तानः । रूपिप्राणिवात् । कामावचरसत्त्वसंज्ञानवदिति ।

आचार्यस्तु पुरुषेन्द्रियमपि किं न निर्वर्तत इति । अनेन तस्य यत्तस्य धर्मविशेषविपर्ययं

- दर्शयति । अविद्यमानपुरुषेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसंतानो धर्मो । तस्य विपर्ययो विद्यमान-
 पुरुषेन्द्रियत्वमिति । वैभाषिकाः परिक्रुति । अशोभाकरत्वादिति । कथमिति । न
 रूपधातौ पुरुषेन्द्रियमस्ति । अशोभाकरत्वात् । काणकुण्ठवत् । तदनुमानव्याघातान्न
 विपर्यत्यस्माकमेवा प्रतिज्ञा । यदि दृष्टं न बाधत इति नैयायिकमिद्वान्तादित्यभि-
 5 प्रापः । आचार्य आह । कोशगतवस्तिगुह्यानां किं न शोभते । वस्तीं गुह्यं वस्ति- 54.5 (4a-3)
 गुह्यम् । वस्तिर्येन तत्पुरुषेन्द्रियं वेष्टितम् । गुह्यं पुरुषेन्द्रियम् । कोशो यत्र तद्वस्तिगुह्यं
 तिष्ठति । कोशगतं वस्तिगुह्यं येषां त इमे कोशगतवस्तिगुह्याः । तेषां किं न शोभते ।
 शोभत एवेत्यर्थः । अनेनाशोभाकरत्वमनिष्टं दर्शयति ॥ न च प्रयोजनवशादुत्पत्तिरि- 54.6 (4a-4)
 ति विस्तरः । वैभाषिकैरशोभाकरत्वादिति ब्रुवद्भिर्दर्शयत्येतत्प्रतिज्ञातं भवति । प्रयो-
 10 जनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियमिति । न च पक्षो अनुमानबाधितः । धर्मिस्वरूपविपर्यया-
 पत्तालत्वात् । कथमित्युच्यते । न प्रयोजनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियं । स्वकारणोत्पाद्य-
 वात् । काणकुण्ठवत् । वैभाषिका आहुः । सूत्रं तर्हि विरुध्यत इति विस्तरः । यो 54.8 (4a-6)
 अयमविद्यमानप्राणान्निह्येन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसंतान इति पक्षः स नापत्तालः । प्राक्पक्षवि-
 रोधात् । तथा हि भगवता रूपवचराः नन्वा अविक्लाह्णेनेन्द्रिया इति उक्ताः । अवि- 54.9 (4a-6)
 15 क्लेन्द्रियाः काणकुण्ठत्वाभावात् । अह्णेनेन्द्रियाश्चक्षुरादिभिरह्णेनत्वात् । आचार्य आह ।
 यानि तत्रेति विस्तरः । यानि तत्र रूपधातौ प्राणोन्द्रियादिरहितानि चक्षुरादीनि 54.10 (4a-6)
 तैरह्णेनेन्द्रिया इति सूत्रार्थपरिग्रहादविरोधः । एवं तु वर्णयन्ति वैभाषिकाः । इति 54.11 (4a-8)
 एवेति विस्तरः । भवत एव तत्र रूपधातौ प्राणान्निह्येन्द्रिये न तु गन्धरसौ ।
 आत्मभावमुखेन हि स्वसंतानमुखेन पटायतने चक्षुरादिके तृष्णासमुदाचारः
 20 प्राणिनां प्रवर्तते । तदभिप्रेत्यन्दिनं च कर्मेति नक्तुके रूपधातौ प्राणान्निह्येन्द्रिये । ततश्च
 नक्तुकत्वात् स्त एव ते रूपधातौ । नक्तुकाङ्क्षुरादिवदिति । अनेन च । न स्तो रूपधातौ
 प्राणान्निह्येन्द्रिये निर्हेतुकत्वादिति यत्साधनमुक्तं तदसिद्धमिति प्रतिपादयन्ति । पुरुषे- 54.13 (4a-9)
 न्द्रिये तु नैधुनस्पर्शमुखेन । किं । तृष्णासमुदाचार इति प्रकृतम् । नैधुनस्पर्शवीत-
 रागाश्च रूपवचराः नन्वाः । तस्मात्तत्र न तृष्णापूर्वकं कर्म भवति । तस्मादनक्तुकत्वात्तत्र

पुरुषेन्द्रिये नास्ति । निर्दुतुकाङ्कुरादिवदिति । मिदं त्रयधानौ चतुर्दशैव धातव इति ॥ ३० ॥

- 55.3 (4b-1) आत्रप्याता इति विस्तरः । मनोधर्ममनोविज्ञानधातव एवात्रप्याता इत्यवधारणादस्य धातवो न सन्तीत्युक्तं भवति । यस्माद्रूपवीनरागाणां तत्रोपपत्तिरनो दृश इत्यवधारणा धातवः । चतुरादयः पञ्च त्रयादयश्चापि पञ्च न सन्ति । तदाश्रयान्- 5
न्वनाश्च पञ्च विज्ञानधातवो न सन्तीति । ते चतुरादयो त्रयादयश्च यथाक्रममाश्रया मालम्बनानि च येषां न इमे तदाश्रयालम्बनाः । आश्रयाणां चतुरादीनामालम्ब-
55.6 (4b-5) नानां च त्रयादीनामभावात् ते अपि चतुर्विज्ञानादिधातवस्तत्र न सन्ति ॥ साम्प्रत्या-
55.11 (4b-7) नाम्प्रत्या एते त्रय इति । त एव त्रयः साम्प्रत्यानाम्बवा इत्यवधारणम् ॥ जेयास्तु सा-
म्प्रत्या इति । किमर्थमिदमुच्यते । नन्वेत एव त्रयः साम्प्रत्यानाम्बवा इत्यवधारणाच्छेषाः 10
साम्प्रत्या इति मिदम् । न मिदम् । कथम् । शेषाः साम्प्रत्या एवानाम्बवा एव वा स्युरित्या-
शङ्का । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । शेषाः साम्प्रत्या एवेति ॥ ३१ ॥

- 56.3 (4b-10) सचित्तर्कविचारो हि पञ्च विज्ञानधातव इति । सचित्तर्कसविचारो एवेति ।
56.6 (5a-3) न विनिश्चयधातव इति द्विष्टदोऽवधारणे ॥ अत्रयान्त्रयन्त्रिप्रकारा इति ।
56.10 (5a-4) अत्रया एव त्रिप्रकारः इत्यवधारणम् ॥ अन्यत्र चित्तर्कविचारोऽभ्यासमिति । चित्तर्क- 15
विचारो संप्रयुक्तकर्मधातुस्वभावो । तपोरत्र ग्रहणप्रसङ्ग इति परिवर्ज्यते । चित्तर्को हि द्वितीयप्रकारेऽन्तर्भविव्यति । विचारोऽपि ध्यानात्तरत्नस्तृतीये प्रकारेऽन्तर्भवति ।
तदस्यस्तु त्रिष्वपि प्रकारेषु नात्तर्भवतीति वदयति ॥ त एते मनोधातादयः संप्रयुक्तध-
56.11 (5a-4) र्मधातुपर्यन्ताः क्रान्धातौ प्रथमे च ध्याने सममन्त्रके मौले सचित्तर्काः सविचाराः ।
56.12 (5a-5) चित्तर्कविचारसंप्रयोगान् । अत एव ध्यानात्तरेऽचित्तर्काः । चित्तर्काभावाद् । विचा- 20
रनात्राः । विचारसंप्रयोगान् । अत एव द्वितीयात्प्रभृति यावद्ग्राह्यं तपोरभावाद्
56.14 (5a-6) अचित्तर्का अविचाराः ॥ सर्वश्लासंप्रयुक्तो धर्मधातुरिति यथासंभवं त्रैधातुकव्यपचित्त-
56.15 (5a-6) विप्रयुक्ता अस्तस्कृताश्च । ध्यानात्तरे च विचारोऽचित्तर्कः । चित्तर्काभावाद् । अवि-
56.19 (5a-7) चारः । द्वितीयविचाराभावात् ॥ विचार एषु त्रिषु प्रकारेषु नात्तर्भवतीति ।

- कामधातुप्रथमध्यानभूमिको विचारः प्रथमे तावत्प्रकारे नास्तर्भवति । सवितर्कः सविचारः
इति । न हि सवितर्कः संभवति । न तु सविचारः । विचारानुप्रयोगात् । द्वितीयेऽपि
नास्तर्भवति । अवितर्को विचारमात्र इति । वितर्कसंप्रयोगाद् द्वितीयविचाराभावाच्च ।
तृतीयेऽपि नास्तर्भवति । अवितर्कोऽविचार इति । स हि पञ्चमविचारो द्वितीयवि-
5 चाराभावाद् । न सवितर्को वितर्कसंप्रयोगात् । न कथं वक्तव्य इत्येव ग्राह्य । ग्राह्य- 57.1 (5a-7)
चारे वितर्कनात्र इति । द्वितीयविचाराभावाद् अवितर्कः । वितर्कानुप्रयोगाद्
वितर्कमात्रः । अत एवेति । यस्मात्सवितर्कमविचाराणां भूमौ विचार एवंचतुर्थप्रकारो
भवति । अवितर्को वितर्कमात्र इति ॥ ज्ञेया उभयवर्तिता इति ज्ञेया दृश रूपाणो 57.9 (5b-2)
धातवोऽनुक्ताः । तेऽवितर्का विचारमात्रा वा अवितर्का अवितर्काः स्युरित्याशङ्का-
10 यानवधार्यं तदुभयवर्तिता एव । ज्ञेया अवितर्का अवितर्का एवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

- कथमविकल्पका इत्युच्यते इति । चतुर्विज्ञानसंसर्गा नीलं विज्ञानाति नो तु 57.14 (5b-3)
नीलमिति वचनात् । त्रिविधः कल्पः विकल्प इति । क्लिष्टश्चः परमतस्योत्तमार्थः । 58.2 (5b-7)
स्वाभिप्रायस्तु । चेनाप्रज्ञाविशेष एव वितर्क इति । न स्वभावविकल्पोऽन्यो धर्मो
अस्तीति । तथा क्लृप्तेन पञ्चस्कन्ध उक्तम् । वितर्कः कतमः । पर्येषको मनोज्ञल्पः चेत-
15 नाप्रज्ञाविशेषः । या चित्तस्यौदारिकता । विचारः कतमः । प्रत्यवेतको मनोज्ञल्पः । तथैव
या चित्तस्य मूढता । अनत्यूहावस्थायां चेतना । अत्यूहावस्थायां प्रज्ञेति व्यवस्थाप्यते ।
तदेषां स्वभावविकल्पोऽन्तोनि । तदिति वाक्योपन्यासे निपातः । तस्मादर्थो वा । 58.9 (5b-7)
स्वभावेनैव विकल्प औदारिकलक्षणत्वात्स्वभावविकल्पो वितर्कः । स एषां पञ्चानां
विज्ञानकायानां संप्रयोगतोऽस्ति । तस्मात्सविकल्पका उक्ताः । नेतरावभिनिवृत्तानु- 58.4 (5b-8)
20 स्मरणविकल्पाविषयाः स्तः । तस्मादविकल्पका उच्यन्ते । यथैकपादकोऽन्यो
अपादक इति । पादत्रये हि एकस्मिन्नपि पादे नत्यपादक इत्युच्यते । तद्वेकविकल्पया
अविकल्पका इति ॥ सा क्लृप्तिनिवृत्तपाविकल्प इति । सा मानस्यसमाहिता प्रज्ञा 58.11 (6a-1)
श्रुतचित्तामय्युपपत्तिप्रतिलम्बिका च । सा हि मनमि भवा माननो । व्यग्रा । विविधाया
व्यग्रा विविधालम्बनेत्यर्थः । विगतप्रधाना वा । मुहुर्मुहुरालम्बनात्तराश्रयणाद् व्यग्रा ।

कस्माद्भेदिनद्वयणाविकल्प इत्युच्यते । तत्र तत्रालम्बने नामपेक्षयाभिप्रवृत्तेः । इदं वेदेना
 ग्रन्थितं दुःखमित्याद्यभिनिद्वयणाच्च । समाहिता तु भावनामयी नामानपेक्षपालम्बने प्रव-
 58.12 (6a-2) र्तत इति नैषाभिनिद्वयणाविकल्प इत्युच्यते ॥ नानस्येव नव्या स्मृतिरिति समाहिता
 चासमाहिता च । सा किल नामानपेक्षानुभूतार्थमात्रालम्बना प्रवर्तते । स्मृतिः कतमा ।
 चेन्नोऽभिलाष इति लक्षणात् । पञ्चविज्ञानकायमंप्रयुक्ता तु नानुभूतार्थाभिलाषप्रवृत्ते- 5
 ति नानुस्मरणविकल्प इतीष्यते ॥ ३३ ॥

59.3 (6a-5) सत सालम्बना इत्युभयावधारणम् । सतैव सालम्बनाः सालम्बना एव च सप्तति ।
 अर्थं च धर्माः सालम्बनमित्युक्तव्यतिरेकेणमुच्यते । यत्राप्युभयावधारणम् । धर्मा-
 धमेव सालम्बनं सालम्बनमेव च धर्माधमिति । यस्माच्च नैव सालम्बना धर्मार्थं चैव
 59.8 (6a-8) सालम्बनमित्यवधारणमस्ति तस्माच्छेषा दश द्वापणो भातवो धर्मधातुप्रदेशश्चा- 10
 संप्रयुक्तोऽनालम्बना इति सिद्धमित्युक्तम् । तथा ह्यनवधारणे ह्यवमर्थो न मिध्येत् ॥
 59.10 (6a-9) नवानुपात्ता इति नवानुपात्ता एवेत्यवधारणम् ॥ ते चाष्टाविति ते नप्त चित्तधातवो
 59.11 (6a-10) धर्मधातुश्च यस्यार्थं नालम्बनमुक्तं । अष्टनस्यार्थेन सार्थमिति । नहेति यावत् । अष्ट-
 ग्रहणं नकलधर्मधातुग्रहणार्थं । ना धर्मधातुर्धर्मग्रहणं विज्ञायीति । ते चाष्टौ शब्दश्चापर-
 59.14 (6a-10) इति नवानुपात्ता इति उक्ताः । अन्ये नव द्विधेति चतुरादयः पञ्च शब्दवर्ग्याश्च द्वापा- 15
 द्यश्चत्वार इति नव ते द्विधेव । उपात्तानुपात्ता इत्यर्थः । न तूपात्ता एवेत्येतदर्थं च ।
 60.5 (6b-1) अन्ये नव द्विधा । इति पुनः सूत्रितम् ॥ अनुग्रहोपघाताभ्यामन्योन्यानुविधानादि-
 ति । चतुर्धात्वादौ नानुग्रहोपघाताभ्यामज्ञनादिपाणिघातादिलक्षणाभ्यां चित्तचैतानाम-
 नुग्रहोपघातौ भवतः । चित्तचैतानां चानुग्रहोपघाताभ्यां सौमनस्यदीर्घमनस्यलक्षणाभ्यां
 60.6 (6b-7) चतुर्धात्वादौ नानुग्रहोपघातौ भवतः । यतस्ते चित्तचैतैरधिष्ठानभावेनोपगृहीता 20
 उच्यन्ते । स्वीकृता इत्यर्थः ॥ यद्योके सचेतनमिति मन्वीवमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

60.15 (7a-1) स्पष्टव्यं द्विविधमित्युभयावधारणम् । स्पष्टव्यमेव द्विविधं । द्विविधमेव स्पष्ट-

60.18 (7a-6) व्यनिति । शेषा द्वापणो नव । भौतिका इत्यत्राप्युभयावधारणम् । धर्म्यावेकदेशश्च
 भौतिक इत्यत्राप्युभयावधारणम् । यस्माच्चैत उभयावधारितास्तस्माच्छेषाः सत चित्त-

- भातवो धर्मधातुश्चाविवर्तितवर्गो नोभययेति मिदम् ॥ भूतानां चतुष्कं । 61.7 (7a-s)
- खकखटादिलक्षणावधारणादिति । चतुष्कावधारणात्पृथिव्यप्तेजोवायुधातवः स्पष्ट-
व्यधातौ चत्वारि भूतानि । श्रद्धावाद्यस्तत्र चतुरादयश्च न भूतानि । खकखटादिलक्ष-
णावधारणाच्च पृथिव्यप्तेजोवायुधातुष्वन्ये धर्माश्चतुरादयो नास्तर्भाव गच्छन्ति । कथम् ।
- 5 चत्वारि नह्यभूतानि । पृथिवीधातुरव्यधातुस्तेजोधातुर्वायुधातुः । पृथिवीधातुः कतमः ।
खकखटवमिति विस्तरः । तेषां च स्पष्टव्यत्वादिति तेषां च खकखटादीनां स्पष्ट- 61.8 (7a-s)
व्यत्वाद् । यस्मात्तानि स्पष्टव्यानि । वर्णादयस्तु द्रष्टव्याः श्रोतव्या घ्रातव्याः स्वाद-
यितव्याः । कथं गम्यते स्पष्टव्यानि तानोत्पत्तय आह । न हि कार्ठिन्यादीनि 61.9 (7a-9)
चतुरादिभिर्गृह्यन्ते । किं तर्हि कार्थिन्दियेणैव । इत्यतो ज्यगम्यते । स्पष्टव्यानि
- 10 तानोति । स्यान्मते ते ऽपि वर्णादयः स्पष्टव्या इत्यत आह । नापि वर्णादयः 61.10 (7a-9)
कार्थिन्दियेण । किं । गृह्यन्ते इति प्रकृतम् । उक्तं च नूत्र इति विस्तरः । यपर- 61.11 (7a-10)
स्मिन्नपि नूत्रे स्पष्टमादर्शितम् । कथमिति । विस्तरेण यावदिदमुक्तं । स्पष्टव्यानि 61.18 (7a-10)
गिक्तो ब्राह्ममायतनं । चत्वारि नह्यभूतानि चत्वारि च नह्यभूतान्युपादाय-
इत्यनिर्दर्शनं नप्रतिवमिति । शेषं चतुराध्यायतनं न भूतानीति स्पष्टमादर्शि- 62.2 (7b-5)
- 15 तन् ॥ यत्तर्हि नूत्र उक्तमिति विस्तरः । यच्चतुर्षि नांसापिण्डे खकखटे 62.3 (7b-6)
व्यर्गनं खप्रकार इत्यर्थः । चतुरिन्द्रियं खकखटस्त्वभावमिति मत्वा चोदयति ।
तेनाविनिर्गवर्तिनो नांसापिण्डस्यैव उपदेश इति । तेन चतुरिन्द्रियेणाविनिर्भा-
गवर्तिनो ऽधिष्ठानस्यैतद्वचनम् । भवति हि चतुरधिष्ठाने ऽपि चतुरूपचारः । घत एव
नांसापिण्ड इति ग्रहणम् । अन्यथा चतुर्षीत्येवावद्व्यत यदीन्द्रियमेवेष्ट्येन ॥ पट्ट्यातुर- 62.6 (7b-s)
- 20 पि गिक्तो पुरुष इति विस्तरः । गर्भावक्रान्तिमूत्रे कललावयवस्यायामिति भूतमात्रो-
पदेशनाच्च भौतिकमस्तीति चोद्यमाशङ्क्याह । मूलसत्त्वद्रव्यदर्शनार्थमिति । मूलसत्त्वस्य 62.7 (7b-9)
द्रव्यसंदर्शनार्थमेव । पृथिवीधातादयः चत्वारो मूलसत्त्वं । पञ्चानां चतुरादीनां स्पर्शायत-
नानां तत उत्पत्तेः । मनोधातुरपि मूलसत्त्वं । मनःस्पर्शायतनस्य तत उत्पत्तेः । यद्यवा
चतुर्णां पृथिवीधातादीनामुपादायवृत्ताश्रयत्वाद् । विज्ञानधातोश्च चैतमिकानानाश्रयत्वात् ।

त एव मूलसद्वम् । कथं गम्यते । पुनः पट्स्पर्शायतनवचनात् । तत्रैव मूत्रे पश्चा-
 दुक्तं । पट् स्पर्शायतनानीति । चतुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति । अतो विज्ञा-
 यते मूलसत्त्वद्रव्यसंदर्शनार्थत्वात् पट्धातुरयं भित्तो पुरुष इति वचनं । न तु भूतमात्रवा-
 दिति । ननु च यथा विज्ञानधातोर्द्व्यतिरिक्तमपि मनःस्पर्शायतनं पुनरुच्यते । एवं
 चतुरादीन्यपि चतुर्धात्व्यतिरिक्तानि पुनरुच्येरन्निति । अतो न पुनःपट्स्पर्शायतनवचनेन 5
 तद्व्यतिरिक्तभीतिकास्तित्वसिद्धिः । नैतदेवम् । यदि हि पृथ्वीधात्वादय एव स्पर्शायत-
 नान्यभविष्यन्भूतान्येव स्पर्शायतनानीत्येवावह्यत । न त्वेवं । किं तर्हि । चतुःस्पर्शाय-
 तनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति । अतो ऽवगम्यते । पृथ्वीधात्वादिव्यतिरिक्तानि चतुरा-
 दीनि । विज्ञानधातुस्तु चतुरादिस्पर्शायतनवचनानुपेक्षेन पुनरुच्यते । स्पर्शायतनमिति

62.8 (7b-9) को ऽर्थः । स्पर्शस्य चैतनसिकस्याश्रय इत्यर्थः ॥ चैत्तागावप्रमङ्गाच्चेति । यदि पट्धातुरयं 10

भित्तो पुरुष इति यथाकृतमेव द्रव्याणि गृह्येरन्नान्यानि तदाश्रितानि द्रव्याणि तेनैत-
 त्प्राप्तं । विज्ञानधातुमात्रग्रहणादत्र चैतनिकानां तदाश्रितानामग्रहणप्रसङ्गः । इष्टवा-
 ददोष इति चेत् । न । सापक्षालत्वादस्य पक्षस्य । सापक्षालो ह्ययं पक्षः । चित्तविशेषा

62.9 (7b-10) एव चैतनिका इति । स्वमिहान्तविरोधात् । तेनाह । न च युक्तं चित्तमेव चैत्ता 15
 इति प्रतिपत्तुन् । कस्मात् । संज्ञा च चेतना च चैतनसिक एष धर्मः चित्तानि-
 श्रित इति सूत्रवचनात् । साधनं चात्रोपतिष्ठते । चित्तादर्थात्तरभूते संज्ञावेदने । स्व-
 न्धेक्षणार्थं पृथग्देशितत्वाद् । रूपस्कन्धवादिति । अथवा स्वाश्रयादर्थात्तरभूते संज्ञावेदने ।
 तदाश्रितत्वात् । यत्स्वाश्रयाश्रितं तत्स्वाश्रयादर्थात्तरभूतं । तद्यथा कुड्याश्रितं चित्रम् ॥

62.12 (8a-1) सरागादिचित्तवचनाच्चेति । सरागं चित्तं सरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रज्ञानाति । वि-
 गतरागं चित्तं विगतरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रज्ञानाति । सहेयं चित्तं सहेयं चित्तमिति 20
 यथाभूतं प्रज्ञानातीति विस्तरः । अत्र नाधनम् । सरागं चित्तमिति चित्तरागयोः परस्परतो
 ऽर्थात्तरत्वं । सहयोगनिर्दिष्टत्वात् । सपुत्रश्चैत्र इति सहयोगनिर्दिष्टचैत्रपुत्रवदिति ॥

62.15 (8a-3) संचिता द्ज्ञेति परमाणुसंक्षेपस्वभावा द्ज्ञेयेत्यर्थः । अन्ये तु धातवो ऽस्माद्वधारणान्न
 संचिता इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

तुल्यतीति कस्य धातोरेतद्रूपम् । तथा हि तुल उन्मान इत्यस्य धातोस्तो- 63.5 (8a-7)

लयतीति रूपं भवति । नैष दोषः । तुलां करोति तुलयतीति प्रातिपदिकधातोरेतद्रूप-

मिष्यते । कर्मणि च तुल्य इति रूपं भवति ॥ बाह्यां धातुचतुष्टयमिति रूपदिकं 63.5 (8a-7)

शब्दवर्णम् । परशुदार्वादिमंज्ञकमिति । परश्चादिमंज्ञकं क्तिन्ति दार्वादिमंज्ञकं क्-

5 च्यते । संभ्रं प्रत्येवमुच्यते । कदाचित्परश्चादिमंज्ञकं क्च्यते । दार्वादिमंज्ञकमपि क्तिन्-

ति ॥ नञन्धोत्पादिन इति विस्तरः । संवन्धेनाविभागेनोत्पत्तौ शोलमस्येति संवन्धो- 63.7 (8a-10)

न्पादि नञातन्धोतः । रूपदिनेधानसंतान इत्यर्थः । नस्य विभक्तोत्पादनं विभक्त-

जननं यत्नं क्लेशः । तणिकाणां हि भावानां त्रिणापि परश्चादिना क्लेशो भवत्येव । संता-

ननिरोधस्तु परश्चादिनेति परश्चादिकं क्तिन्तोत्पद्यते । कारणसामग्र्यविशेषत्रयादि

10 कार्यविशेषोत्पत्तिर्भवति । तत्र धातुचतुष्टयमेव क्तिन्ति क्च्यते चेत्यत्रधार्यते । तथा-

वधारणाच्चान्ये धातवो नोभयर्थेति निहम् । घन एव चाह । न कायेन्द्रियादीनि 63.8 (8b-1)

हियन्त इति विस्तरः । तत्र न चतुरिन्द्रियादीनां वक्तव्ये कस्मात्कायेन्द्रियादो-

नीनि वचनम् । यस्मात्कायेन्द्रिये परिस्फुटक्लेशो भवति यदि भवेदित्यनः कायेन्द्रिय-

पुरःसरान्णोन्द्रियाणि कथ्यन्ते । निर्वृणेषाङ्गहेदे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गहेदे तद्वैधीकरणात् । 63.9 (8b-1)

15 नेयो कायेन्द्रियादीनामैद्वधीकरणात् । कथं पुनर्गम्यते । तद्वैधीकरणमित्यनः पुनराह ।

न त्तेन्द्रियाणि द्विधा भवन्ति । क्तिन्स्याङ्गस्य कायादपगतस्य निरिन्द्रियत्वात् । 63.10 (8b-2)

उदमपि कथं गम्यते । निरिन्द्रियं तदङ्गं यच्छिन्नं कायादपगतमिति । यस्मात्तत्प्रतोत्य

स्प्रष्टव्यादिकं च कायादिविज्ञानानुत्पत्तिः । कथं तर्हि क्तिन्नेन पुनर्लभेन नासिकाग्रेण

कायविज्ञानोत्पत्तिः । नासिकामूलसंवन्धेन पुनः कायेन्द्रियोत्पत्तेरदोषः । कथमिह गृहो-

20 धिकादीनां पुच्छानि क्तिनानि स्पन्दन्ते यदि तत्र कायेन्द्रियं नास्ति । बायुधानोरपि

विकारो नैतत्कायेन्द्रियस्य कर्मत्ववगतव्यम् ॥ न नापि हिन्दन्ति नणिप्रभावद्- 63.12 (8b-3)

च्छ्वात् । यथा नणिप्रभा न क्तिन्ति । अच्छ्वात् । नद्विन्द्रियाणि ॥ दृष्टान्ते तुल- 63.14 (8b-4)

यत्येवमिति । एवंशब्देन तदेव बाह्यां धातुचतुष्टयं तत्रात्वेन प्रदर्श्यते । काष्ठादीनाम-

मिकृतो विकारो दाहः । स चेन्द्रियाणां न भवति नणिप्रभावच्छ्वात् । न हि तानि

काष्ठादिवच्चर्मादिवद्वा विक्रियते । किं तर्हि तत्तत्त्वन्धात्प्रवाहक्रेदो भवति । तुलादिभूतं च तदेव धातुचतुष्टयं तुलयति । नेन्द्रियाणि । तथैवाच्छ्रुत्वात् । अमूर्तानां तु धातूनामनूर्तत्वादेव क्रेदागतेभ्य इति तेषां क्रेदादि न चिह्यते ॥ न शब्द उच्छेदिवादिति । किम् । किमिति क्लियते च । दक्ष्यते तुलयति वा । अथवाहवर्तितात् ॥ विवाद्गो दग्धतुल्ययोरित्युत्तरत्रापीदमनुवर्तते । न शब्द उच्छेदिवादिति । तदेव धातुचतुष्टयं द्राक्कं तुल्यं चेति । अग्निनारादि द्राक्कं । नमस्तस्यात्र धातुचतुष्टयस्य भस्मादिविकारहेतुत्वात् । लवणादि तुल्यम् । तत्रापि नमस्तस्य तुलावनतिकेतुत्वात् । इत्येकेषा-
 63.17 (sb-6) नभिप्रायः । तेनोधातुरेव दग्धा गुरुत्वमेव च तुल्यमिति । तेनोधातुरेवाग्निज्वाला-
 दिगत उद्भूतवृत्तिर्दृष्टिः । पृथिवीधावादोनानुद्भूतस्ववृत्तित्वे ऽप्यद्राक्कत्वदर्शनात् । गुरु-
 त्वमेव चोपादायवृत्तपनुद्भूतवृत्ति तुल्यते । घातपादिषु लघुद्रव्येषु वृषादीनानुद्भूतवृत्तित्वे
 64.2 (sb-7) ऽप्यतुल्यत्वदर्शनात् ॥ ३६ ॥

64.17 (sb-10) पञ्चाध्यात्मनिति पञ्चग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम् । अध्यात्मग्रहणं वृषादिनिवृत्त्य-
 र्थम् । विपाकज्ञौपचयिका एव पञ्चाध्यात्मिका न नैष्यन्द्रिका इत्यवधारणम् ।

65.2 (9a-2) कस्मात् । तद्वतिरिक्तनिष्यन्दाभावात् । विपाकज्ञौपचयिकाश्च यद्यपि नैष्यन्द्रिका
 भवन्ति । निष्यन्दो हेतुमदश्च इति कृत्वा । ते तु विपाकज्ञौपचयिकत्वेन नैगृहीतत्वाच्च
 नैष्यन्द्रिका इति गृह्यन्ते । ये तु स्वहेतुमदश्च न च विपाकज्ञा न चौपचयिकास्त इह
 नैष्यन्द्रिका अभिप्रेताः । न चैवंविधाश्चानुरादयो भवन्ति । किं तर्हि विपाकज्ञाश्चौपच-
 यिकाश्च भवन्तीत्यत एवमुच्यते । तद्वतिरिक्तनिष्यन्दाभावादिति । कथं पुनर्ज्ञायते ।
 नैष्यन्द्रिकास्ते न सन्तीति । नृत्स्याननुवृत्तेः । न हि वृषादिवन्मृतस्य चतुर्धात्वादयो

65.3 (9a-3) अनुवर्तन्ते ॥ विपाकहेतोर्जाता इति । विपाकस्य फलस्य हेतुर्विपाकहेतुः । विपाक-
 हेतोर्जाता विपाकज्ञाः । नध्यपदलोपाद् धेतुशब्दलोपात् । गोर्यवद् । यथा गो-
 भिर्युक्तो रथो गोर्य इति । फलकालप्राप्तं वा कर्नेति विपाकफलोत्पत्त्यनन्तरत्वा-
 वस्थमित्यर्थः । विपच्यत इति विपाकः । कर्मकर्तरि षञ् । विपाकाज्जाता विपा-
 कज्ञाः । फलं तु विपक्तिरेवेति विपाक इति भावे षञ् । भवति च हेतौ

फलपौषचार इति विस्तरः । अविपाकस्वभावो ऽपि कर्मलक्षणो हेतुर्विपाक इत्युच्यते । 65.9 (9a-7)

तदुत्पादकत्वात् । यथा फले हेतूपचार इति विस्तरः । प्रतिनानि स्पर्शयितनानि चतुरादीनि पौराणं कर्म । पुराणे जन्मनि भवं । पुराणमेव वा पौराणं कर्म । तानि स्पर्शयितनान्यपौराणकर्मस्वभावान्यपि पौराणं कर्मेत्युच्यन्ते । तज्ज्ञातत्वात् । दृवमिहापि

5 विपर्ययपचारो द्रष्टव्यः ॥ आहारनस्कारस्वप्नसनाभिविशेषैरुपनिना औपनयिका 65.11 (9a-8)

इति । विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्राहारस्वप्नौ लोके प्रतीतौ । नस्कारो ऽभ्य-
ङ्गज्ञानानुवासनादिस्वभावः । समाधिश्चित्तैकग्रना नक्षणः । समीपे च उपचयः । उपचये
भया औपनयिकाः । नैतिकवत् । उपचया दृव वा औपनयिकाः । वैनयिकवत् । स्वार्थं
तद्धितविधानात् । ब्रह्मचर्येण चेत्येक इति । ब्रह्मचारिणामुपशान्तेन्द्रियाणां शरीरोप-

65.13 (9a-9)

10 चदर्शनात् । अनुपघातमात्रं तु तेन स्यादित्यब्रह्मचर्येण शरीरापचयः । ब्रह्मचर्येण
तु शरीरापचयो न भवति । तस्मादाह । अनुपघातमात्रं तु तेन ब्रह्मचर्येण स्याद् । नोप-
नयः । उपचयस्वाहारादिभिरेव । कस्मात्तर्हि प्रवृत्तितानां ब्रह्मचारिणां केषांचिच्छरी-
रापचयो भवति । कामपरिदाहादियोगादसौ भवत् ॥ प्रतिप्राकार इति । उपच-

65.16 (9a-10)

यमेतानो विपाकमेतानस्य परिचर्यावस्थानेनारत्ना ॥ शब्द औपनयिक इति । अनुप-

65 16 (9a-10)

15 चितकायस्य शब्दमौष्ठवाददर्शनात् । इच्छातः प्रवृत्तेरिति । शब्दे ने स्यादिति च्छ्या शब्दः
प्रवर्तते । अनिच्छया न प्रवर्तते । विपाकज्ञश्च धर्मो ऽनिच्छतो ऽपि प्रवर्तते । तस्मान्न
विपाकज्ञः शब्दः । साधने चात्रोच्यते । न विपाकज्ञः शब्दः । इच्छातः प्रवृत्तेः । योनिशो-
नननिकारचैतसिकवत् । यत्तु विपाकज्ञं न तस्येच्छया प्रवृत्तिः । तद्यथा चतुरिन्द्रियस्ये-
ति ॥ यत्तर्हीति विस्तरः । अनेन स्वसिद्धातविरुद्धतां प्रतिज्ञाया उद्गाहयति । ततो-

65.18 (9b-2)

20 यामौ परंपरेत्येक इति विस्तरः । भूतानि पारुष्यविरतेः कर्मपथस्य कण्ठे विपाकस्व-

66.2 (9b-3)

भावानि निर्वर्तते । तेभ्यः शब्दः । द्वितीये ऽपि पन्ने । कर्म्मियो विपाकज्ञानि भूता-

66.3 (9b-4)

नि । तेभ्य औपनयिकानि । आहारोपचयतः समाध्युपचयतो वा भूतान्तराणि ।

तेभ्यो नैयन्धिकानि । पूर्वभूतव्यतिरिक्तान्यागस्तुकानि भूतानि । तेभ्यः शब्द-

इति । अतो न विपाकज्ञः शब्द इति । परंपराभिनिर्वर्तनं त्वभिसंधाय पारुष्यविरतेर्त्र-

- ह्रस्वरता निर्वर्तत इत्युक्तम् । अनेन स्वसिद्धान्तविरुद्धता तस्याः प्रतिज्ञायाः परि-
 66.8 (9b-7) कृष्यते । यद् शब्दव्युक्तिविरोधः स्यादिति । शब्द इच्छातः प्रवर्तत इति विपा-
 कपुक्तिविरोधाच्च विपाकज्ञ उक्तः । तद्यदि तद्वच्छर्होर्वयपि वेदना । इच्छातः
 प्रवर्तते । न विपाकज्ञा स्यात् । न विच्छातः सा प्रवर्तते । किं तर्हि । अनिच्छापि
 सा प्रवर्तते चतुरादिवत् । तस्माद्विपाकज्ञेति युज्यत इत्यभिप्रायः । कीदृशो पुनः ना । या 5
 66.12 (9b-8) मुखदुःखप्रत्ययोपसंस्कारमत्तरेणापि प्रवर्तते ॥ नैष्यन्दिक्काः नभागसर्वत्रगहेतुदानि-
 66.13 (9b-9) ता इति । सभागसर्वत्रगहेतुभिरेव जनिता न विपाकहेतुनेत्यवधारणम् । विपाकज्ञा
 विपाकहेतुजनिता इति । विपाकहेतुना जनिता एव । न तु विपाकहेतुनैव जनिता
 इत्यवधारणम् । सभागहेतुनापि जनिता विपाकज्ञा भवति । तत्र चाष्टावप्रतिष्ठा नैष्य-
 66.14 (9b-10) न्दिक्का विपाकज्ञा एवेत्यवधार्यते । न हि त औपचयिकाः संचयाभावात् । अपर- 10
 नाणुसंचयस्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥
- 66.16 (10a-1) त्रिधान्य इति । त्रिधान्य एवेत्यवधार्यते । तत्र विपाकज्ञा इन्द्रियाविनिर्भागिण
 एव । विपाको ऽव्याकृतो धर्मः । सत्त्वाख्य इति वचनात् । नैष्यन्दिक्कौपचयिकास्वि-
 न्द्रियविनिर्भागिणो ऽपि । कथं पुनर्मन्यते । इन्द्रियविनिर्भागिणो ऽपि नैष्यन्दिक्काः
 नप्नोति । मृतस्यापि तदनुवृत्तिदर्शनात् । न ह्यमन्त्रसंख्याता विपाकज्ञा इष्यते ॥ 15
- 66.19 (10a-3) द्रव्यवानेक इति । एक एव द्रव्यवानित्यवधारणम् । सारत्वाद्द्रव्यानित्यविनाशात् ॥
- 67.3 (10a-5) क्षणिकमनैष्यन्दिक्का भवतीति क्षणिकमनभागहेतुनिर्वर्तिताः । पूर्वज्ञानानामव-
 भावाभावात्क्षणिकाः । न तु क्षणान्तरविनाशिन इत्यपमर्थो ऽभिप्रेतः । अन्यथा हि पा-
 श्चिमा एव धातवः क्षणिका इत्यवधारणात्तदितरेषां धातूनामक्षणिकावप्रसङ्गः ॥ यद्यं
 पुनर्दुःखधर्मज्ञानात्तत्क्षणिकलापे मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च युगपद्व्यवहृतः । न हि विज्ञानद्व- 20
 यमवधानमिष्यते । नेच्यते युगपत्तौ भवत इति । किं तर्हि । एकमत्र विज्ञानं धातुद्वयेन
 67.7 (10a-6) व्यवस्थाप्यते । नामद्वयेन कथ्यत इत्यर्थः । तेन व्याचष्टे । दुःखे धर्मज्ञानात्तत्तत्संप्रयुक्तं
 67.9 (10a-6) चित्तं मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्चेति । शेषस्तत्सहभुवो धर्मधातुरिति । तत्र
 तत्तत्क्षणिकलापे । चित्तादन्ये धर्माः शेषाः । तत्सहभुवस्तथा तात्त्या मरुभुवः । तस्यथा ।

- अनाल्लवसंवरौ रूपं । वेदानांज्ञाचेतनादयः संप्रयुक्ताः । तेषां च प्राप्तिज्ञात्याद्यो धर्मधा-
 तुरिति ॥ समन्वागमं प्रतिलभत इति प्राप्तिलब्धपूर्वा लभत इत्यर्थः । चतुर्वि- 67.11 (10a-5)
 ज्ञानधातुर्नापि स इति किम् । समन्वागमं प्रतिलभत इत्यधिकृतम् । पृथग्लान 67.14 (10a-10)
 इत्यनेन प्रथमद्वितीये कोट्यौ दर्शिते । सहापि चेत्यनेन तृतीया कोटिर्दर्शिता । चतुर्थी
 5 तूक्तनिर्मुक्तिरिति मुगमत्वात् दर्शिता । चक्षुश्चेन वा नाप्युक्ता । अपृथगसकृ चेति ॥ कान- 67.16 (10b-2)
 धातौ क्रमेण चतुर्गन्धिर्यं प्रतिलभमान इति । कामधातौ स्थितः पुद्गलः क्रमेण ।
 कललादिक्रमेण मृत्युक्रमेण वा । चतुरिन्द्रियं लभते । किंप्रतिसंयुक्तं । किं कामधाता-
 वेव । नेत्युच्यते । अविशेषेण । कामप्रतिसंयुक्तं वा रूपप्रतिसंयुक्तं वा प्रतिलभमानः ।
 कललाद्यवस्थायां तथा क्रमेण मरणस्याचतुष्मन्मरणस्य च काले चतुर्धातुना ऽसमन्वा-
 10 गतः । कललाद्यवस्थायां तथा मरणावस्थायां वा तद्भावात् । पडागतनोत्पत्त्यवस्थायां
 भवस्यात्तराले वा तेनेदानीं समन्वागमं प्रतिलभते । न तु चतुर्विज्ञानधातुना ऽसमन्वा-
 गतः समन्वागमं प्रतिलभते । यस्मादसौ कुशलक्षिष्टेन तेनातीतानागतेन पूर्वमत्तराभव-
 प्रतिसंधिकाले समन्वागत इव । विप्रकृतावस्था क्लृप्ताधिक्रियते । न प्रतिलब्धवत्प्र-
 तिलप्स्यमानावस्था ॥ चतुर्विज्ञानधातुनेति विस्तरः । द्वितीयादिध्यानोपपन्नः । तत्र 67.18 (10b-2)
 15 तस्य चतुर्विज्ञानधातोर्भावात् तेन पूर्वमसमन्वागत इदानीं चतुर्विज्ञानं प्रथमध्या-
 नभूमिकमनिवृताव्याकृतस्वभावं संमुखीकुर्वाणन्तेन चतुर्विज्ञानधातुना समन्वागमं
 प्रतिलभते । न तु चतुर्धातुना ऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । प्रतिलब्धवत्सम-
 न्वागतत्वात् । तत्प्रच्युतश्चाधस्तादुपपन्नान इति द्वितीयादिध्यानप्रच्युतो ऽधस्ता- 68.1 (10b-4)
 तप्रथमे ध्याने कामधातौ बोधपक्षमानश्चतुर्विज्ञानधातुना ऽसमन्वागतः समन्वागमं
 20 प्रतिलभते ऽत्तराभवप्रतिसंधाने कुशलक्षिष्टेन अतीतानागतेन । न तु चतुर्धातुना ऽसम-
 न्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । प्रतिलब्धवत्समन्वागतत्वात् ॥ स्यादुभयेनेति वि- 68.2 (10b-5)
 स्तरः । आद्यप्रधानुच्युत उभाभ्यां चतुर्धातुचतुर्विज्ञानधातुभ्यां पूर्वमसमन्वागत अत-
 र्भाभवप्रतिसंध्यवस्थापमेव चतुर्धातुनोत्पादाभिमुखेन चतुर्विज्ञानधातुना च कुशलक्षि-
 ष्टेनातीतानागतेन समन्वागमं प्रतिलभते । अत्रिकलेन्द्रिया क्लृप्तराविकाः ॥ नोभयेन । 68.4 (10b-6)

दृतानाकारान्स्वापयित्वेति कोटिब्रह्मोक्तान्धर्मप्रकारान् त्यक्तेत्यर्थः । घातृप्यधातुद्युत-
स्तत्रैवोत्पद्यमानो नोभाभ्यामनमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । असमन्वागतत्वं तत्रास्ति ।
न तु समन्वागमप्रतिलम्भः । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च चतुर्विज्ञानमसंमुखोऽकुर्वाणो नोभाभ्या-
मनमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । कथम् । चतुर्धातुना यद्यपि समन्वागमं प्रतिलभते
न तु चतुर्धातुनासावसमन्वागतः । चतुर्विज्ञानधातुना यद्यप्यनामनमन्वागतो न तु सम- 5
न्वागमं प्रतिलभते । तमसंमुखीकुर्वाणत्वात् । चतुष्पात्कामधातुस्थः सकृन्नरणाद् घत्त-
राभवप्रतिसंघौ नोभाभ्यामनमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । ताभ्यां नमन्वागतत्वात् ॥

68.5 (10b-6) यश्च चतुर्धातुना समन्वागतश्चतुर्विज्ञानधातुनापि न इति । पृथग्लाभः सकृापि
चेत्यनेनैव मूत्रेणोद्गमपि चतुःकोटिकं वर्तयति । लाभो हि प्रतिलम्भः प्राप्तिमात्रे अपि
विवक्षया कदाचिद्भवति । प्रबो चतुःकोटिके प्रतिलम्भो ऽधिकृतो द्वितीये तु प्राप्तिमा- 10

68.6 (10b-7) त्रम् । प्रवना कोटिरिति विस्तरः । द्वितीयादिध्यानोपपन्नो ऽवश्यं चतुर्धातुना
नमन्वागतः । इन्द्रियैर्विकलत्वात् । चतुर्विज्ञानधातुनात्रामनमन्वागतः । तत्राभावात् ।

68.7 (10b-8) प्रथमध्यानभूमिकस्य चतुर्विज्ञानस्यासंमुखीक्रियमाणत्वात् । कामधातावलब्धविही-
नचतुर्धिति । अलब्धं विहीनं वा चतुरस्यालब्धविहीनचतुः । अलब्धचतुः कललाद्य-
वस्थः । विहीनचतुर्विनष्टचतुः । न कामधातौ चतुर्विज्ञानधातुनात्तराभवप्रतिसंघौ 15

68.9 (10b-9) प्रतिलब्धेन कुशलज्ज्ञेन समन्वागतः । न चतुर्धातुना । तस्याभावात् ॥ लब्धावि-
हीनचतुर्धिति । लब्धमविहीनं चतुरस्य लब्धाविहीनचतुः । न कामधातौ चतुर्धातुना
चतुर्विज्ञानधातुना च । तथा पूर्वं प्रतिलब्धेनेदानीं लनेन चाव्याकृतेन । समन्वागतः ।

68.9 (10b-9) प्रथमध्यानोपपन्नश्च तेनोभयेन नमन्वागतः । स्वभूमिकस्य तस्यावश्यमस्तित्वात् ।

68.10 (10b-9) परभूमिकस्य चतुषः संभवात् । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन् । प्रथमध्यानभूमिकं 20
चतुर्विज्ञानं संमुखीकुर्वाण इत्यर्थः । न चाप्यवश्यमनेनोभयेन समन्वागतः ॥ चतुर्धेता-

68.11 (11a-1) नाकारान्स्वापयित्वेत्याह्व्योत्पन्नः ॥ यथायोगमनूहितव्याविनि । यश्चतुर्धातुना
ऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते द्वपधातुनापि सः । यो वा द्वपधातुना चतुर्धातुनापि
सः । चतुर्धातुद्वपधातोः स्यात्पृथग्लाभः नहापि च । पृथक्तावत् । स्याच्चतुर्धातुना सम-

- न्वागतो न रूपधातुना । कामधातौ क्रमेण चतुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः । स्याद्रूपधातुना
 न चतुर्धातुनेति । इयं कोटिर्नास्ति । नह्यपि स्यात् । उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं
 प्रतिलभते । आद्रूप्यधातोश्च्युतो रूपधातौ कामधातौ चोपपद्यमानः । नोभयेन । एताना-
 कारान्स्थापयित्वा ॥ पञ्चतुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि स इति । पूर्वपादकः । यस्ता-
 ५ वञ्चतुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः । स्याद्रूपधातुना न चतुर्धातुना । कललाद्य-
 वस्थास्वस्रब्धचतुर्लब्धविहीनचतुश्च ॥ पञ्चतुर्विज्ञानधातुना समन्वागतः समन्वागमं
 प्रतिलभते रूपधातुनापि सः । यो वा रूपधातुना समन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते
 चतुर्विज्ञानधातुनापि नः । तत्रैव च तयोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि च । पृथक्तावत् ।
 स्याच्चतुर्विज्ञानधातुना न रूपधातुना । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चतुर्विज्ञानं संमुखीकुर्वाणः ।
 १० स्याद्रूपधातुना न चतुर्विज्ञानधातुना । आद्रूप्यधातोश्च्युतो द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः ।
 सहापि स्यात् । उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । आद्रूप्यधातोश्च्युतः कामधातौ
 ब्रह्मलोके चोत्पद्यमानः । नोभयेन । एतानाकारान्स्थापयित्वा ॥ पञ्चतुर्विज्ञानधातुना सम-
 न्वागतो रूपधातुनापि सः । यो वा रूपधातुना चतुर्विज्ञानधातुनापि नः । पूर्वपादकः । यस्ता-
 वञ्चतुर्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः । स्याद्रूपधातुना न चतुर्विज्ञानधातुना-
 १५ पि । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चतुर्विज्ञानसंमुखीकुर्वाणः ॥ यथा चेयं चतुर्विज्ञानरूपधातूनां
 प्रतिलम्भसमन्वागमचित्ता तथा श्रोत्रविज्ञानशब्दधात्वादीनामपि प्रतिलम्भसमन्वागमचि-
 त्ता कर्तव्या । श्रोत्रविज्ञानशब्दधात्वोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि चेत्यादि ॥ ३८ ॥

- द्वादशाध्यात्मिका इति । उभयावधारणम् । अवधारणादेव चान्ये रूपद्रव्यो ६९.३ (१११-४)
 व्याहृता इति निश्चयम् । आत्मनि ग्रथि ग्रथ्यात्मन् । ग्रथि आत्मानमिति वा ग्रथ्यात्मन् ।
 २० ग्रथ्यात्ममेव आध्यात्मिकाः । ग्रथ्यात्मं वा भवा आध्यात्मिकाः ॥ अहंकारसंनिधयत्वा- ६९.७ (१११-६)
 चिन्तनात्मेत्युपचर्यते इति । अहंकारसंनिधय आत्मेत्यात्मवादिनः संकल्पयन्ति । चित्तं
 चाहंकारसंनिधय इत्यात्माप्युपचर्यते । कथमित्याह ।

आत्मना हि सुदृक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति परिश्रुतः ।

६९.९ (१११-८)

इत्युक्तं गाथायाम् । कथं पुनर्गम्यते । चित्तमात्मशब्देनोच्यते इति । तत आह । चित्तरय

- २५ चान्यत्र द्गननुक्तं भगवतेति । अन्यत्र गाथायामुक्तम् ।

69.12(11a-10)

चित्तस्य दानं नाधु चित्तं दातुं सुखावलम्बन् ।

इति । तेनावमर्शः । आत्मनि चित्तोर्कार्ये । आत्मानं वा चित्तमधिकृत्य ये धर्माः प्रत्या-
नानभावादाश्रयभावेन वर्तन्ते त आध्यात्मिकाः । ये तु विषयभावेन वर्तन्ते ते
वाह्या इति । कः पुनः प्रत्यामन्त्रभावः । येन विज्ञानं तद्विकारमनुविधत्ते । चतुरा-
दिष्वेव हि विज्ञानं लक्ष्यते न ब्रूपादिष्विति । तथा हि चित्तमिन्द्रियसंबन्धे शरी- 5

69.17 (11b-2)

रदेशे परिच्छिद्यते न विषयदेश इति ॥ एवं तर्हि यद् विज्ञानधान्य इति विस्तरः ।
इह पञ्च तावद्विज्ञानधातवो वर्तमाना एव गृह्यन्ते । इन्द्रियविषयममानकालत्वात् । वर्त-
मानविषया हि पञ्च विज्ञानकायाः । मनोविज्ञानधातुरपि वर्तमान एवेह व्यवस्थाप्यते ।
यस्मान्मनोधातुरप्याश्रयो जन्यतातीतो व्यवस्थाप्यते । कालभेदेव हि मनोधातुमनो-

69.18 (11b-2)

विज्ञानधातोः पृथग्व्यवस्थानं । तस्मात् आध्यात्मिका न प्राप्नुवति । न ह्येते 10
मनोधातुत्वप्राप्ता अतीतत्वप्राप्ताः चित्तस्याश्रयभिर्वात् । यदा भवन्ति तदा
त एव ते भवतीति लक्षणं नातिवर्तन्ति इति । किमेतेन वाक्येन साधितम् ।
इदमेतेन साधितं । वर्तमानानामप्येषामाश्रयभावो भविष्यतीति भविष्यदाश्रयभावेना-

70.4 (11b-4)

ध्यात्मिकत्वं भवतीति ॥ यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्योति विस्तरः । अतीति ऽध्वनि

70.7 (11b-6)

यन्मनोधातुलक्षणं तदनागतप्रत्युत्पन्नयोरप्यध्वनोरस्त्येवेत्यभिप्रायः । न हि लक्षणा- 15

70.9 (11b-10)

स्याध्वसु व्यभिचारो ऽस्ति । न हि स्वभावपरित्यागो ऽस्तीत्यर्थः ॥ धर्मसंज्ञकः
सभाग इति । धर्मसंज्ञकः सभाग एवेत्यवधार्यते । यो हि विषयो यस्य विज्ञानस्य
नियत इति । तद्यथा चतुर्विज्ञानस्य ब्रह्म नियतो विषयो यावन्मनोविज्ञानस्य धर्माः ।
यदि तत्र तच्चतुर्विज्ञानमुत्पन्नमुत्पत्तिर्धानं वा । यावद्यादि तत्र मनोविज्ञानमु-

70.16 (12a-3)

त्पन्नमुत्पत्तिर्धर्मि वा । स विषयः समान इत्युच्यते ॥ तस्य च स्वभावसहभूनि- 20
र्मुक्ता इति । स्वभावेन सहभूमिश्च निर्मुक्ताः स्वभावसहभूनिर्मुक्ताः । सर्वधर्मान्तस्य
विज्ञानस्यालम्बनं । न स्वभावः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेवाङ्गुल्यग्रं
तेनैवाङ्गुल्यग्रेण स्पृश्यते । नैवासिधारा तथैवासिधारया क्लियते । न सहभुवः संप्रयुक्ता

70.17 (12a-4)

विप्रयुक्ता वा । अतिसंनिष्कृष्टत्वात् । न ह्यतिसंनिष्कृष्टत्वे तेन गृह्यते ॥ न पुनश्चित्तत्र-

- णो ऽन्यस्य चित्तक्षणस्यालम्बनमिति । ये पूर्वस्मिन्तपो स्वभावतर्कभुवो धर्मा ना-
लम्बिता अभूवन्ते ऽप्यालम्बिता इति द्वयोः क्षणयोः नर्त्यधर्मा आलम्बनं भवन्ति ।
तस्मादधर्मातुर्नित्यं सनातः । धर्मधातुर्हि नियतो मनस एव ॥ तत्समागाश्च शेषाः । 70.20 (12a-2)
- चशब्देन सभागाश्चेति शेषा एव सभागतत्सभागा इत्यवधार्यते । ननु च धर्मधातुरेव सभाग
5 एवेत्यवधारणे शेषा न सभागा इति सभागतत्सभागाः नेतस्यन्ति । न नेतस्यन्ति । यद्यपि
न सभागा एव हि भवेयुः । तत्सभागा एवेति तु संभवेयुः । तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते ।
सभागतत्सभागा एव शेषाः । न तु सभागा एव नापि तत्सभागा एवेति ॥ यो न स्व- 71.2 (12a-7)
कर्मकृत् । स तत्सभाग इति संबन्धनोपेयं । तत्सभागाश्चेत्यनन्तरोक्तत्वात् । उक्तं भवति 71.3 (12a-7)
यः स्वकर्मकृत्सनात इति । अस्वकर्मकदेव तत्सभागस्तत्सभाग एव चास्वकर्मकृद्-
10 त्यवधारणे श्र्यापत्त्या स्वकर्मकृत्सभाग इति ॥ इत्यागपण्यादिति । यद्वाज्ञोदिनि 71.4 (12a-8)
वक्तव्यम् । एवं क्लृप्तनातोतं क्लृप्तनातोतं च परिगृहीतं भवति । अन्यथा क्लृप्त्यापि
लक्षणं स्यात् । अथवैधमेव पाठः । उदाहरणमात्रं तद्वृष्टव्यम् । अक्षतनातोतमपि वक्तव्यम् ।
एवं याचन्मनः स्वेन विषयकारित्रेण वक्तव्यमिति स्वेन विषयपुरुषकारेण वक्त- 71.6 (12a-9)
व्यम् । कथमिति । येन श्रोत्रेण शब्दानश्रणोच् शृणोति श्रोष्यति वा तदुच्यते सभागं
- 15 श्रोत्रमिति सर्वत्र योत्रनोपेयम् ॥ विज्ञानसंप्रयत्नसंप्रयुक्तं चेति विज्ञानसंबन्धमसंबन्धं 71.11 (12b-2)
चेत्यर्थः ॥ यदेकस्य चक्षुः सभागं तत्सर्वेषां । किम् । सभागमिति वर्तते । एवं तत्स- 71.19 (12b-6)
भागनपीति । यदेकस्य चक्षुस्तत्सभागं तत्सर्वेषां तत्सभागमित्यर्थः ॥ प्रातत्रहणादिति । 72.11 (13a-3)
गन्धादयो ये देवदत्तेन घ्राणादीन्द्रियप्राप्ता गृह्यन्ते न ते यज्ञदत्तेन गृह्यन्ते । स्वघ्राणादिकप्र-
विष्टत्वात् । इत्यसाधारणत्वादिपां चक्षुरादिवदतिदेशो न्यायः । य एकस्य गन्धः सभागः 72.15 (13a-5)
- 20 न सर्वेषां । एवं तत्सभागो ऽपीति वक्तव्यम् । न तु वक्तव्यं । यथा रूपमेवं गन्धादय इति ।
अस्ति लोपः संग्रहः । न एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयेयुस्त 72.18 (13a-4)
एवान्येषामपीति । यदि ते देवदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता भवेयुर्देवदत्तस्य विज्ञानमुत्पा-
दयेयुः । अथ यज्ञदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता यज्ञदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुरित्यर्थः । अथवा त
एवान्येषामपीति तत्रातर्गतमूल्याक्रमिप्रभृतीनामपि विज्ञानमुत्पादयेयुः । न तस्यैव देवद-

- 73.4 (13a-7) तस्य यस्य घ्राणादीन्द्रियप्राप्तास्ते गन्धादय इति ॥ इन्द्रियविषयविज्ञानानान्यो-
न्यभजननिति । आश्रयविषयाश्रयिभावेनान्योन्याभिमुख्येन प्रवृत्तिः । तथा कीन्द्रिय-
धातवो विज्ञानधातूनामाश्रयभावेन यथायोगं भजन्ते । मेवञ्च इत्यर्थः । विषयधातूनां च
त्रिषयिभावेन । तथा हि विषयधातवः स्वेन्द्रियधातूनां विषयभावेन भजन्ते । विज्ञान-
धातूनां तु विषयभावेन आलम्बनभावेन वा भजन्ते । तथा विज्ञानधातवः स्वेन्द्रियधातू- 5
नानाश्रयिभावेन भजन्ते । विषयधातूनां च विषयिभावेन आलम्बनभावेन वा भजन्ते ।
- 73.5 (13a-8) इत्यन्योन्यभजनं भागः । भावे घञ् ॥ कारित्रभजनं वा भागः । कारित्रं चतुरादीनां
दर्शनादि । विज्ञानधातूनां विज्ञातृत्वम् । विषयधातूनां तद्विषयालम्बनभावः । तस्य का-
रित्रस्य भजनं कारित्रभजनम् । स एषामस्तीत्यर्थः । प्रदर्शनमात्रमेतत् । विप्रकृष्टेयं
कर्तव्यः । नह्ये भागेन वर्तते नभागा इति । समानो वा भाग एषामिमे नभागाः । समा- 10
- 73.6 (13a-8) नार्थस्य सकृद्व्यवहारस्य सभाव आदिष्टः ॥ न्यर्णसमानकार्यत्वाद्वा । किम् । सभागा इति
प्रकृतम् । अत्र कर्मणि घञ् । भव्यत इति भागः । विप्रकृष्टु पूर्ववत् । स्पर्शशैतनिक
एषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां समानं कार्यम् । चतुः प्रतीत्यं द्वयाणि च उत्पद्यन्ते चतु-
73.7 (13a-9) र्विज्ञानम् । त्रयाणां संनिपातः स्पर्श इत्यादिवचनात् । ये पुनरनभागा इति विस्तरः ।
ये पुनरन्ये चतुरादय इत्यनसभागास्तेषां नभागानामुक्तलक्षणानां सभागाः सदृशास्ते तत्तम- 15
भागाः । तेषां तैर्वा नभागास्ते तत्तमभागाः । तुल्यार्थो ह्यत्र नभागशब्दो गृह्यते ॥ ३६ ॥
- 73.10 (13b-2) दर्शनहेत्या इति । दर्शनं प्रथमतः मत्तदर्शनं । घनास्रवपञ्चदशचिन्तनणमंगृही-
73.17 (13b-4) तम् । भावना तदेव पुनः पुनर्दर्शनम् । लौकिकं वा ममाकृतं ज्ञानं भावना ॥ दृश भाव-
नया हेत्याः । पञ्च नेति । द्वयाणि धातवो दृश पञ्च च तद्विज्ञानधातव इति । कथं
73.18 (13b-6) पुनरेतद्गम्यते । एत एव त इति । अतएवात्रयस्त्रिभेति वचनात् । अतएवत्रयान्ये पञ्चदश 20
धातव एव उच्यन्ते इति । ते भावनाहेत्या एवत्यत्रधार्यन्ते । त्रिप्रकारा इति । दर्शनहे-
74.2 (13b-6) या भावनाहेत्या अहेत्याद्येत्यर्थः । एत एव त्रिधा । अष्टाशीत्यनुशयास्तत्तत्कृत्व-
इति धातुप्रकाराकारभिन्नाः सत्कायदृष्ट्यादयो अनुशयाः । तत्तत्कृत्वो विज्ञानवेदानादयः
74.3 (13b-7) नेप्रयुक्ताः । घसंप्रयुक्तानि च तल्लक्षणानुलक्षणानि । तन्प्राप्तयश्च सानुचरा इति ।

लौकिकवीतरागाः पृथग्जन एवेष्यन्ते । अस्तिष्टाव्याकृतत्वैकत्वे ऽशेषः । कन्दरागप्र-
 क्हाणं ह्यस्तिष्टस्येष्यते । तदालम्बनक्लेशप्राप्तिच्छेद इत्यर्थः । न तु तदात्मोगप्राप्तिच्छेद
 इष्यते । तथा क्षुत्तं भगवता । यो भित्तवो रूपे कन्दरागस्तं प्रज्ञहीत । एवं कन्दराग-
 प्रक्हाणो वस्तद्रूपं प्रक्हीणं भवतीति विस्तरः । तस्मादस्तिष्टाव्याकृतं पृथग्जनत्वं तेषां
 प्रक्हीणमपि चतुरादिवत्समुदाचरति । अतस्तेन समन्वागमो भवति । किं पुनः कारणं । ५
 अस्तिष्टाव्याकृतत्वात्पृथग्जनत्वं न दर्शनप्रकृतव्यं । रूपत्वाच्च कायवाककर्म । इत्याहुः ।

74.17 (14a-2) नत्येष्वविप्रतिपत्तेः । अक्लेशदुष्टत्वादानालम्बकत्वाच्च पृथग्जनत्वं न दुःखादिषु सत्येषु
 विप्रतिपद्यते । न विपरीतरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । कायवाककर्मोप्यनालम्बक-
 चादेव न विप्रतिपद्यते । तस्मात्तदुभयं न दर्शनहेयम् । अयं नत्येष्वविप्रतिपत्तेरिति

74.18 (14a-2) हेतुरपष्ठवे ऽप्यनुवर्तयितव्यः । दुःखे धर्मज्ञाननात्तौ पृथग्जनवप्रसङ्गश्चेति । अय- 10
 नुपचयहेतुः । पृथग्जनत्वस्यैव दर्शनहेयत्वनिवृत्त्यर्थमुच्यते । कायवाककर्मणो ऽनभिन्व-
 न्धात् । दुःखे धर्मज्ञाननात्तौ पृथग्जनवप्राप्तिष्किञ्चते । न तु किञ्चा । तत्प्रहेयक्लेशप्रा-
 प्तिवन् ।

निरुध्यमानो मार्गस्तु प्रज्ञहीति तदावृत्तिम् ।

इति वचनात् । दुःखे धर्मज्ञाने तु तत्प्राप्तिष्किञ्चा । तेन तत्प्राप्तिसद्भावाद् दुःखे धर्मज्ञान- 15
 ननात्यवस्थायां स पुद्गलः पृथग्जनः स्यात् । न चानौ तस्यामवस्थायां पृथग्जन इति
 शक्यते व्यवस्थापयितुं । अधिगतार्थमार्गत्वात् । तथा हि पृथग्जनत्वं कतमत् । आर्यधर्मा-
 णामलाभ इति पृथग्जनत्वलक्षणम् । न आर्यधर्माणां लाभेन मार्गलाभो व्यावर्त्यते ।
 तस्मादर्य एवानाविति । इदं तावद्भवतो वैभाषिकाः प्रष्टव्याः । तत्पृथग्जनत्वं किं
 भावनामार्गप्रतिलम्भादेव प्रकीर्यते । नेत्युच्यते । तत्पृथग्जनत्वं नवभौमिकं । कामावचरं 20
 यावद्भवतिप्रिकम् । तच्चास्तिष्ठम् । तेन प्रतिभूमिनवमक्लेशप्रकारप्रक्हाणावस्थायां प्रकी-
 र्यते । सर्वं ह्यस्तिष्टं साम्प्रतं नवम एव विमुक्तिमार्गं प्रकीर्यते । यद्येवमवीतरागावस्था-
 यामार्यः पृथग्जनः स्यात् । न । पृथग्जनत्वस्य विहीनत्वात् । दुःखे धर्मज्ञाननात्तेः प्रभृति
 तद्विहीनमेव । न तु प्रकीरणम् । कः पुनर्विहीनप्रक्हाणमोर्विशेष इति । विहीनं प्राप्ति-

च्छेदे व्यवस्थापितं । प्रह्लाणं तु प्रतिपत्तलाभि व्यवस्थापितम् । तस्मात्प्रतिच्छेदोक्तिं
पृथग्जनत्वेनात्मन्वागमात्तस्यामवस्थापानार्थ एव भवति । न पृथग्जन इत्यदोष
एवः ॥ 80 ॥

चतुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरिति । चतुरेव धर्मधातुप्रदेश एव च दृष्टि- 75.9 (14a-7)

5 रित्यवधार्यते । सत्कायदृष्ट्यादिकेति सत्कायदृष्टिरित्यत्राहुर्दृष्टिर्निष्ठ्यादृष्टिदृष्टिपरा- 75.10 (14b-1)

नर्गः शोलन्नपरामर्शयेति ॥ शैलस्यानान्नवेति प्रसृत्यधिकृतम् । अशितस्याशैतीत्य- 75.17 (14b-4)

शैलस्यानान्नचा प्रज्ञा शैली । तयानुत्पाद्ज्ञानवर्धेति वक्तव्यम् । वक्ष्यति हि ।

तयानुत्पादधर्मं दृक् ।

इति । नमेयानेवेति विस्तरेण यावत्किंवाकिंवालौकिकोपैतौपैतौनिर्दिष्टि- 75.18 (14b-5)

10 निर्धर्मदर्शनमिति । लोके भवा लौकिकी । क्लिष्टा चाक्लिष्टा च क्लिष्टाक्लिष्टा । 76.1 (14b-6)

क्लिष्टाक्लिष्टा चासौ लौकिकी च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी । क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी च

पैतौ चापैतौ च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकोपैतौपैतौ । ताभिर्धर्मदर्शनम् । कोदृशमित्याहुः ।

नमेयामेघरात्रिर्द्विद्वपदर्शनवदिति । यथा नमेघायां रात्रौ द्वपदर्शनं । एवं क्लिष्टया

लौकिकया सत्कायदृष्ट्यादिकया दृष्ट्या क्लिष्टधर्मदर्शनम् । अव्यक्ततरमित्यर्थः । यथा

15 नस्यामेव रात्रात्रमेघायां द्वपदर्शनं । एवमक्लिष्टया लौकिकया दृष्ट्या धर्मदर्शनम् । अव्य- 76.3 (14b-8)

क्तमित्यर्थः । यथा नमेघे दिवसे द्वपदर्शनं । एवं शैल्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम् । व्यक्तं न

वत्यर्थम् । यथा पुनरमेघे दिवसे द्वपदर्शनं । एवमशैल्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम् । अत्यर्थं

व्यक्तमित्यर्थः ॥ अनोरणादित्यसंतीरणात् । संतीरणां पुनर्विषयोपनिध्यानपूर्वकं 76.5 (14b-8)

निश्चयाकर्षणम् । अत एव चान्यापीति विस्तरः । अत एवासंतीरणादन्यापि नानसी 76.8 (14b-9)

20 क्लिष्टा रगादिसेप्रयुक्ता । अक्लिष्टा वा तयानुत्पाद्ज्ञाना निवृत्ताव्याकृता प्रज्ञा न

दृष्टिः ॥ द्वपालोचनार्थेनेति । चतुर्न संतीरकत्वेन दृष्टिः । किं तर्हि द्वपालोचनार्थेन । 76.12 (14b-10)

प्रज्ञा तु संतीरकत्वेनेति दर्शितं भवति ॥ 81 ॥

अन्यविज्ञानसंतीर्गिन इत्यन्यविज्ञानसंमुखोभाविनः पुद्गलस्यान्यविज्ञानव्यास- 76.18 (15a-1)

क्तस्येत्यर्थः । पण्येच्चतुरिन्द्रिये । विषयादिसान्निध्यात् । यस्य तु चतुर्विज्ञानं पश्यन्ति-

77.3 (15a-3) ति पक्षः तस्य नहिज्ञानानंभवाददोषः । तदेव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यतीति । दर्श-
77.6 (15a-4) नस्य तद्वये भावात्तदभावे चाभावात् ॥ दृश्यते त्रयं । न कित्तात्तरितं यत् इति ।

किलशब्दः परमतप्रदर्शनः । तस्याप्रतिषेवादिति । विज्ञानममूर्तं कुड्यादन्यतिक्रम्यापि

77.10 (15a-6) पश्येत् । विज्ञानवाक्याह ' नैव ह्यावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इति ' अनाभासगत-

77.12 (15a-6) त्वाद् विषयस्येत्यभिप्रायः । किं त्वलु नोत्पद्यत इति । अप्रतिषेधात्कुड्यादोनि 5

व्यतिभिद्य कुड्याद्यव्यवहित इव विषये विज्ञानमुत्पद्यत इति भावः । यस्य वि-
नि । यस्य मम वैभाषिकस्य पक्षः चक्षुः पश्यतीति तस्य मम चक्षुषः नप्रतिषेधाद्
व्यवहिते कुड्यादिभिर्वृत्त्यभावः । तस्य चक्षुष आलोचनवृत्त्यभावः । विज्ञानं तर्हि
वैभाषिकस्य व्यवहिते अपि प्राप्नोतीति । चोद्यमक्षणीतिमाशङ्क्य स एव वैभाषिकः पुन-

77.14 (15a-7) राह ' विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिरिति । यद्यैव चक्षुषो व्यवहिते वृत्त्यभावो युज्यते ' विज्ञा- 10

नस्याप्यनुत्पत्तिर् विज्ञानवृत्त्यभावः ' आश्रयेणा सदैर्वाविषयप्रवृत्तत्वाद् ' युज्यते ।

य एव हि चक्षुषो व्यवहितोऽर्थो विषयः स्यात्त एव विज्ञानस्येति युक्ता विज्ञानस्याप्यनु-
त्पत्तिः । तव तु विज्ञानवादिनो अप्रतिषेधविज्ञानस्य व्यवहिते विज्ञानमुत्पद्येत् ' न
तूत्पद्येत् । तस्माच्चक्षुः पश्यति न विज्ञानमिति सिद्धम् ॥ एवं विज्ञानवादिनि प्रति-

77.15 (15a-8) षिद्धे तत्पक्षमाचार्यो गृहीत्वाह ' किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयमिति विस्तरः । यथा 15

कार्गोन्द्रयं प्राप्तविषयं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णाति ' कुड्यादिप्रतिघातात्
ततः परं प्रवर्तितुमलभमानत्वात् ' किमेवं चक्षुः प्राप्तविषयं कुड्यादिप्रतिघातेन प्रति-
कृतं सत् ततः परं गतुमलभमानं तं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णातीति । नैत-

77.16 (15a-10) द्युज्यते । तस्मात्सप्रतिषेधाद् आवृतं चक्षुर्न पश्येदिति न वक्तव्यम् । काचाश्रय-

दलस्फटिकान्वुगिश्चात्तरितं कथं दृश्यत इति । काचेनाश्रयस्तेन स्फटिकेनाम्बुना 20

चात्तरितं व्यवहितं त्रयं कथं दृश्यते । सप्रतिषेधाद्धि कुड्यादिव्यवहितवत्काचादिव्य-

77.20 (15b-1) वरहितं चक्षुर्न पश्येत् ' तच्च पश्यतीति सिद्धातः । यत्रालोकस्याप्रतिषेध इति ।

आलोके हि सति विषय आभासगतो भवतीति विज्ञानोत्पत्तिर्भवः । एवं हि विज्ञा-

नकारणं पश्यते ' चक्षुरिन्द्रियमनुपकृतं भवति ' विषय आभासगतो भवति ' तज्ज्ञश्च

- ननस्कारः प्रत्युपस्थितो भवतीति । अत्र आचूते वृषे काचादिभिस्तत्रोत्पद्यत इव
चतुर्विज्ञानम् । यत्र तु प्रतिबन्धो ऽकाचादिस्वभावैः कुचादिभिस्तमस्विभिः तत्राचूते 78.1 (15b-2)
नोत्पद्यते । किम् । चतुर्विज्ञानमिति । अनुत्पन्नत्वादाचूतं नेन्यत इति । यत्रया । किं
खलु नोत्पद्यत इत्यनुत्पत्तौ कारणं पट्टमिदं तत्कारणमिति ब्रूयः ॥ यत्तर्हि नूत्र उक्त- 78.3 (15b-4)
5 मिति विस्तरः । चतुषा वृषाणां दृष्ट्वा न निमित्तग्राहो भवति नानुव्यञ्जनग्राहोति
विस्तरः । यस्माच्चतुः पश्यति तस्मात्पुद्गलश्चतुषा पश्यतीत्यभिप्रायः । आचार्यः प्राक् ।
तेनाश्रयेणेत्ययनत्राभिर्नाधिः । चतुराश्रित्येत्येवात्राभिर्नाधिः । चतुषा आश्रयेण वि-
ज्ञानेन दृष्टव्यर्थः । कथं ज्ञापय इत्याह । यथा मनसा धर्मान्विज्ञायेति । मनसा 78.5 (15b-5)
आश्रयेण विज्ञानेन विज्ञायति भवति । न ह्यनन्तरातीतं मनो धर्मान्विज्ञानाति ।
10 वर्तमानावस्थायां हि विज्ञानं कारित्रं करोति । आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यते 78.6 (15b-7)
इति । आश्रितस्य विज्ञानस्य कर्म दर्शनं । आश्रयस्य चतुष उपचर्यते । विज्ञाने पश्यति
नति चतुः पश्यतीत्युपचारः । यथा मन्त्राः क्रोशन्तीति । यथा मन्त्रेषु पुरुषेषु 78.8 (15b-7)
क्रोशन्तु मन्त्राः क्रोशतीत्युपचारः । तद्वन् । यथा च सूत्र उक्तमिति विस्तरः ।
वैभाषिकाणामप्ययं पक्षः । न चतुर्विज्ञानाति किं तर्हि विज्ञानं विज्ञानातीति । अथ
15 चोक्तं ' चतुर्विज्ञेयानि वृषाणि क्लान्तानिति । तत्र आश्रितकर्म आश्रयस्योपचर्यते 78.10 (15b-7)
इत्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम् ॥ द्वारं याचदेव वृषाणां दर्शनायेति । द्वारमिव द्वारं ' हेतु- 78.12 (15b-9)
राश्रय इत्यभिप्रायः । अनेनागमेन तेनाश्रयेणेति यो ऽर्थ उक्तस्तमेव समर्थयति । तेन 78.13 (15b-9)
चतुषो द्वारेण चतुर्विज्ञानं पश्यतीति । दर्शने तत्र द्वाराच्चेति । चतुर्ब्रह्माणा
द्वारं याचदेव वृषाणां दर्शनायेत्यत्र । न ह्येतानुव्यते । दर्शनं वृषाणां दर्शनाये- 78.15 (15b-10)
20 ति । अत्रात्राचकत्वान्नैतद्युज्यत इत्यभिप्रायः । यदि दर्शनं करणं दृश्यते ऽनेनेति दर्शन-
मिति । कर्तरि वा ल्युट् पश्यतीति दर्शनमिति । दर्शनायेति वा भावसाधनं । दृष्टिर्दर्शनं
तस्मै दर्शनायेति कथमेतन्न युज्यते । यस्माच्चतुर्व्यतिरिक्तं दर्शनं नास्ति । घालोचनमिति
चेत् । न । विज्ञानाव्यतिरिक्तत्वात् । विज्ञानमेव ह्यालोचनम् । नातो ऽन्यत्पश्यामः ।
यदि तु चतुर्द्वारं विवरं वृषाणां दर्शनाय विज्ञानायेत्यर्थो गृह्येत तद्युज्यते ॥ तत्राद्या 78.19 (16a-2)

काचित्प्रज्ञा पश्यतीत्युच्यते इति । पश्यतीत्युच्यते इति । इतिशब्दे ऽत्राध्याहार्यः ।
प्रज्ञानातीत्युच्यते इति । अनेनोपन्यासेन दर्शनविज्ञानपर्यायार्थान्तरभाव इति दर्शय-
ति । का पुनरसौ वा प्रज्ञैवमुच्यते । वा दर्शनात्मिकोक्ता ।

तदन्योभयद्वार्या धीः ।

- 78.20 (16a-2) इति वचनात् । तस्यैवं ज्ञानत एव पश्यत इति सूत्रे ऽपि वचनात् । किञ्चिदिति वच- 5
नात् सर्वं विज्ञानं पश्यतीत्युक्तं भवति । चतुर्विज्ञानं हि पश्यतीत्युच्यते । न तु ओ-
79.2 (16a-3) त्रादिविज्ञानमिति ॥ कान्या दृष्टिक्रियेति । यस्योपलम्भकत्वं तस्य दर्शनं युज्यत इत्य-
79.3 (16a-4) भिप्रायः । तदेतदचोद्यमिति विस्तरः । यदि विज्ञानं विज्ञानाति । कर्तृभूतस्य
79.4 (16a-4) विज्ञानस्य कान्या विज्ञानक्रियेति वक्तव्यमिति तुल्यं चोद्यमापद्यते । न च तत्र
कर्तृक्रियानेहः । न कर्तुर्विज्ञानस्य क्रियायाश्च विज्ञानलक्षणाया भेदे ऽन्यत्वमस्ति । 10
भवति च कर्तृक्रियासंबन्धव्यपदेशः । विज्ञानं विज्ञानातीति । तद्वदिहापि भवेत् ।
79.6 (16a-5) चतुः पश्यतीत्यचोद्यमेतत् । चतुर्विज्ञानं दर्शनमित्यपरे । तस्याश्रयभावाच्चतुः
79.8 (16a-6) पश्यतीत्युच्यते । यथा नादस्याश्रयभावाद् यण्टा नदतीत्युच्यते । विज्ञानं
तर्हि कस्याश्रयभावाद्भूयं विज्ञानातीत्याह । विज्ञानस्याश्रयभावादिति । चतुर्विज्ञा-
79.11 (16a-7) नस्याश्रयभावादित्यर्थः ॥ तद्विज्ञानं दर्शनमिति ब्रूढं लोके इति । दर्शनमिति लोके 15
79.12 (16a-8) ब्रूढं न तु विज्ञानमिति ब्रूढम् । कथं गम्यत इत्याह । तथा हि तस्मिन्नुत्पन्ने ब्रूढं
79.13 (16a-8) दृष्टमित्युच्यते न विज्ञानमिति । विभाषायामन्युच्यते इति । स एवार्थो ऽभिधीयत
79.16 (16a-9) इत्यभिप्रायः । चतुःसंप्राप्तं चतुरभासगतम् । विज्ञानं तु सांनिध्यमात्रेणेति । ना-
79.17 (16a-10) श्रयभावयोगेनेति दर्शयति । यथा मूर्त्यो दिव्यनकर इति । यथा सांनिध्यमात्रेण मूर्त्यो
दिवसे करोतीत्युच्यते तथा विज्ञानं विज्ञानातीत्युच्यते । कस्मात् । लोके तथा सिद्ध- 20
79.20 (16b-2) तात् । निर्व्यापारं ह्रीदमिति विस्तरः । निर्व्यापारमिति निरोद्धम् । अनेन हि
80.1 (16b-2) कर्तुरर्थान्तरभूतां क्रियां प्रतिषेधति । धर्मनात्रमिति स्वतत्त्वस्य कर्तुः प्रतिषेधं करोति ।
हेतुफलनात्रं चेति । अनत्यपि कर्तरि हेतुफलयोः कार्यकारणार्थत्वं दर्शयति । तत्र हृद्गत
उपचाराः क्रियन्ते । चतुः पश्यति विज्ञानं विज्ञानातीति । यदि वस्तु व्यवहाराङ्गं ।

तेनेह व्यवहारार्थसंसिद्धयमसदपि महूपेण परिकल्प्य 'कर्तृक्रियादिव्यवस्थानं क्रियते ।

चतुः पश्यति विज्ञानं विज्ञानातीत्येवमादि । नात्राग्निवेष्टव्यम् । भावा भवि- 80.4 (16b-3)

त्रपेक्षो ऽन्य इत्यादि । जनपदनिर्गतिं नाग्निनिविशेतेति । जनपदः तत्र निषता 80.4 (16b-4)

निश्चिता चोक्तिर्जनपदनिर्गतिः । तां नाग्निनिविशेत । कस्माद् । अत्रेयं निरुक्तिरिति ।

5 न वा सर्वमेवार्थवतो निर्गतिं कल्पयेत् । संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेदिति । 80.5 (16b-5)

आत्मा ज्ञेय इत्येवमादिकां संज्ञां लोकस्य नाध्यारोपयेत् । अभूतसमारोपेण । अस्त्यात्मा

शरीरादिव्यतिरिक्त इति नानीय गच्छेदित्यर्थः । अथवा संज्ञां च लोकस्य नाभिधावे-

न्नाभिसेरेत् । अर्थाभावात्संज्ञापि नास्तीति न कल्पयेदित्यर्थः । अनिसरणमनिक्रमण-

मित्येको ऽर्थः ॥ 82 ॥

10 उभान्यामपीति । अपिशब्दद्वेकेनापि । नात्र नियमः । द्वयोर्विवृतयोः 80.16 (16b-8)

पारिशुद्धतरं दर्शनमित्युक्तं भवति । नैकतरान्यथोभावादित्युन्मीलितार्थनिमो- 81.2 (16b-10)

लितयोरुत्प्रेक्षेतरस्यान्यथोभावात् । द्वयोरुत्प्रेक्षेतरेष्वन्यथोभवति । यदि यदुन्मीलितं

तदर्धनिमीलितं क्रियते सर्वनिमीलितं वा । यच्चार्धनिमीलितं यदि तत्सर्वनिमीलितं

क्रियते सर्वोन्मीलितं वा । तदा द्विवन्द्यदर्शनं न भवति । अतो ऽप्यगम्यते । द्वयोरपि

15 चतुषोरत्र विज्ञानोत्पत्तौ व्यापारो ऽस्तीति ॥ देशप्रतिष्ठितत्वाद् रूपवदिति । वि- 81.3 (17a-2)

परोतदष्टाक्षः । यथा रूपस्य देशप्रतिष्ठितत्वादाश्रयविच्छेदाद्विच्छेदो भवति नैवं विज्ञा-

नस्य । न हि विज्ञानं देशप्रतिष्ठितं । किं तर्हि देशप्रतिष्ठितममूर्तत्वात् । देशप्र-

तिष्ठितत्वाच्च नाश्रयविच्छेदाद्विच्छेदो भवति ॥ तथा हि दूराद्रूपं पश्यतीति । यत्र 81.7 (17a-6)

रूपं दृश्यते न तत्र तद्वाक्यं चतुरिन्द्रियमस्ति । तत्रप्रमाणानुपलभ्यमानत्वात् । तत्रा-

20 विद्यमानदेवदत्तादिवत् । यथा चतुरेवं श्रोत्रमपि वक्तव्यम् ॥ इतर आह । स्वविषयदे-

शप्रापि चतुःश्रोत्रं । इन्द्रियत्वाद् । प्राणेन्द्रियादिवत् । अनेनानुमानेन तत्रप्रमाणानुप-

लभ्यमानत्वं हेतुमसिद्धं दर्शयति । आचार्य आह । नाति च प्रातर्विषयत्व इति वि- 81.9 (17a-8)

स्तरः । यदि प्राप्तविषयं चतुःश्रोत्रं कल्प्येत दिव्यं चतुःश्रोत्रमिह मनुष्येषु आ-

यिनां नोपज्ञायेत । यदि हि चतुःश्रोत्रमतिविप्रकृष्टदेशस्थं व्यवहितं च कुड्यादि-

भिर्गन्धायोगे द्व्यशब्दं गृह्णीयाद् एवमस्य दिव्यत्वं संभवेत् । तच्च प्रातर्विषयत्वे न स्याद् ।
 प्राणादिवत् । यथा प्राणनिष्ठाकायाः प्रातर्विषयत्वाद् दिव्या ध्यायिनां नोपज्ञायेरन् ।
 तद्वत् । अनेन स्वविषयदेशप्रापित्वपक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययापत्तालत्वं दर्शयति । संभ-
 वदिव्यत्वे हि चतुःश्रोत्रे धर्मो । असंभवदिव्यत्वभावो विशेषविपर्ययः । स प्राप्नोतीति
 दोषः । अनेन दोषेणानुमानत्वात् तत्प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं सिद्धं व्यवस्थापयति । 5

81.11 (17a-9) तस्मादप्रातर्विषयं चतुःश्रोत्रम् ॥ यद्यप्रातर्विषयं चतुर्नुरिति विस्तरः । आनन्वेनाति-
 द्वरस्थेन तिरस्कृतेन वा तुल्या तदप्राप्तिरिति तत्र दर्शनं प्रसज्ययति । किमिदं परस्य
 साधनमुत द्व्यणमिति । यदि तावदेवं साधनं । अतिद्वरं तिरस्कृतं चतुःश्रोत्रेण गृह्यते ।
 अप्राप्तत्वाद् । आसन्नविषयवदिति । तदसाधनं । हेतोः स्वयमनिश्चितत्वात् । पूर्वाभ्युप-
 गमविरोधाच्च । अथ द्व्यणं । सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चतुःश्रोत्रलक्षणस्य धर्मिणः प्रसज्यते । 10

81.12 (17a-10) तद्वद्व्यणं । अनुमानबाधनात् । कथमित्याह । कथं तावद्व्यन्कातो न नर्वमप्रा-
 तनयः कर्षतीति । प्रश्नमुखेनापस्कात्तनिर्दर्शनमुपन्यस्य सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चतुःश्रोत्रस्य
 साधयति । न सर्वाप्राप्तग्राहकं चतुःश्रोत्रं । सर्वाप्राप्तगृह्णशक्तिहीनत्वाद् । अयस्कात्त-
 वत् । अयस्कातो ह्याप्राप्तमयो गृह्णाति । कर्षतोत्यर्थः । न च सर्वमप्राप्तं गृह्णाति ।

81.14 (17b-1) तद्वच्चतुःश्रोत्रम् । प्रातर्विषयत्वे ऽपि चैतत्समानमिति । नातिद्वरतिरस्कृतो विष- 15
 यश्चतुःश्रोत्रेण गृह्यते । अह्णायोग्यत्वात् । संप्राप्ताज्ञानशलाकावत् ॥ अथवा न सर्व-

81.16 (17b-2) स्वग्राह्यग्राहि चतुःश्रोत्रं । इन्द्रियस्वाभाव्यात् । प्राणेन्द्रियादिवत् । प्राणादीनां हि
 प्रातो विषयो न तु सर्वः । सकृद्भूगन्धाद्यग्रहणात् । प्राणादिसकृद्भूनि हि

81.18 (17b-4) गन्धस्सप्रष्टव्यानि प्राणादिभिर्न गृह्यन्ते । शक्तिर्ह्येन्द्रियाणामोदशीति ॥ ननन्वह-
 पित्वादिति । प्राप्तत्वं मूर्तानामेव व्यवस्थाप्यते । नामूर्तानामिति । मनः प्रातर्विषयमिति 20

82.2 (17b-5) न त्रिचारः क्रियते ॥ त्रयनन्यथेति । प्रातर्विषयमेव त्रयमिति । इष्टावधारणार्थमा-

82.3 (17b-7) रम्भः । अन्यथा हि प्राप्ताप्रातर्विषयमित्यपि संभाव्यत । निरुच्छासस्य गन्धाग्रह-
 णादिति । यदुच्छ्वासेन सार्धं सूक्ष्मं भूतचतुष्कं प्राणमागतं तस्य गन्धो प्राणेन प्रायते ।

82.7 (17b-9) वायौ गन्धात्तरमुत्पन्नमित्यपरे ॥ नोऽग्नित्रेयुरेकदेशोभवेयुः । ग्रयैकदेशेन । किम् ।

- स्पृशेयुरिति वर्तते ॥ कथं शब्दाग्निष्पत्तिरिति । यदि न स्पृशति । अग्निभावे 82.10 (17b-10)
 शब्दाग्निष्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत एवेति काश्मीराः । यदि हि स्पृशेयु-
 र्हरतो कृन्तेनान्वाहताः नज्जोत । अतुनीव ब्रह्मरम् ॥ कथं नञ्चितं प्रत्याकृतं न 82.13 (18a-1)
 विशीर्यते इति । अन्योन्यमस्पृशतां परमाणूनां नञ्घातः प्रत्याकृतः पाण्यादिभिः कथं
 5 न विशीर्यते ॥ तदेवैषां निरुत्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चिदिति । आलोकादि मध्ये 82.17 (18a-4)
 नास्त्येति निरुत्तरत्वमेषां व्यवस्थाप्यते । तदेव च प्राप्तित्वं । नान्यथेति ॥ अपि 82.19 (18a-5)
 ज्वलित्वेति । अपि चेत्पर्यः । संवाताः नात्रयवत्त्वात्स्पृशन्तीत्यदोषः । यो ऽसौ दोष
 उक्तो यदि सर्वात्मना स्पृशेयुर्भिन्नाभवेयुर्द्रव्याणि । अथैकदेशेन सावयवाः प्रसज्येरन्वि-
 ति ॥ कारणं प्रतीति । यस्य वादृशं कारणं तस्य तत्कारणं स्पृष्टमस्पृष्टं वा प्रती- 83.2 (18a-7)
 10 ति । ग्राह्य । कदाचिदिति विस्तरः । स्पृष्टहेतुकमिति स्पृष्टमन्योन्यं हेतुरस्य स्पृष्टहे- 83.3 (18a-7)
 तुकम् । एवमस्पृष्टहेतुकम् । यदा विशीर्यते इति । तद्यथा शुष्का मृच् चूर्णाकि-
 यमाणा । यदा त्वं गच्छतीति तद्यथा हिमं । तद्धि पूर्वं मूढं पश्चान्महद्भवति । 83.5 (18a-7)
 चयवतां चय इति तद्यथा मृत्पिण्डव्यसंनिपाते ॥ उत्तरत्तणावस्थानं स्यादिति 83.10 (18b-2)
 उत्पद्य स्पृष्टयोगात् ॥ न्यर्षो नास्ति । निरुत्तरे तु स्पृष्टमञ्जेति भदन्तः । भद- 83.11 (18b-3)
 15 न्तमन्तं चेद्व्यमिति । वैभाषिकमतं कस्मान्नैवद्वयम् । ननु वैभाषिकैरप्येवमुक्तं । तदे-
 वैषां निरुत्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चिदिति । अस्त्येवम् । सावकाशं तु तद्वचनम् ।
 यन्मध्ये नास्ति किञ्चिदिति ब्रुवाणा वैभाषिका मध्य आलोकादि नेच्छन्ति । अन्यपर-
 नाणुप्रवेशानवकाशं तु न ब्रुवते । अन्यथा हि सात्तराणां परमाणूनां शून्येष्व- 83.13 (18b-4)
 त्तरेषु गतिः केन प्रतिबध्यते । गतिमत इति वाक्यशेषः । अयं चापरो दोषः ।
 20 न च परमाणुन्यो ऽन्यो संवाताः । यथा वैभाषिकाः कल्पयन्ति । त एव संवाते 83.15 (18b-5)
 स्पृशन्ते यथा ब्रूयन्त इति नञ्घात एव । नैक इत्यर्थः ॥ यदि च परमाणोरिति 83.17 (18b-6)
 विस्तरः । परमाणवपरिनिष्पत्तिं वक्तुकाम आचार्यो विचारयति । यदि परमाणोरे-
 कस्य पूर्वादिदिग्भागेद्ः कल्प्येत स्पृष्टस्यान्योन्यमस्पृष्टस्य वा सावयवप्र-
 नङ्गः । न चेन् । किम् । दिग्भागेद् इति वर्तते । नृष्टस्याप्यप्रसङ्गः । कस्य । 83.19 (18b-7)

सावयवत्वस्य । यत्र साधनम् । न निरवयवः परमाणुर् । दिग्भागभेदवत्त्वाद् । मापरा-
 शिवदिति । तदेतदिग्भागभेदवत्त्वं नेच्छति वैभाषिकाः । दिग्भागभेदो हि संघातवृत्ता-
 णामेव कल्प्यते । एवं च वर्णयति । धर्मतैत्रेयं यत्सप्रतिधानां भिन्नदेशत्वम् । तेषां
 नैरुत्तर्येणावस्थानाद् अभिन्नदेशत्वं ना भूदिति सात्तराणामपि सप्रतिघत्वेन गतिः प्रति-
 वध्यते इति ॥ ४३ ॥

5

ग्राशुवृत्त्या च पर्वतानामलातचक्रादिवदित्यात्मपरिमाणतुल्यस्यैवार्थस्य ग्रहणं
 इष्यमाणे कथं पर्वतादीनां मकृतां सकृदिव ग्रहणं लक्ष्यते । न कर्मणोत्पाशङ्क्य युक्तिं

84.1 (18b-8) तथा ग्रहणे कथयति । ग्राशुवृत्त्या चेत्यादि । यत्रालातचक्रादिग्रहणं क्रमेण

84.2 (18b-9) वर्तमानं सकृदिव लक्ष्यते तथा पर्वतनदीशब्दादिग्रहणमाशुवृत्त्या भवतीति । अत्रो-

न्वित्तुल्यातुल्याश्चेति । ज्ञानाफलादिदर्शने तुल्यस्य वालाग्रपर्वतादिदर्शने तुल्य- 10

84.14 (19a-5) स्येत्यभिप्रायः ॥ उन्निपितनात्रेणेति न क्रमदर्शनन्यायेन ॥ एवं श्रोत्रेणेति वि-

स्तरः । कदाचिदुत्पत्तीनां । यदा नशकशब्दं शृणोति । कदाचित्तन्माः । यदा श्रोत्रपर-

माणमनप्रमाणं कस्यचिच्छब्दं शृणोति । कदाचिदूनां । यदा मेघशब्दं शृणोतीति ॥

84.18 (19a-8) अत्रातोपुष्पवद्वस्थिताः कालशीरकपुष्पवद्वस्थिताः । एकलतावस्थिता इत्यर्थः ॥

85.4 (19a-10) भृत्तन्मित्ररावन्मिता इति । कर्णाभ्यन्तरे यद्भूतपञ्चवर्णाकारं तद्भूतमिवेति भूतं । तदभ्य- 15

85.5 (19b-1) तरे ऽवस्थिताः श्रोत्रेन्द्रियपरमाणवः ॥ घाटाभ्यन्तरे । घाटा नासापुटी ॥ नालावद्व-

85.7 (19b-3) न्वितानीति मण्डलेन समपङ्कजावस्थितानीति ॥ वालाग्रनात्रं क्लेति । आगममू-

85.20 (19b-9) चनार्थः क्लिशब्दः । अस्तुतन्मव्याप्तम् ॥ स क्लेति । कर्मसामर्थ्यादेवाविशरणं स्याद-

86.2 (19b-10) ति क्लिशब्देन ग्रहणं सूचयति ॥ संचिताश्रयात्मन्यनवादिति संचिताश्रयत्वात्म-

86.7 (20a-7) चित्तात्मन्यनवाच्च ॥ चरन्त्याश्रयो ऽतीति इत्यतोत एवेत्यवधारणम् ॥ अत एवो- 20

86.14 (20a-10) च्यत इति यस्मात्पञ्चविज्ञानकाया इन्द्रियद्वयाश्रयाः । चतुरादीन्द्रियाश्रया मनश्चन्द्रिया-

86.16 (20b-2) श्रयाश्च । तस्माच्चतुष्कोटिकमातिष्ठते । प्रथमा कोटिश्चक्षुरिति । चतुर्विज्ञानस्य

चतुराश्रयभावेन न समनन्तरप्रत्ययभावेन । न हि चतुश्चित्तचित्तस्वभावम् ।

चित्तचित्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः ।

- इति च समनन्तरप्रत्ययलक्षणम् । द्वितीया कोटिः ' समनन्तरातीतश्चैतनिको धर्म- 86.16 (20b-2)
धातुः । तस्य समनन्तरभावेन नाश्रयभावेन । पठेव ह्याश्रया विज्ञानस्येभ्यस्ते चनुरादयो
मनःपर्यन्ता नान्ये ॥ तृतीया समनन्तरातीतं मनः । उभयलक्षणयुक्तत्वात् । चतुर्थी 86.17 (20b-3)
उक्तनिर्मुक्ता धर्माः । कोटित्रयमुक्ता विप्रमुक्ता अस्मस्कृतादयः ॥ इदं यावत्काय- 86.19 (20b-4)
5 विज्ञानस्य स्वनिन्द्रियं यत्तद्व्यतिथि । यः श्रोत्रविज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तरप्र-
त्ययभावेनापि स तस्येति । चतुःकोटिकम् । प्रथमा कोटिः श्रोत्रम् । द्वितीया समनन्तरा-
तीतश्चैतनिको धर्मधातुः । तृतीया समनन्तरातीतं मनः । चतुर्थी कोटिरुक्तनिर्मुक्ता धर्मा
इति । एवमन्यदपि यत्तद्व्यन् ॥ ननोविज्ञानस्य पूर्वपादक इति । यो मनोविज्ञान- 86.20 (20b-4)
स्याश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स तस्येति पूर्वपादकः । यस्तावदाश्रयभावेन 87.1 (20b-5)
10 समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स इति । मनस्तावद्वश्यमसौ समनन्तरप्रत्ययः स्यात् ।
समनन्तरप्रत्ययभावेन नाश्रयभावेन । समनन्तरातीतश्चैतनिको धर्मधातुः । यच्चनुराद्या-
श्रयषट्स्यभावत्वात् ॥ 88 ॥

- तद्विकारविकारिवदिति विस्तरः । तेषां चनुरादीनां विकारस्तद्विकारः । 87.12 (20b-8)
तद्विकारेण विकारः तद्विकारविकारः । स एषामस्तीति तद्विकारविकारीणि विज्ञा-
15 नानि । तद्भावः तद्विकारविकारित्वम् । तस्माच्चनुरादय एवैषामाश्रया इत्यवधार्यते ।
अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधानादिति । चनुरादिनामञ्जनादिभिरनुग्रहं रेणवादि- 87.14 (20b-10)
भिश्चोपघातं चनुरादिविज्ञानान्यनुविदधते । समुखोत्पादात्सङ्खोत्पादाच्च यथाक्रमम् ।
पटुमन्दतां च तेषामनुविदधते । पटुमन्दतोत्पादात् । यतो ऽवगम्यते । चनुरादिविकारेण
विज्ञानविकारो भवतीति ॥ ननु च पटुनि द्वये पटु चतुर्विज्ञानमुत्पद्यमानं दृश्यते । मन्दे
20 मन्दमिति । यद्यपि द्वयस्य पटुमन्दते चतुर्विज्ञानमनुविदधीत । विधुरावस्थयोस्तु चतू-
द्वयपौञ्चलनुरवस्थामेव चतुर्विज्ञानमनुविदधते । न द्वयावस्थाम् । तथा हि चतुष्टयनुगृहीते
द्वये चोपहृते तद्वीतरागाणां मध्यस्थानां च चतुर्विज्ञानमविकारमुत्पद्यते । न तु सङ्ख-
मुत्पद्यते । द्वये पुनरनुगृहीते ऽपरित्यक्ते । चतुषि चोपहृते कामलव्याधिना तिमिरो-
पघातेन वा । पोतदर्शनं धातं केशोण्डुकादिदर्शनं वा प्रवर्तते । तथा पटुनि द्वये त्रया

- मन्दे चतुषि मन्दं चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । एवं मन्दे रूपे चतुर्पद्यतिपटु भवेत्पटु चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि ज्ञातिस्वभावेन पटुनि मृधचतुषि मन्दे ऽपि शत्रुरूपे ऽनेकयो-
 88.6 (21a-3) ज्ञानत्रिप्रकृष्टे ऽपि चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । इत्येवं श्रोत्रादीन्यपि बोध्यानि ॥ अतो ऽसाधारणत्वाच्चेति । घत आश्रयभावाद् । अनाधारणत्वाच्च । आश्रयभावो व्याख्यात इति
 88.7 (21a-4) न तं प्रत्याद्वियते । अनाधारणत्वेनैव तु व्याचक्षणां आह । कथनसाधारणवन्नित्या- 5
 88.8 (21a-5) दि । अन्यचतुर्विज्ञानस्यापीति । अन्यसंतानविज्ञानस्यापीत्यर्थः । तैरेव निर्दिश्यत इति चतुरादिभिः । चतुर्विज्ञानं वाचननोविज्ञानं । न त्रयादिभिः । द्वयविज्ञानं यावद्धर्म-
 88.13 (21a-7) विज्ञानम् । यथा भेरोजन्दो यत्राङ्कुर इति । असाधारणत्वात् ताभ्यां भेरोपवाभ्यां । यथा निर्देशो लोके भेरोजन्दो यत्राङ्कुर इति । न तु दण्डशब्दः क्षेत्राङ्कुर इति वा । दण्डो ऽपि पट्टादिशब्दस्यापि कारणीभवेत् । क्षेत्रं च शालिगोधूमाङ्कुरस्यापि । इति 10
 साधारणत्वाच्च ताभ्यां निर्देशः क्रियते । असाधारणत्वात् तु भेरोपवाभ्यां निर्देशः । तद्वद्विद्यापि द्रष्टव्यम् । अपि खलु चतुरिव विज्ञानं । उभयोः मत्तसंख्यातत्वाद् । रूपं तत्तत्तसंख्यातमपि । चतुषा विज्ञानं चतुर्विज्ञानं । तस्य करणभावात् । चतुषो विज्ञानं चतुर्विज्ञानं । मुखदुःखवेदनासंप्रयुक्तस्य विज्ञानस्य चतुरनुषङ्गोपघातप्रवृत्तत्वात् । चतुषो विज्ञानं चतुर्विज्ञानं । असाधारणत्वेन ततः प्रवृत्तेः । चतुषो विज्ञानं चतुर्विज्ञानं । 15
 मत्तसंख्यातस्यैव स्वामिभावात् । चतुषि विज्ञानं चतुर्विज्ञानं । तत्संप्रयोगिन्याः सुखाया दुःखाया वा वेदनायाः चतुष्येव परिच्छिद्यमानत्वात् । एवं श्रोत्रादिषु बोध्यम् ।
 89.12 (21b-5) तदेवं चतुरादिभिरेव विज्ञाननिर्देशो युज्यते । न त्रयादिभिः ॥ एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चतुषा तद्वृत्तिकारणभूमिकानि त्रयाणि पश्यन्तो योजयितव्यमिति ।
 90.3 (21b-9) तस्यैव कामधानूपपन्नस्य योजयितव्यम् ॥ एवं तृतीयादिध्यानचतुषा योजयितव्यमिति । 20
 तस्यैव प्रथमध्यानोपपन्नस्य तृतीयचतुर्थध्यानचतुषा पश्यतो बोध्यम् ॥ 8५ ॥
 90.12 (22a-2) न कायस्यान्तरं चतुरिति । यधरभूमिकमित्यर्थः । स्वभूमिकमूर्ध्वभूमिकं चाभ्य-
 90.13 (22a-6) नुज्ञातं भवति ॥ पञ्चभूमिकानि हि कायचक्षुर्द्रवाणीति । कायः शरीरम् । एतानि कायादीनि पञ्चभूमिकानि । कानावचराणि प्रथमध्यानभूमिकानि यावच्चतुर्थध्यानभूमि-

- कानि । आद्वयधातावभावात् । द्विभूतिकं चतुर्विज्ञानमिति । कानावचरं प्रथ- 90.14 (22a-7)
 नध्यानभूतिकं च । तयोर्वितर्कविचारसद्भावात् । चतुर्विज्ञानस्य चावश्यं सचित्तकवि-
 चारत्वात् । ऊर्ध्वद्वयं न चतुष इति । नोर्ध्वभूमिकं द्वयं चतुषो विषयो भवति । ऊर्ध्वभू- 91.2 (22a-8)
 मिकस्य द्वयस्य सूक्ष्मत्वात् । स्वभूमिकमधरभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति । विज्ञानं च । 91.4 (22a-8)
 5 किम् । ऊर्ध्वं न चतुष इति प्रकृतम् । कानावचरस्य चतुषो धरभूमिकस्य प्रथमध्यान-
 भूमिकं चतुर्विज्ञानं न भवति । स्वभूमिकमधरभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति । कानावच-
 रस्य चतुषः स्वभूमिकं कानावचरमेव चतुर्विज्ञानं भवति । प्रथमध्यानभूमिकस्य चतुषः
 प्रथमध्यानभूमिकमेव चतुर्विज्ञानं भवति । कानावचरं तु चतुर्विज्ञानमस्य न भवति ।
 ननु चोक्तमधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति । सत्यमुक्तमेतत् । किं तु । अनत्यात्मनो धर-
 10 भूमिकमिष्यते । न मतीति । द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानचतुषो ह्यसति आत्मनि प्रथम-
 ध्यानभूमिकमेवाधरं चतुर्विज्ञानं भवति । न तु कानावचरं । परमनिर्हानत्वात् । संभव-
 तस्त्वेवमुक्तमधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति ॥ अस्मिन्त्यनन्तरात्तस्य चतुर्विज्ञानस्येति 91.5 (22a-8)
 चतुर्विज्ञानज्ञातेः 'द्वयं सर्वतो विषयः । संभवतस्तु योष्यम् । कानावचरस्य चतुर्वि-
 ज्ञानस्य स्वभूमिकमेव द्वयं । प्रथमध्यानभूमिकस्य तु प्रथमध्यानभूमिकचतुराश्रयस्य
 15 चतुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमधरभूमिकं च द्वयं विषयः । चतुर्थध्यानभूमिकचतुराश्रयस्य तु
 चतुर्थध्यानभूमिकं द्वयं ततश्चाधरभूमिकं सर्वं विषयः । एवं यावद्द्वितीयध्यानभूमिकच-
 तुराश्रयस्य द्वितीयध्यानभूमिकं । ततश्चाधरभूमिकं द्वयं विषयः । एवं चतुर्विज्ञानज्ञाते-
 रूर्ध्वमधःस्वभूमौ च द्वयं विषयो भवति । कायस्य चोभे द्वयविज्ञाने सर्वतो भवत 91.7 (22a-9)
 इति । कानावचरस्य कायस्य शरीरस्य स्वभूमिकोर्ध्वभूमिके द्वयविज्ञाने भवतः । प्रथम-
 20 ध्यानभूमिकस्य कायस्य प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञानं । द्वयं तु स्वोर्धाधरभूमिकम् ।
 यथा स्वाश्रयं चतुः । द्वितीयादिध्यानभूमिकस्य कायस्य विज्ञानमधरभूमिकमेव । प्रथ-
 मध्यानभूमिकमेवेत्यर्थः । द्वयं तु द्वितीयतृतीयध्यानभूमिकस्य कायस्य स्वोर्धाधरभूमिकं ।
 यथा स्वाश्रयं चतुः । चतुर्थध्यानभूमिकस्य कायस्य द्वयं स्वाधरभूमिकं । तत्र ऊर्ध्वं द्वा-
 भावात् ॥ ४६ ॥

91.13 (22a-10)

तथा श्रोत्रमिति । यथा चक्षुस्तं तथा श्रोत्रं व्याख्यातव्यम् । कथमित्याह । पत्र काये स्थितः श्रोत्रेण शब्दाञ्जृणोति किं तानि कायश्रोत्रशब्दविज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति । ग्राहोस्विद्व्यभूमिकान्यपि । ग्राहः । सर्वेषां भेदः । कामधातूपपन्नस्य स्वेन श्रोत्रेण स्वाञ्जृणाञ्जृणवतः सर्वं स्वभूमिकं भवतीति विस्तरेणानेनादिना ग्रन्थो वक्तव्यो यावदयं तु नियमः ।

5

91.14 (22a-10)

न कायस्याधरं श्रोत्रमूर्धं शब्दो न च श्रुतेः ।

विज्ञानं चास्य शब्दन्तु कायस्थोभे च सर्वतः ॥

91.16 (22b-1)

इति विस्तरेणा योदयन् । कथमिति । न कायस्याधरं श्रोत्रम् । पञ्चभूमिका हि कायश्रोत्रशब्दाः । कामावचरा यावच्चतुर्थध्यानभूमिकाः । द्विभूमिकं श्रोत्रविज्ञानं । कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च । तत्र यद्वूमिकाः कायस्तद्वूमिकमूर्धभूमिकं वा श्रोत्रं भवति । न त्वधरभूमिकम् । यद्वूमिकं श्रोत्रं तद्वूमिको धरभूमिको वास्य शब्दो विषयो भवति । ऊर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः । न हि कदाचिद्वर्धभूमिकाः शब्दो धरभूमिकेन श्रोत्रेण श्रोतुं शक्यते । विज्ञानं च । ऊर्ध्वं न श्रोत्रस्य । शब्दवत् । अस्य शब्दस्तु कायस्थोभे च सर्वतः । अस्येत्यनन्तरोक्तस्य श्रोत्रविज्ञानस्य शब्दः । सर्वतो विषयः । ऊर्ध्व-

92.10 (22b-4)

मधः स्वभूमौ च । कायस्य चोभे शब्दविज्ञाने सर्वतो भवत इति ॥ अनियतं नन इति । 15

यथा चक्षुः श्रोत्रं च नियमितं । न कायस्याधरं चक्षुः श्रोत्रं चेत्येवमादिना नैवं नियमितं

92.12 (22b-5)

मनः । अत एवाह । पञ्चभूमिके ऽपि काये सर्वभूमिकानि ननग्रादीनि भवन्तीति । मनोधर्ममनोविज्ञानानि सर्वभूमिकानि कामावचराणि यावद्वाग्रायिकाणि । तद्यथा कामधातूपपन्नो यदि कामावचरान्मनसो ऽनन्तरं कामावचरमेव कामावचरधर्मालम्बनं मनोविज्ञानमुत्पादयति सर्वाणि कामावचराणि । यदि प्रथमध्यानभूमिकाद् यावद्वाग्रायिकादुपपत्तिकाले समापत्तिकाले वा भवतः कामावचरं तथैव मनोविज्ञानमुत्पादयति । मनस्ततस्तथं । शेषाणि कामावचराणि । अथ तत्रैव तद्विज्ञानमुत्पादयति धर्मास्त्वालम्बनं प्रथमध्यानभूमिका यावद्वाग्रायिकाः । धर्मास्ततस्तथाः । शेषाणि पूर्ववत् । एवं प्रथमध्यानोपपन्नो यावद्वाग्रायिको यथायोगं वक्तव्यः ॥ समाप्तं ग्रानु-

पङ्क्तिः प्रसङ्ग इति । चतुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरित्येतदाधिकारिकः । अथवा 75.9 (14a-7)
यत्र काये स्थितश्चतुषा रूपाणि पश्यतोत्येवमादिर्यमानुषङ्गिकः प्रसङ्गः । दर्शनसंबन्धा- 88.14 (21a-8)
दागतत्वात् ॥ 8७ ॥

पञ्च ब्राह्म्या द्विविज्ञेया इति । पञ्चग्रहणं धर्मधातुनिराकरणार्थम् । ब्राह्म्य- 93.7 (22b-10)
5 कृणं चतुरादिनिरासार्थम् । ब्राह्म्या एव पञ्च द्विविज्ञेया इत्यवधारणादस्ये त्रयोदश धा-
तव एकविज्ञानविज्ञेया इति सिद्धं । पञ्चविज्ञानकायानामविषयत्वात् ॥ नित्या धर्मा 94.2 (22b-10)
असंस्कृता इति । असंस्कृता एव नित्या इत्यवधारणम् । अथसंचारभावान्नित्याः ॥

धर्मार्थ इन्द्रियं ये च द्वाविंशत्यात्मिकाः स्मृताः ।

94.4 (22b-10)

इति । धातव इत्यधिकारः ॥ द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि । नूत्र इति । अथ ज्ञा- 94.5 (23a-6)
10 तिश्चोणो ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनोपसंक्रातः । उपसंक्रम्य भगवता सार्धं संमुखं संमो-
र्दनां मरञ्जनां विविधां कथां व्यतिसर्पिकात्ते ऽन्यप्रीदत् । एकाक्षनियणो ज्ञातिश्चोणो
ब्राह्मणो भगवत्तमिदमवोचत् । इन्द्रियाणोन्द्रियाणीति भो गौतम उच्यते । कति भो
गौतम इन्द्रियाणि । कियता चन्द्रियाणां संग्रहो भवति । द्वाविंशतिरिमानि ब्राह्मण
इन्द्रियाणि । कतमानि द्वाविंशतिः । चतुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं
15 कायेन्द्रियं मनश्चन्द्रियं स्त्रोत्रेन्द्रियं पुरुषेन्द्रियं ज्ञोवितेन्द्रियं मुखेन्द्रियं डुःखेन्द्रियं सौमन-
स्येन्द्रियं दौर्मनस्येन्द्रियं उपलेन्द्रियं श्रेष्ठेन्द्रियं वीर्येन्द्रियं स्मृतीन्द्रियं समाधीन्द्रियं
प्रज्ञेन्द्रियं अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं आज्ञेन्द्रियं आज्ञातायीन्द्रियं । इतीमानि ब्रा-
ह्मण द्वाविंशतिरिन्द्रियाणि । इयता इन्द्रियाणामिन्द्रियसंग्रहो भवति । अथ ज्ञातिश्चो-
णो ब्राह्मणो भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोच भगवतो ऽत्तिकात्प्रक्रात इति ॥ धर्मार्थ 94.4 (23a-5)
20 इति धर्मधात्वेकदेश इत्यर्थः । धर्मार्थमिति नपुंसकनिर्देशेन केचित्पठति । तेषां पाठे
अर्थधर्म इति सप्तप्रविभागः प्राप्नोति । अर्थं नपुंसकमिति लक्षणात् । अर्थपिप्पलोति
यथा । अथ नपुंसकलिङ्गो ऽप्यर्थशब्द एकदेशार्थं वर्तते । तदैवं समासः क्रियते । धर्म-
श्चासौ अर्थं च धर्मार्थम् । धर्मे वार्धं धर्मार्थमिति ॥ आग्निधार्मिकास्तु पटायतनव्य- 94.14 (23a-10)
वस्यामनादृतेति । चतुरायतनं यावत्काषायतनं मनश्चायतनमिति पटायतनमिति

- पडापतनव्यवस्थां युक्तवृत्तपाननादृत्य । त्रीचित्रेन्द्रियानन्तरं मनश्चन्द्रियं पठति ।
 94.17 (25b-2) नालम्बनत्वात् । वेदेनेन्द्रियादौ नि हि नालम्बनानि तदनन्तरं पठति ॥ त्रीचित्रेन्द्रि-
 यादेन्येकादशेति । त्रीचित्रेन्द्रियं । वेदेनेन्द्रियाणि पञ्च । अक्षादीनि चेन्द्रियाणि
 94.19 (25b-3) पञ्चेति । त्रयाणां च भाग इति । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां नवद्वयात्मकानां मनश्चन्द्रियं
 मुक्तान्यान्यष्टौ द्वयाणि धर्मधात्वेकदेशः । चक्षुराद्य पञ्च स्वनानोक्ता इति । पञ्च 5-
 95.2 (25b-4) चक्षुरादयो धातवः पञ्चेन्द्रियाणि । चक्षुरेन्द्रियं यावत्कायेन्द्रियम् । स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च
 कायेन्द्रियैकदेश एवेति पञ्च चक्षुरादिधातवः सतेन्द्रियाणि भवन्ति । नत चित्तधा-
 तवो मनश्चन्द्रियमिति । एवं द्वादशाध्यात्मिका धातवो ऽष्टाचित्रेन्द्रियाणि भवन्तीति ।
 95.3 (25b-5) द्वादशाध्यात्मिका धातव एव धर्मार्थ एव चेन्द्रियमितिव्यवधारणात्पञ्च धातवो वृत्ता-
 दयः । तदन्यधर्मायातुप्रदेशश्च नेन्द्रियमिति निरुद्धम् ॥ 8८ ॥ 10

ग्रन्थार्थगोपानत्रकृतौ रुफुटार्थाभिधर्मकोशव्याख्यायां धातुनिर्देशो
 नान प्रथमं कोशस्वानन् ॥ १ ॥

Errata.

Page.	Printed.	Correct.
12.17	°शानास्रवश्चेति	°शानास्रवाश्चेति
13.18	स्रनाभिधर्मि°	स्रनाभिधार्मि°
14.14	वेति	चेति
18.11	गृह्यमाना°	गृह्यमाणा°
18.17	पञ्चानं	पञ्चानां
19. 4	वाभिसंधाय	चाभिसंधाय
19.13	वावश्यं°	चावश्यं°
19.16	अद्वानुसारिमार्ग	अद्वानुसारिमार्गाणाम्
19.17	शेषानां	शेषाणां
21.16	इति ।	इति ॥
22.10	कट्किरणो	कट्किणो (?)
23. 8	ते	त
26.24	वैभाषिकाना°	वैभाषिकाणा°
29. 1	चालम्बनापयभि°	चालम्बनान्यभि°
30.14	प्रवाहेन	प्रवाहेण
30.19	गम्यते ।	गम्यते ॥

**Замѣченныя опечатки и исправленія въ тибетскомъ текстѣ
Abhidharmakośakārikā и bhāṣya (Bibl. Buddhica XX, fasc. 1).**

Страница.	Напечатано.	Слѣдуетъ.
6. 3	མྱ་རྟ་	མྱ་རྟ་
8. 1	མྱེས་ཏེ་	མྱེས་ཏེ་
10.15	ཡིན་ནི།	ཡིན་ནི།
11.15	པྱ་	པྱ་
13. 2	འཕྲབ་ཅས་	འཕྲབ་བཅས་
13. 5	པྱ་	པྱ་
14. 9	ལེ་སྐག་ས་	ལ་སྐག་ས་
16. 8	ཁ་དོག་ཅིག་	ཁ་དོག་གཅིག་
23.15	ཟྱག་རྩས་	ཟྱག་རྩས་
34.10	ཐྱུན་ཅག་	ཐྱུན་གཅིག་
34.16	དག་གི་རིགས་ཀྱི་རང་བཞིན་ ནི་ཁམས་	དག་ནི་རིགས་ཀྱི་རང་བཞིན་ ནི་ཁམས་
35.17	དབང་བོ་ལོགས་	དབང་བོ་ལས་ལོགས་

Страница.	Напечатано.	Слѣдуетъ.
36. 6	ནམས་གསུམ་	ནམ་གསུམ་
40.10	ཉིན་གྱི་	ཉིན་གྱིས་
41. 2	དང་པོ་	དང་པོར་
43. 4	རྒྱུ་ལ་པའི་	རྒྱུ་ལ་པའི་
44.8-9	ཆོས་ཀྱི་ཡུལ་པོ་	ཆོས་ཀྱི་ཡུལ་པོ་
46. 3	མཆོད་ཀྱི་	མཆོད་ཀྱིས་
46.11	བཅས་ན་ནི་	བཅས་པ་ནི་
47. 8	ཁྱེད་དང་ག་དང་	ཁྱེད་དང་ཁ་དང་
47.12	རྒྱུ་ལ་པའི་	རྒྱུ་ལ་པའི་
49.18	དཔེ་ལས་པ་ཐོགས་	དཔེ་ལས་པ་ལ་ཐོགས་
50. 2	ཁྱེད་དང་གི་ཡུལ་ལ་མ་ དཔེ་ལས་	ཁྱེད་དང་གི་ཡུལ་ལ་དཔེ་ལས་
50.13	ཐོགས་པས་	ཐོགས་པས་
50.14-15	གང་དག་ཡིན་པ་	གང་དག་ཐོགས་པ་དང་བཅས་ པ་ཡིན་པ་
51. 7	ནམ་པར་མེད་པའི་བྱིར་ལྟ་ བསྟན་ཏེ་མེད་པའི་བྱིར་རོ་	ནམ་པར་མེད་པའི་བྱིར་ལྟ་ ཏེ་མེད་པའི་བྱིར་ལྟ་མ་ བསྟན་པ་དག་གོ་
52. 7	ལྟེན་	ལྟེན་

Страница.	Напечатано.	Слѣдуетъ.
54. 5	ལྷ་བ་སྐྱབས་	ལྷ་བ་སྐྱགས་
54.10	དེ་ནས་དབང་པོ་དག་	དེ་ན་དབང་པོ་གང་དག་
54.12	འདི་སྐད་ཀྱི་ལས་ཀྱི་	འདི་སྐད་ཀྱི། ལས་ཀྱི་
54.15-16	ནས་ཅི་ཞིག་སྟེ་	ནས། ཅི་ཞིག་ །སྟེ་
57.11	ཡིན་པའི་	ཡིན་པའི་
58. 1	ནྟེ་པར་རྟོག་པ་	ནྟེ་པར་རྟོག་པས་
59.12	བཅས་ཏེ། བཤད་	བཅས་ཏེ་བཤད་
63.11	བཅས་པའི་	བཅད་པའི་
63.12	པོ་མེད་པའི་	པོ་མེད་པའི་
65.10	བ་རེག་	བས་རེག་
65.16	ཕྱིར་བཞིན་ཀྱི་	ཕྱི་ར་བཞིན་ཀྱི་
68. 1	ཐོག་མར་	འོག་མར་
72.1-3	Эти три строки опустить.	
72. 6	དེའི་དང་	དེ་དང་
74.14	ཡིན་པའི། ལྷང་	ཡིན་པའི་ལྷང་
74.15	དང་། འདོད་	དང་འདོད་
74.18	རྟོག་པའི་	རྟོགས་པའི་
76. 3	ཅིའི་ཕྱིར་ནྟེ་པར་གས་བ	ཅིའི་ཕྱིར་ཡིད་ཀྱི་ནྟེ་པར་
		གས་བ་

Страница.	Напечатано.	Слѣдуетъ.
77. 3	བཏྲེན་	བཏྲེན་
77. 4	བཏྲེན་	བཏྲེན་
77.12	ཅི་ཏྲེ་མི་བྱེ། གང་	ཅི་ཏྲེ་མི་བྱེ། གང་
78. 2	དེ་ནི་མི་བྱེ་	དེ་ནི་མི་བྱེ་
78.17	རྣམ་པར་	རྣམ་པར་
81. 3	ཆར་པར་ཐལ་	ཆར་པར་བཏྲེན་རྣམ་པར་ཐལ་ པ་ཐལ་
81.15-16	ཅི་ལྟར་	ཅི་ལྟར་
82.11	ལག་པ་	ལག་པ་
83.13	རྣམས་ཀྱི། བར་	རྣམས་ཀྱི་བར་
83.18	རྟོགས་ན་	རྟོག་ན་
85.19	བཟྱེད་ན་	བྱེད་ན་
86.14	དེ་གཉིས་ཀྱི་	དེ་གཉིས་ཀྱི་
87. 5	ཤེས་པ་ནི་	ཤེས་པ་ལ་སོགས་པ་ནི་

- XIX. Тибетскій переводъ сочиненій *Samtānāntarasiddhi Dharmakīrti* и *Samtānāntarasiddhiṭīkā Vinitadeva* вмѣстѣ съ тибетскимъ толкованіемъ, составленнымъ Агваномъ Дандаръ-Лхарамбой издать Ѳ. И. Щербатской. Fsc. I—II.
- XX. Тибетскій переводъ *Abhidharmakośakārikāḥ* и *Abhidharmakośabhāṣyam* сочиненій *Vasubandhu*. Издать Ѳ. И. Щербатской. Fsc. I.
- XXI. *Sphuṭārthā Abhidharmakośavyākhyā* the work of Yaśomitra. Edited by Prof. S. Lévi and Prof. Th. Stecherbatsky (Ščerbatskoj). I Fsc.

Печатаются: Sous presse:

- VII. *Nyāyabindu* и *Nyāyabinduṭīkā* (санскритскій текстъ). Изд. Ѳ. И. Щербатской. I Fsc.
- VIII. *Nyāyabindu* и *Nyāyabinduṭīkā* (тибетскій переводъ). Изд. Ѳ. И. Щербатской. III Fsc.
- XVI. *Buddhapālita, Mūlamadhyamakavṛtti*. *Tibetische Übersetzung*. Herausgegeben von M. Walleser. III Fsc.
- XVII. В. В. Радловъ и С. Е. Маловъ. Сутра Золотого блеска (*Suvarṇaprabhāsa*). Уйгурская редакція. Fsc. IX.
- XXI. *Sphuṭārthā Abhidharmakośavyākhyā*. Edited by Prof. U. Wogihara. Fsc. II. *Abhisamayālaṃkāraprajñāpāramitopadeśaśāstra* (санскритскій и тибетскій тексты). Изд. Ѳ. И. Щербатской. I Fsc.
- Б. Б. Барадійнъ. Описаніе статуи Майтреи въ Золотомъ храмѣ въ Лавранѣ. Переводъ съ тибетскаго.
- Kāśyapaparivarta*. По хотанской рукописи Н. Ѳ. Петровскаго изд. баронъ А. А. фонъ Сталь-Гольштейнъ.

Приготавливаются къ печати: En préparation:

- Nyāyapraśaṅga*, съ комментаріемъ *Haribhadra*. Изд. Н. Д. Мировъ.
- Karūṇāpūṇḍarīka*. Ed. by C. M. Ridding.
- Pañcaviṃśatisāhasrikāprajñāpāramitāsūtra*. Изд. Ѳ. И. Щербатской и Б. Б. Барадійнъ.
- Kālacakratanta*. Ed. Prof. A. Grünwedel.
- Sādhanaṃālā*. Изд. С. Ѳ. Ольденбургъ.
- Saddharmalaṅkāvatāra*. Изд. Ѳ. И. Щербатской.
- Pañcarakṣā*. Изд. С. Ѳ. Ольденбургъ.

BIBLIOTHECA BUDDHICA.

СОБРАНІЕ БУДДІЙСКИХЪ ТЕКСТОВЪ,

ИЗДАВАЕМЫХЪ РОССІЙСКОЙ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ АКАДЕМИКА С. Θ. ОЛЬДЕНБУРГА.

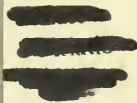
Изданы: Publiés:

- I. Çikṣāsamuccaya. Ed. C. Bendall. Fsc. I—IV.
- II. Rāṣṭrapālāparipṛcchā. Publ. par L. Finot. Fsc. I.
- III. Avadānaśataka. Ed. J. S. Speyer. Vol. I (Fsc. I—IV). Vol. II (Fsc. I—IV).
- IV. Madhyamakavṛtti. Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. I—VII.
- V. Сборникъ 300 Бурхановъ. Изд. С. Θ. Ольденбургъ. Ч. I. Fsc. I.
- VI. А. Грюнведель. Описание буддійскаго собранія кн. Э. Э. Ухтомскаго. Fsc. I—II.
- VIII. Nyāyabindu и Nyāyabinduṭīkā (тибетскій переводъ). Изд. Θ. И. Щербатской. I—II Fsc.
- IX. Madhyamakāvatāra par Candrakīrti (traduction tibétaine). Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. I—V.
- X. Saddharmapuṇḍarīka. Ed. by Prof. H. Kern and Prof. Bunyiu Nanjio. Fsc. I—V.
- XI. Nyāyabinduṭīkāṭīppaṇī (толкованіе на сочиненіе Дармоттары Nyāyabinduṭīkā). Санскритскій текстъ съ примѣчаніями издалъ Θ. И. Щербатской. Fsc. I.
- XII. Tīśastvustik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes Buddhistisches Sūtra. I. Transcription und Übersetzung von W. Radloff. II. Bemerkungen zu den Brāhmīglossen des Tīśastvustik-Manuscripts (Mus. As. Kr. VII) von Baron A. von Staël-Holstein. Fsc. I.
- XIII. Mahāvūtpatti. Издалъ И. П. Минаевъ. Второе изданіе, съ указателемъ. Приготовилъ къ печати Н. Д. Мironovъ. Fsc. I—III.
- XIV. Kuan-ṣi-im Pusa. Eine türkische Übersetzung des XXV Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarīka. Herausgegeben und übersetzt von W. Radloff. Fsc. I.
- XV. Kien-ch'ui-fan-tsan (Gaṇḍīstotragāthā), сохранившійся въ китайской транскрипціи санскритскій гимнъ Aṣvaḥoṣi. Издалъ и при помощи тибетскаго перевода объяснилъ бар. А. Фонъ-Сталь-Гольштейнъ. Fsc. I—II.
- XVI. Buddhapālita. Mūlamadhyamakavṛtti. Tibetische Übersetzung. Herausgegeben von M. Walleser. I—II Fsc.
- XVII. В. В. Радловъ и С. Е. Маловъ. Сутра Золотого блеска (Suvārṇaprabhāsa). Уйгурская редакція. I—VIII Fsc.
- XVIII. Tārānātha's Edelsteinmine, das Buch von den Vermittlern der sieben Inspirationen. Aus dem Tibetischen übersetzt von A. Grünwedel. Fsc. I—II.

См. на оборотѣ.

B
162
Y38
v.1

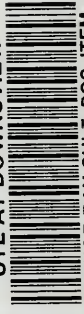
Yaśomitra
Sphutārthā

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 03 20 10 010 0